ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Сіверянський літопис

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2021 № 6 (162)

Головний редактор
С. М. Шуміло

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Заступники головного редактора
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар
В. В. Шуміло

Випускові редактори
К. Г. Борисенко,
С. А. Токарєв, Е. Л. Міден,
В. О. Чистяков

Редакційна рада
І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва, О. П. Реєнт Т. Розен,
О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболь,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія
А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льоннґрен,
С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянко,
В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Ґ. Хаусман,
В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна
телефон для довідок: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua
Новий сайт журналу: journals.uran.ua/index.php/2518-7422

© Редакція «Сіверянського літопису», 2021

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2021 № 6 (162)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary
V. Shumilo

Technical Editors
K. Borysenko, S. Tokariev,
E. Miden, V. Chystiakov

Editorial Council
I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, O. Sheremet, S. Shumylo,

Editorial Board
A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko, O. Mavrin,
R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokhy, V. Polovets,
O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
ot the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 "History and Archaeology"** and **035 "Philology"**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chenihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.uran.ua/index.php/2518-7422

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2021

ЗМІСТ

У глиб віків

Кіорсак В. Русь у концепції «імперії» Раґнара Лодброка: скандинавські джерела крізь призму політики пам'яті 4

Віюк-Коялович А. «Коротка оповідь про діяння війська Великого князівства Литовського проти запорозьких козаків у 1648 і 1649 роках». *Уривок* (переклав з латини **Максим Мешковой**) 15

Історія міст і сіл

Жам О., Грудевич Т. Сволок у хаті чинбаря Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історичний, мистецтвознавчий, історіографічний огляд 25

Церковна старовина

Марголіна І. Загадковий святий зі стінопису князівського компартимента Кирилівської церкви в Києві: кривда і правда самої пам'ятки 36

Корнієнко В., Капоріков Д., Шевчук В. Свідчення особливого пошанування фресового образу Богородиці Оранти у Софії Київській 44

Гаркуша А. «Дарування Мойсею божественного закону» або «Синайське законодавство» у Спасо-Преображенському соборі (XI ст.) м. Чернігова 52

Мовою документів

о. Мицик Ю. Стародубський полковник Тимофій Олексійович 56

Заповіт Филона Ращенка (підготував до друку та прокоментував **о. Ю. Мицик**) 70

Розвідки

Кривошея І. Тестаменти у збірці родинних документів Молявок (Румянцевська ревізія) 74

Немченко О. Діяльність земських установ Чернігівської губернії у сфері забезпечення армії продовольством, фуражем та спорядженням у роки Першої світової війни 81

Літературознавчі студії

Шуміло С. Ідеї ісихазму в літературі пізнього середньовіччя 89

Дослідницькі нотатки

Пилипенко В. Дозвілля як частина способу життя козацької старшини у першій половині XVIII ст. (на матеріалах щоденника Якова Марковича) 108

Коваленко О., Рахно О. Громадська діяльність О.А. Тищинського (1835–1896) 114

Тарасенко О. Повітові духовні училища Чернігівської єпархії (XIX – початок XX ст.) 123

Коваленко О. Родина Полуботків у науковій спадщині та комеморативних практиках Г.О. Милорадовича 137

Рецензії. Огляди. Анотації

Василенко В. «Небо над Богом»: руські парафії Вінниці у XVIII столітті 144

Павленко С. Літопис Виблів вражає! 151

Наукова хроніка

Шумило С. Експедиція на Святу Гору Афон: забутими стежками ченців з українських земель XVII–XIX ст. 154

Казіміров Д. У Чернігові відбулися ювілейні «Десяті "Розумовські зустрічі"» 159

Каранда М. Міжнародна конференція «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі» 161

Некрологи

Дослідник історії та археології Чернігово-Сіверщини Андрій Леонідович Казаков 164

Пам'яті Анатолія Івановича Мельника 166

УДК 930.2:[94(4-11)«11/13»:398.22(368)]

Владислав Кіорсак

●

РУСЬ У КОНЦЕПЦІЇ «ІМПЕРІЇ» РАҐНАРА ЛОДБРОКА: СКАНДИНАВСЬКІ ДЖЕРЕЛА КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

DOI: 10.5281/zenodo.5804232

© В. Кіорсак, 2021. CC BY 4.0

Метою статті *є аналіз колективних уявлень про Русь та терени Східної Європи крізь призму популярного міфу про славетного очільника вікінгів Раґнара Лодброка. Наша мета полягає в тому, щоб зрозуміти, як розвивалися ці образи в різні періоди та в різних локальних середовищах. Окреслений міф був важливою складовою формування політики пам'яті в XII–XIV ст. Саме тоді починають формуватися централізовані держави та зароджуються процеси творення ранньомодерних ідентичностей. Наслідком цього стає кристалізація Origo Gentis скандинавських королівств. Русь була частиною цього наративу. Однак висвітлення її ролі в різних творах залежало від політичних та культурних чинників.* ***Наукова новизна****. Запропонована робота є першим дослідженням, яке присвячене місцю Русі в контексті міфу про «імперію» Раґнара Лодброка. Результатом цього є не лише висновки про специфіку сприйняття Східної Європи в колективних уявленнях скандинавів про минуле. Крізь призму цих результатів ми можемо краще зрозуміти, як формувалися тогочасні історичні наративи в Скандинавії та повніше уявити середовище, у якому творилися ці тексти.* ***Висновки****. Дослідження творів, присвячених міфу про державу Раґнара, показують, що вони постали на ґрунті колективної пам'яті, яка існувала у формі усної традиції. Їх аналіз засвідчує, що Русь та Східна Європа найповніше відображені в праці данського історика Саксона Граматика. Характерною рисою цього тексту є те, що у ньому наголошено на спадковості прав датських правителів на території Русі. В інших творах, які мали схожу мету, Східна Європа згадується лише побіжно та не впливає на контекст. У «сазі про Раґнара Лодброка», яка згадує війну Раґнарового сина в Східних землях, не зосереджено увагу на підпорядкування Русі. Те саме стосується й ще одного ключового тексту під назвою «Татр про синів Раґнара». У ньому відсутні будь-які згадки про захоплення вказаних земель. Автор цього твору не вводить Русь до концепції «імперії» Раґнара. Причиною цього є політичні умови, у яких творилися згадані тексти. Якщо для датського королівства XII ст. руські сюжети були близькими, то для ісландсько-норвезького середовища XIII–XIV ст. вони втрачали свою актуальність.*

Ключові слова: *Раґнар Лодброк, «імперія вікінгів», Гвітсерк, ісландські саги, Саксон Граматик.*

Легендарний Раґнар Лодброк є іконічною фігурою з погляду міфологізації цілої Епохи Вікінгів. Його особа, а точніше міф, став своєрідним стовпом, на якому формувалися скандинавські історичні наративи пізнього середньовіччя. Практично всі правлячі династії того часу прагнули вивести власну спадковість від цієї легендарної особи. Як наслідок, тогочасні історіографи вдавалися до конструювання та власної інтерпретації генеалогії славетного ватажка. Вони створювали заплутані переліки родоводів із вигаданими персонажами та вбудовували їх у систему власних Origo Gentis. І навіть в Ісландії, де не було власної королівської династії, тогочасні автори формували легенду про нащадків Раґнара, які нібито були серед першопоселенців на острові.

Тогочасні скандинави вірили в те, що людина успадковує від своїх предків не лише зовнішні риси, а й риси характеру та вдачу. Генеалогія була ключовим індикатором статусу в тогочасному суспільстві. Чим довшим був перелік предків, тим більш знатною вважалася людина[1]. Саме тому професійні історики середньовіччя виводили роди королів та

[1] Литовских Е.В. Родословия в «Саге о Ньяле». *Восточная Европа в древности и Средневековье: Генеалогия как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти чл.-корр. АН СССР. Владимира Терентьевича Пашуто*. Москва, 2001. С. 120–122.

знаті від богів та героїв. Окрім того, перелік предків міг надавати людині права на спадкові території та обґрунтовував право на обраність, а отже, владу. Тому часто історія була засобом, який відстоював політичні інтереси правителів та формував колективну пам'ять.

Реконструювання історичних наративів допоможе нам не лише зрозуміти, як розвивалися фрагменти пам'яті за різних політичних умов, а й прослідкувати еволюцію історичних уявлень скандинавів пізнього середньовіччя. Актуальність зазначеного дослідження визначається його міждисциплінарним спрямуванням. Вивчення колективної пам'яті вимагає залучення здобутків соціології, психології, історії та інших соціальних наук. Крізь призму аналізу уявлень спільноти історик може реконструювати значно ширші аспекти минулого. Яскравим прикладом є образ Раґнара Лодброка, який сформували скандинавські автори. Вивчаючи його, ми можемо зрозуміти спосіб мислення того часу, відтворити життєвий цикл функціонування епічної творчості та її застосування під час формування політики пам'яті. Окрім того, елементи міфотворення дають нам ключ до розуміння політичної ситуації та соціокультурних взаємовпливів, а також допомагають краще зрозуміти інтелектуальне середовище того часу.

Ісландські саги, за визначенням Перніл Герман, слугували сховищем пам'яті[2]. Більша частина цих творів була заснована на усних переказах, а окремі тексти стали прозовим оформленням давньої поезії. Саме такою була «Сага про Раґнара Лодброка». Основа її сюжету зав'язана на скальдичних віршах. Інші твори, такі як «Татр про Раґнарових синів», «Сага про Гервйор» та «Діяння Данів», також послуговувалися схожими фрагментами пам'яті, однак ці тексти творилися за інших умов. Місцями епізоди зазначених творів майже повністю дублюють один одного, при цьому відмінні деталі та акценти є тими факторами, у яких криється сенс цих творів. Дослідження таких деталей є метою нашої статті.

Особливо яскравими та цікавими є відмінності сюжетів про Русь та Східну Європу загалом. Завдяки тісним русько-скандинавським зв'язкам, ці території стали органічною частиною просторових уявлень скандинавів. Це відобразилося в скандинавській писемності. Тогочасні автори послуговувалася розвиненою системою топоніміки Східної Європи. Вони часто вбудовували ці території у власні оповіді. Значна частина легендарних та королівських саг містить східноєвропейські сюжети. Контекст їхнього творення міг сильно відрізнятися, що робило ці фабули доволі суперечливими. Новизна нашої роботи полягає в дослідженні цих сюжетів в контексті «імперії вікінгів» Раґнара Лодброка, а також аналізу варіації цих образів у різних джерелах північного походження.

Сучасна наука приділяє багато уваги дослідженню історичної пам'яті. Методологічна основа такого підходу була сформована Морісом Альбваксом[3], Яном та Аляйдою Ассман[4], Полом Коннертоном[5], П'єром Нора[6] та іншими дослідниками. Згідно з ними, колективна пам'ять є системою міфів та набором уявлень, які циркулюють у певній групі людей. Вона є невіддільним аспектом функціонування будь якої спільноти. Важливою характеристикою цього явища є те, що фрагменти пам'яті зберігаються завдяки постійній актуалізації. Іншими словами, минуле існує завдяки сучасному й тільки тоді, коли воно є важливим для нього. Такий соціальний феномен не є стійким, навпаки, він має здатність постійно змінюватися під впливом різних умов. Спогади спільноти мають властивість змінювати особисті спогади. Вони напряму пов'язані з формуванням ідентичності та світогляду людини. Наслідком цього став умисний вплив на колективні уявлення з метою реалізації політичних амбіцій.

Вивчення історичної пам'яті є невід'ємною частиною у дослідженні ісландської писемності. Це зумовлено специфікою самих творів, які активно зверталися до минулого та послуговувалися значною кількістю джерел. Творці саг були одночасно й істориками, й етнографами; а також письменниками. Це надає зазначеним текстам не лише світоглядного значення, а й історіографічного. Оскільки такі твори претендували на правдивість у висвітленні минулого, їх можна вважати історичними. Ці теми активно досліджує Торфі Тулініус[7], Арман Якобсон[8], Перніл Геман[9], Елізабет Роу[10], Сверір Якобсон[11], Олексій Єре-

[2] Hermann P. Concept of memory and approaches to the past in Medieval Icelandic literature. *Scandinavian Studies*. 2009. Vol. 81. No. 3. P. 293–294; Її ж. Literacy. *The Routledge Research Companion to the Medieval Icelandic Sagas*. London, 2017. P. 40–42.

[3] Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва: Новое изд-во, 2007. 348 с.

[4] Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 363 с.; Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2014. 440 с.

[5] Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.

[6] Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. 272 с.

[7] Tulinius T. Saga as a myth: The family sagas and social reality in 13th century Iceland. *The Eleventh International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*. 2000. P. 526–539.

менко[12]. Саме вони заклали методологічну частину роботи з цими текстами з погляду аналізу середовища їх творення та культурних умов.

Окреслені підходи не оминули й істориків, які займалися вивченням східноєвропейських образів у ісландських сагах. Серед них варто виділити Олену Мельникову[13], Тетяну Джаксон[14] та Галину Глазиріну[15]. Перу цих дослідників належать праці, присвячені аналізу окремих патернів, пов'язаних із Руссю в королівських сагах, сагах про давні часи, а також інших творах ісландської писемності.

Історію Раґнара Лодброка важко розповісти без використання популярних міфів. Річ у тім, що наші знання про історичного відповідника цієї особи обмежені недостатньою кількістю джерел. Будь-які нові факти його біографії лише ще більше заплутують дослідників. Історики стверджують, що причиною цього є те, що головний герой саг Раґнар Лодброк став сукупним образом декількох історичних фігур. Британський історик Рорі Мактюрк виокремив два праобрази цього героя. Одного він назвав власне Раґнаром, іншого – Лодброком[16].

Перший був тим самим славетним ватажком вікінгів, який здійснив напад на Париж у 845 р. Про нього згадують Бертинські аннали, англійські та ірландські хроніки, а також агіографічний твір «Житіє Святого Ансгарія». Із великою ймовірністю ця особа була дотичною до династії Скйольдунґів, які правили в той час у Данії. Його походи на франків, англійців та ірландців стали основою оповіді про непереможного очільника вікінгів, які можна вважати першим етапом історичної міфологізації[17]. Про Лодброка ми знаємо значно менше. Період його життя є хронологічно пізнішим. Повідомлення про нього знаходимо в джерелах XI ст., таких як «Діяння архієпископів гамбурзької церкви» Адама Бременського, творах Вільяма Жум'єнського, а також англійських хроніках. Інформація, яку можна почерпнути з цих джерел, обмежується іменем Лодброк та спогадами про його синів[18].

Найбільш рання згадка повного імені Раґнар Лодброк міститься в творі ісландського письменника Арі Торґільссона «Landnámabók» («Книга про заселення»)[19]. Ця праця створена на зламі XI–XII ст. Її метою було укладення історії заселення Ісландії. У ній подано біографії різних людей, які стали першопоселенцями на острові. Крізь призму цих історій автор намагався довести знатне походження окремих ісландських родин, для чого вдався до заплутаних генеалогічних переліків. Один із них згадує Раґнара Лодброка, який був уведений у родинну генеалогію.

Приблизно у той само час Раґнара Лодброка згадує датський літописець Саксон Граматик. Його праця отримала назву «Gesta Danorum» («Діяння Данів»). Це історія Датського королівства, написана крізь призму минулого правлячої династії Скольдунґів. Її коріння сягають легендарних часів героїв та богів. Автор описує минуле Данії за доби Великого переселення народів, Епоху вікінгів, а також змальовує пізніші періоди історії до правління Вальдемара II[20]. Для автора особа Раґнара Лодброка є надзвичайно важливою з погляду конструювання генеалогії. Він присвячує легендарному правителю більшу частину

---

[8] Jakobsson A. Where do the giants live? *Arkiv för nordisk filologi*. 2006. Vol. 121. P. 101–112; Його ж. Tradition and the individual talent: The historical figure in the medieval sagas, a case study. *Viator*. 2014. Vol. 45. No. 3. P. 101–124.
[9] Hermann P. Concept of memory… P. 287–308.
[10] Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þáttr, and the political world of Haukr Erlendsson. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. 2009. P. 347–360.
[11] Jakobsson S. On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*. 2006. P. 935–943.
[12] Eremenko A. The dual world of the Fornaldarsögur. *The Thirteenth International Saga Conference*. 2006. P. 217–222.
[13] Мельникова Е. Германский героический эпос в средневековой Скандинавии: актуализация традиции. *Самые забавные лживые саги – Skemmtiligastar Lygisogur: сб. статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. С. 122–137; ЇЇ ж. Историческая память в германской устной традиции. *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва, 2006. С. 180–223; ЇЇ ж. Трансформация исторической памяти: от устной исторической традиции к письменной. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2014. Т. 5. С. 18–24.
[14] Джаксон Т. Austr i Górðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 208 с.; Ее же. Древняя Русь и Исландия: школы и центры учености в первые века христианства. *Интеллектуальные традиции Античности и Средних веков (исследования и переводы)*. Москва, 2010. С. 302–322.
[15] Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси. Москва: Ладомир, 1996. 242 с.
[16] McTurk R. Studies in Ragnars Saga Loðbr'okar and Its Major Scandinavian Analogues. Oxford: The Society for the Study of Medieval Languages and Literature, 1991. P. 1.
[17] Ibidem. P. 2.
[18] Ibidem. P. 6–8.
[19] The Book of Settlements: Landnamabok / Trans. by P. Edwards, H. Pálsson. Winnipeg: University of Manitoba Press, 1976. P. 93.
[20] Hermanson L. Friendship and Politics in Saxo Grammaticus' Gesta Danorum. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 2005. Vol. 83. No. 2. P. 261.

книги номер IX. Саксон обґрунтовує пряме спадкоємство короля Данії від цього славетного вікінга.

Дещо пізнішим є поява ще одного знакового твору, «Саги про Раґнара Лодброка». Цей текст, на думку більшості дослідників, був записаний на зламі XIII–XIV ст. Джерелом опусу стала поетика давнього походження. Він пронизаний цитуванням стародавніх віршів, які з великою точністю повторюють прозову оповідь. Варто зауважити, що час запису та час появи саг не завжди співвідносився. Яскравим прикладом є зазначений твір, який існував у так званому віртуальному просторі. Не втрачаючи своєї актуальності, довгий час він відтворювався в усній формі, аж поки не був зафіксований на папері.

Ще одним важливим текстом, який з'явився в Ісландії, є «Татр про синів Раґнара». Точно датувати цей твір також доволі складно. Дослідники припускають, що він побачив світ між другою половиною XIII – першими десятиліттями XIV ст. Елізабет Роу припустила, що татр, на відміну від інших легендарних саг, має свого автора. За однією із теорій, цей текст створив Гаук Ерлендссон[21] – людина, наближена до норвезького королівського двору та відомий вчений у тогочасній Ісландії. Часто «Татр про Раґнарових синів» розміщують поряд із «сагою про Раґнара», однак їхнє походження, джерела, концепція та мета сильно відрізняються. Татр не був продовженням саги, він наслідував інший твір. Із великою імовірністю це була частково втрачена «Сага про Скйольдунґів»[22].

Найважливішою рисою «Татру про Раґнарових синів» є те, що наприкінці вміщено генеалогічну вставку, яка пов'язує засновника норвезької династії Гарольда Прекрасноволосого з Раґнаром Лодброком. На думку Е. Роу, саме цей твір є найкращим виразником ідеї «імперії» Раґнара Лодброка. На відміну від саги, він містить багато паралелей із актуальними для часу запису подіями. Територіальні завоювання Раґнара та його синів значною мірою співвідносилися із завоюваннями та планами тогочасного правителя Норвегії Гакона V Магнуссона[23].

Образ Раґнара в скандинавських джерелах дещо відрізнявся від того, який може сформуватися під час аналізу франкських, англійських та ірландських хронік. У північній традиції навколо цього легендарного ватажка виросла велика кількість міфів. Одним із них є міф про величезні Раґнарові завоювання та створення ним держави, яку успадкували його нащадки. Елізабет Роу назвала її «Іперією вікінгів». Різні джерела описували значні територіальні надбання, здобуті славетним ватажком. Ці території простягалися від Ірландії на Заході до Русі на Сході. Там була встановлена влада синів Раґнара, які продовжували рід скандинавських правителів.

Ідея імперії набула особливої актуальності у часи пізнього середньовіччя. У XI–XIV ст. скандинавські королівства переживають етап централізації та політичної трансформації. Саме в цей час відбувається активна боротьба за владу представників різних скандинавських династій. Окрім того, зазначений період характеризується початком формування протонаціональних ідентичностей. Виникає потреба в створенні наративу, який би слугував Origo Gentis скандинавських королівств. Міф про державу Раґнара Лодброка уособлював імперські амбіції датських, шведських та норвезьких правителів. Саме в окреслений період ці королівства перебували на піку своєї могутності та завойовували навколишні території[24]. Володарі цих держав розміщують Раґнара у власних генеалогічних системах та позиціонують себе нащадками спадщини славетного конунґа.

Найцікавішим аспектом дослідження цього міфу є те, що кордони зазначеної імперії змінювалися від твору до твору. Попри те, що кістяк оповіді залишався приблизно однаковим, відмінності в деталях допомагають нам поглянути на тексти через призму сучасної політичної ситуації. Кожен із творів обґрунтовував власну концепцію перетікання імперської спадщини. Якщо «Сага про Раґнара» демонструє норвезько-ісландський погляд на історію, що був актуальним у XII–XIII ст., то «Татр про синів Раґнара» репрезентує норвезький історичний наратив XIII–XIV ст. Твір Саксона Граматика є виразником політики пам'яті королівського двору Данії XII ст, а «Сага про Гервйор» зберегла елементи Раґнарового міфу через призму шведської історіографії XII ст.

Своєрідним лакмусовим папірцем, який демонструє те, як розвивався концепт Раґнара Лодброка у різних культурних середовищах, є образ Східної Європи. Голос та мовчання скандинавських джерел на цю тему дозволяють зрозуміти, як формувалася ця «імперія» за різних політичних умов. Окрім того, крізь призму дослідження зазначеної проблеми можна робити висновки про скандинавсько-руські відносини в різні періоди пізнього середньовіччя.

[21] Ashman Rowe E. Ragnars saga… P. 356–357.
[22] Ibidem. P. 354–355.
[23] Ibidem. P. 356–357.
[24] Mucenieckс A. Saxo Grammaticus Hierocratical Conceptions and Danish Hegemony in the Thirteenth Century. Amsterdam: Arc Humanities Press, 2017. P. 17.

У «Сазі про Раґнара Лодброка» східноєвропейські епізоди розпочинаються зі згадки походу сина Раґнара Гвітсерка на «Східні землі». Згідно цього твору, молодший син легендарного ватажка прославився військовою доблестю в «Східних землях». За сюжетом саги, під час чергового походу на цих територіях Гвітсерк вступив у нерівний бій та був захоплений у полон. Хоробрий вікінг із гідністю прийняв поразку та сам обрав собі спосіб страти. Він сказав, що бажає бути спалений на вогні із людських голів та загинув у такий спосіб[25]. Цей фрагмент містить обмаль фактичної інформації. Із контексту твору не можна зрозуміти, чи був Гвітсерк правителем земель на Сході, чи просто ходив туди у вікінгівські походи. Немає в творі й будь-яких інших деталей, як то імена чи назви місцевостей.

Частково відповідь на наші питання дають східні епізоди біографії Гвітсерка в «Сазі про Гервйор». У одній із версій твору знаходимо генеалогічний перелік шведських правителів, які походили від Раґнара, а також їх коротку династичну історію. У змісті цієї саги розміщено одну з інтерпретацій міфу «імперії вікінгів». Згідно неї, держава Раґнара була розподілена між його синами. Бйорну дісталася Швеція, Сіґурд успадкував Данію, Івар – Англію, а Гвітсерк – Східний Шлях[26]. Термін «володар Східної Держави», або Східного шляху в сагах застосовується для абстрактного позначення володінь на Сході Європи. Його використовували як у загальному контексті, позначаючи Східну Європу, так і в більш вузькому, концентруючись на Русі, чи на окремих її частинах[27]. Перефразовуючи ці джерела, східноєвропейські території були частиною держави Раґнара, яку після смерті успадкував його молодший син Гвітсерк.

Ще один варіант цього сюжету пропонує нам Саксон Гарматик. Якщо в «Сазі про Раґнара» та інших творах походи на Схід згадуються лише побіжно й без зайвих деталей, то в «Діяннях Данів» цьому присвячено цілий розділ. Розповідь про східні походи розпочинається із нападу Раґнара на Геллеспонт. Ця історія є дуже схожа на ту, яку ми зустрічали в «Сазі про Раґнара», однак автор подає значно більше подробиць та власних інтерпретацій. Він змальовує кровопролитну битву, під час якої загинув правитель цих земель Діан і королем став син Раґнара Гвітсерк[28].

Топонім Геллеспонт очевидно був запозиченим із античних творів та використовувався як символічне позначення місця в Східній Європі. На користь східноєвропейського походження цього місця вказує його близькість до Русі. Автор зазначає, що сини Діана, Діан і Даксон, були одружені з дочками руського правителя[29]. Трохи згодом Гвітсерк йменується вже не правителем Геллеспонту, а володарем Швеції[30]. Ця ремарка важлива з огляду на те, що дає підказку, як сприймати загадковий Геллеспонт. Оскільки перед цим автор згадував завоювання Швеції та встановлення там влади Раґнарового сина Бйорна, очевидно, мова йшла про якусь іншу Швецію. На думку одразу спадає Велика Швеція Снорі Стурлусона – саме той термін, який став скандинавським відповідником античної назви Скіфія[31]. На користь цієї тези свідчать і згадки скіфів, які воювали проти Гвітсерка, а також античні штрихи у вигляді Геллеспонту. Окрім того, в одній із редакцій твору замість найменування Швеція використано назву Скіфія.

Саксон Граматик перебував під впливом вченої культури античного зразка. Він, як і більшість його колег по ремеслу, здобув освіту за межами Скандинавії. Вивчення творів Ісидора Севільського, Беди Преподобного, а також праць грецьких та римських письменників вплинуло на формування античного образу Східної Європи[32]. Незважаючи на тісні відносини із Руссю, тогочасний літературний канон вплинув на сприйняття цих земель крізь призму образу Скіфії. Цим, на нашу думку, можна пояснити доволі абстрактне сприйняття окреслених земель у контексті завоювань Раґнара Лодброка.

Сини загиблого короля Діана вирішили помститися Гвітсерку та підступно захопили того в полон. Побачивши хоробрість датського воїна та його небачену красу, Даксон запропонував Гвітсерку одружитися зі своєю дочкою та розділити королівство. Проте Гвітсерк відмовився від милості й наполіг на страті[33]. Почувши про смерть свого сина, Раґнар вирушив на пошуки вбивці, щоб помститися. Однак він не вбив кривдника, а лише обклав

[25] Fornaldarsögur norrlanda. 1 / Ed. by V. Asmundarsson. Reykjavík: Sigurður Kristjánsson, 1891. S. 219.
[26] The Saga of King Heidrek the Wise / Both in Old–Ice. and Engl / Trans. by C. Tolkien. London: Thomas Nelson and sons, 1960. P. 60.
[27] Джаксон Т. Austr i Górðum… С. 41–42.
[28] The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus / Trans. by O. Elton. Elton: Nutt, 1894. P. 372.
[29] Ibidem.
[30] У деяких редакціях зустрічається назва Скіфія замість Швеції. Ibidem. P. 376.
[31] Більше про Велику Швецію Снорі Стурлуссона див.: Казакевич Г. Топос Скіфії у середньовічних Origo Gentis. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. Київ, 2018. Т. 4. С. 46–49.
[32] Eriksen S.G. Introduction: Intellectual culture and Medieval Scandinavia. *Intellectual culture and Medieval Scandinavia*. Turnhout, 2016. P. 1–35; Frank T. Classical scholarship in Medieval Iceland. *The American Journal of Philology*. 1909. Vol. 30. P. 139–152.
[33] The first nine books of the Danish history... P. 376–377.

його країну даниною. Цікаво, що в цьому контексті події розгортаються уже не в Швеції, Геллеспонті чи Скіфії – автор чітко згадує Русь[34]. Така плутанина не виглядає дивною з огляду на кількість джерел, якими послуговувався Саксон Граматик. Очевидно він мав на увазі Східну Європу в її загальному абстрактному розумінні. Це підтверджують й ісландські саги, які асоціюють Гвітсерка з цими землями.

Із великою імовірністю оповідь про смерть Гвітсерка в Східних землях, яку згадував Саксон Граматик, походить від скальдичної поезії. Фрагменти цієї поезії згадує автор у сазі про Раґнара:

«*Син один якого я мала*
На Східному Шляху загинув
Гвітсерком його звали
Який ніколи не намагався втікати
Грівся головами
Рубаними тим, хто був обраний у битві
Вибрав таку смерть князь
Хоробрий, перед згином…»[35]

Прозова оповідь саги не виходить за межі цієї поезії. Адже усе, що автор оповідає про східний похід Гвітсерка, він почерпнув із цієї поеми, а саме смерть на Східному Шляху, неймовірну хоробрість, вибір власної страти та саму страту. У схожій манері подає інформацію й Саксон Граматик. Для нього ця поезія була, наче жердинка, на яку нанизувалася загальна оповідь. Він так само описує неймовірну хоробрість та красу Гвітсерка. За словами автора, славетний ватажок відмовився приймати поразку та вимагав стратити себе та своїх воїнів на вогні[36]. Додаткові деталі на кшталт імен та власних назв, а також інші епізоди виглядають як пізніші нашарування самого автора.

Історичні дослідження дозволяють говорити про те, що експансія вікінгів у Східній Європі справді мала місце в другій половині IX ст. Ця теза підкріплена великою кількістю археологічних артефактів[37], а також письмовими згадками арабських джерел[38]. Саме в цей час відбувається славнозвісний напад на Константинополь під керівництвом літописного князя Аскольда. Окремі дослідники, як от Александр Васильєв[39] та Омелян Пріцак[40] пов'язували Аскольдів похід із завоювання Гвітсерком Геллеспонту. Відповідно, Аскольд міг бути тим самим нащадком Раґнара Гвітсерком. На користь цієї гіпотези свідчать хронологічні відповідності та певна співзвучність імен. Однак сама особа Гвітсерка є надзвичайно суперечливою, як власне й особа Раґнара[41].

Праця Саксона Граматика не належить до корпусу ісландської літератури. Вона була написана в Данії латинською мовою. Навіть мета та жанр цього твору відрізняється від саг. «Діяння Данів» створене при дворі й було класичною хронікою королівства, точніше, його правлячої династії. Цей твір був записаний під час правління датських правителів Вальдемара Великого та Вальдемара Завойовника[42]. Саме в цей час Данія провадила активну експансіоністську політику та мала потребу в створенні національного наративу[43]. Окрім того, це був період внутрішньополітичних суперечок та боротьби різних відгалужень династії Скйольдунґів за королівський трон[44].

Ще одним аспектом, який робить цю працю надзвичайно цінною для дослідження політики пам'яті в Скандинавії, є її джерела. Як і творці ісландських саг, Саксон Граматик

[34] Ibidem. P. 377–378.
[35] Переклад за виданням Fornaldarsögur norrlanda. 1. S. 219.
[36] The first nine books of the Danish history… P. 377.
[37] Kovalev R. When and What Regions of the Islamic World Exported Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins to Early Viking-Age Northern Lands? *Myntstudier*. Stockholm, 2015. P. 80–81; Noonan T. When did Dirhams first reach the Ukraine? *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2. No. 1. P. 27–28; Androshchuk F. When and How Were Byzantine Miliaresia Brought to Scandinavia? *Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire.Constantinople as Center and Crossroad*. Istambul, 2019. Vol. 23. P. 55–57; Його ж. What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000? *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2016. P. 95–99.
[38] Jonsson Hraundal T. New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources. *Viking and Medieval Scandinavia*. Turnhout, 2014. Vol. 10. P. 79–82.
[39] Vasiliev A. The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge: The medieval academy of America, 1946. P. 26–28.
[40] Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саґ). Київ: Обереги, 1997. С. 224–231.
[41] Войтович Л. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2016. Т. 16. С. 104–105; Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква, 2014. Т. 4: Славетні постаті Середньовіччя. С. 31–32.
[42] Kjær L. Remembering the Vikings in Thirteenth–Century England and Denmark. *Thirteenth Century England XVII*. 2021. P. 15–16.
[43] Mucenieckс A. Saxo Grammaticus… P. 17.
[44] Sawyer B. Valdemar, Absalon and Saxo: Historiography and Politics in Medieval Denmark. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 1985. Vol. 63. No. 4. P. 691–694.

апелював до вже відомих історичних епізодів, що циркулювали в свідомості тогочасних людей. Він використовував фрагменти пам'яті про Велике переселення народів, Епоху вікінгів та пізніші періоди скандинавської історії. Однак для досягнення своєї мети автор намагався прилаштувати їх до концепції обраності династії Вальдемара та права датської корони на експансію зовнішніх земель[45]. Завдяки цьому до нас дійшло багато фрагментів епічної творчості, а також елементів давньої історії, які є унікальними для дослідження зазначеної епохи. Іншим важливим аспектом є те, що завдяки цьому твору можна побачити еволюцію історичного світогляду скандинавів, а також локальну специфіку колективного міфотворення.

На відміну від легендарних саг, де автор концентрувався більше на любовних історіях, оповідь про Раґнара в датській версії містить значно більше згадок військових дій. Чи не найбільше уваги звертається на придушення внутрішніх конфліктів, а саме війни проти Ютландії та Сканії[46]. За сюжетом, ці землі часто повставали проти короля Раґнара, однак він нещадно їх придушував[47]. Окрім того, автор згадує підкорення Норвегії, Швеції та Оркнейських островів, завоювання англів, скотів та ірландців[48]; походи на франків та бйярмів[49]. Усі завойовані території розподілялися між синами славетного вікінга. Описи завоювань супроводжувалися мальовничими деталями та мали явний дидактичний підтекст.

У період запису цього твору датські правителі перманентно брали участь у війнах за навколишні землі та придушували локальні повстання. Яскравим прикладом є упокорення Сканії Вальдемаром I Великим. У 1180 р. мешканці цієї провінції повстали проти королівських чиновників та відмовилися сплачувати данину. Кульмінація цього конфлікту припала на 1181 р. Саме в цей час Вальдемар та єпископ Абсалон повністю розгромили повстанців. Незважаючи на це, військові конфлікти не припинялися. Після смерті Вальдемара в 1182 р. відновилося повстання у регіоні, їх придушував його син Кнуд IV[50]. Тож не дивно, що фрагменти локальних конфліктів з'явилися саме в Саксона Граматика. Епізоди підкорення Сканії Раґнаром сприймалися крізь призму сучасної політичної ситуації та формували політику пам'яті. Вони мали застерегти майбутні покоління від непокори королівській владі.

Аналогічну роль виконували історії завоювання естів, норвежців, шведів та фінів. Ці фрагменти тексту співпадали з геополітичними інтересами датської корони на зламі XII–XIII ст. За часів правління Вальдемара I, Кнуда IV та Вальдемара II Данія суттєво зміцнила свої позиції в Північній Європі. Окрім того, для датських правителів було важливо довести свою правосуб'єктність на європейській арені[51]. Наслідком цього стала актуалізація міфу про Раґнара Лодброка, який завойовував не тільки землі на півночі, а й переміг самого імператора Риму[52].

Порівняння ісландських саг та хроніки Саксона Граматика ілюструє те, як розвивалися ті чи інші епізоди з погляду історичної пам'яті. Не виключено, що автори саг про Раґнара були знайомими із трактатом датського історіографа. У будь-якому випадку, вони послуговувалися спільним першоджерелом. На це вказують однакові деталі під час опису не надто суттєвих епізодів. Розбіжності в цих творах є чудовим маркером колективних уявлень. Вони наголошують на тому, що було важливим для їх авторів.

Як уже зазначалося, у «Діяннях Данів» знаходимо цілу частину, що описує похід Раґнара в Східні землі. Натомість у «Сазі про Раґнара» цей фрагмент описано декількома реченнями та двома віршованими строфами. Принциповою різницею контексту цих сюжетів є те, що в Саксона Граматика Гвітсерк гине до смерті Раґнара, й славетний ватажок підкорює русів, обкладаючи їх даниною. У сазі смерть Гвітсерка згадується після гибелі Рагнара. Як наслідок, там немає інформації про помсту та завоювання.

«Татр про синів Раґнара» зовсім не згадує гибель Гвітсерка. Відомості про цього персонажа у творі є епізодичними та не мають жодного впливу на сюжет. Автор не згадує про походи Гвітсерка на Схід. Більше того, він навіть не іменує молодшого сина Раґнара правителем Східних земель. Його названо володарем Віндланду та Рейдґотланду[53]. Локація цих територій є спірною й, найвірогідніше, була такою і для тогочасних авторів.

---

[45] Kjær L. Remembering the Vikings… P. 15–16.
[46] Мається на увазі історична провінція Сконе, яка тепер входить до території Швеції.
[47] The first nine books of the Danish history… P. 364.
[48] Ibidem. P. 368–369.
[49] Ibidem. P. 374.
[50] Skovgaard-Petersen I. Saxo som samhällshistoriker. Det skånske oprør. *Scandia*. 1990. Vol. 56. No. 1. S. 34–37.
[51] Mucenieckс A. Saxo Grammaticus… P. 17–19.
[52] Мається на увазі франкський імператор Карл Лисий.
[53] Fornaldarsögur norrlanda. 1. S. 281.

Якщо Віндланд можна спробувати локалізувати як землю вендів, тобто балтійських слов'ян, то Рейдґотланд є скоріше віртуальною територією. Ісландський письменник Снорі Стурлуссон розташовував це місце в Ютландії[54]. Проте в географічному трактаті «Які землі знаходяться у світі» цей край локалізовано на Схід від Польщі[55]. Цікавим є випадок із «Сагою про Гервйор». Згідно з нею, Рейдґотланд був розташований на берегах Данпарстадіра, себто Дніпра[56]. Однак не всі автори ідентифікували розташування цього місця. У одній із версій тексту знаходимо уточнення, яке дублює інформацію Снорі про те, що ця держава розташована в Ютландії[57].

Зазначений топонім мав давнє походження та асоціювався із батьківщиною готів, розташованою на сході Європи. Проте з часом його значення втрачало первісний сенс. Не виключено, що при створенні джерела, на основі якого виник татр, послуговувалися давньою традицією, що ототожнювала ці землі зі Східною Європою. Однак знання автора твору формувалися на основі пізнішої вченої культури, що призвело до втрати первісного значення цього терміну.

Для Саксона Граматика було важливим наголосити, що після смерті Гвітсерка Раґнар Лодброк призначив важку данину для Русі. Її мав виплачувати сам руський правитель та його старійшини, які зобов'язувалися щороку приходити до Раґнара босими[58]. «Сага про Раґнара Лодброка», яка подає ідентичну історію гибелі Гвітсерка, нічого не говорить про помсту його батька. Більше того, із контексту твору випливає, що на момент смерті Гвітсерка Раґнар також уже був мертвим. Відповідно, епізод із помстою та упокоренням рутенців відсутній.

Те, що Саксон Граматик розвинув ці образи, означає, що вони були цікавими та актуальними для нього та його середовища. Тогочасний король Данії Вальдемар I був тісно пов'язаним із Руссю. Він був внуком Володимира Мономаха й, згідно з «Сагою про Кнютлінгів», навіть був народжений на Русі[59]. Його дружиною була княжна Софія, яка також походила із Русі[60]. Натомість для норвезького королівства XIV ст. руські епізоди не були такими важливими з погляду функціонування ідеї «імперії вікінгів». Скандинавські королі вже не мали тісних зв'язків із Руссю. Тогочасні правителі орієнтувалися на експансію в бік Заходу. З часів Гарольда Суворого норвезькі конунґи намагалися відвоювати «землі предків» у Англії та Шотландії. Іншим важливим аспектом зовнішньої політики були війни за навколишні острови, а також не варто забувати й про внутрішні конфлікти та боротьбу із сусідніми Данією і Швецією[61]. Тож не дивно, що автор «Татру про Раґнарових синів» називає Гвітсерка правителем Віндланду та Рейдґотланду, а не володарем Аустверґу. Ці топоніми були більш абстрактними та наближеними до політичної реальності норвезького королівства на зламі XIII–XIV ст.

Приклад концепту Раґнара є показовим для розуміння твору як медіуму історичної пам'яті. Три ключові версії історії демонструють те, як видозмінювалися сюжети під впливом навколишніх факторів. Із великою імовірністю, події Епохи вікінгів, які ототожнюють із цим славетним ватажком, справді мали місце й стали основою скальдичної поезії. Саме ця поезія утворила перший етап функціонування колективної пам'яті. Вона стала джерелом для наступних творів, які адаптували цю історію у відповідності до власного часу.

Особливістю «Саги про Раґнара» є її куртуазне спрямування. Автори твору сформували образ шляхетного вікінга, який дуже нагадував ідеал європейського лицаря. Політичний аспект у творі відходить на другий план. Автор не наголошує на концепції імперії, натомість фокусується на моментах особистого життя цієї особи. Незважаючи на це, зазначений текст виріс на ґрунті стародавньої поетики та містить цитати з тих творів. Це є надзвичайно важливим з огляду на порівняння з іншими джерелами. Віршована частина тво-

[54] Snorri Sturluson Edda Prologue and Gylfaginning Edited by Anthony Faulkes. Second edition. London: Viking Society for Northern Research, 2005. P. 6.
[55] Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения. Москва: Наука, 1986. С. 65.
[56] The Saga of King Heidrek… P. 46.
[57] Ibidem. P. XXVI.
[58] The first nine books… P. 378.
[59] Knytlinga Saga: History of the Kings of Denmark / Trans. by H. Palsson, P. Edwards. Odense: Odense University Press, 1986. P. 135–136.
[60] Джаксон Т. Еще раз о русской жене датского короля Вальдемара I: историографический комментарий к одному месту из «Внешней политики» В.Т. Пашуто. *Восточная Европа в древности и средневековье. XXX юбилейные (к 100-летию со дня рождения) Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В.Т. Пашуто*. Москва, 2018. С. 83–86; Самонова М. Полоцкое княжество в системе династических связей и политических взаимоотношений Руси со Скандинавией и Польшей в XI – начале XIII вв. *Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы*. Минск, 2012. Т. 5. С. 10–12.
[61] Taylor L. Bishops, war, and canon law The Military Activities of Prelates in High Medieval Norway. *Scandinavian Journal of History*. 2020. Vol. 45. No. 3. P. 263–265; Bjørshol Wærdahl R. The Incorporation and Integration of the King's Tributary Lands Into the Norwegian Realm, C. 1195–1397. Leiden: Brill, 2011. P. 7–9.

ру містить описи завоювання Гвітсерком Східних земель, однак для автора ця інформація не була пріоритетною. Саме тому він обмежився лише коротким переказом цих строф. Тим не менш, навіть такі короткі згадки засвідчують органічність східноєвропейських територій у історичному наративі пізньосередньовічної Скандинавії.

Значно повніше ідея «імперії вікінгів» була розвинена в «Татрі про синів Раґнара». На відміну від саги, цей текст мав явне політичне забарвлення. Він уособлював експансіоністські амбіції норвезьких правителів XIII–XIV ст. В окреслений період Русь не входила в орбіту політичних зацікавлень норвезької корони. Цим можна пояснити той факт, що автор праці знехтував східноєвропейськими сюжетами. Для нього не було сенсу вбудовувати Русь у систему володінь спадкоємців Раґнара, адже це було безпідставно з погляду актуалізації історичної пам'яті. Саме тому Гвітсерк, якого інші джерела пов'язують із Руссю, у зазначеному творі названий правителем абстрактних територій Віндланду та Рейдґотланду.

Саксон Граматик обґрунтував концепцію імперії вікінгів аналогічну до тієї, що була в сагах. Відмінність від ісландської версії полягала хіба що в географічних деталях. Територія Раґнарової імперії простягалася від Ірландії на заході, до Русі на сході. Завдяки яскравим образам та пам'ятним історіям автор обґрунтовував історичні права нащадків Раґнара на спадкові землі. Гарним прикладом такої історії є епізод гибелі Гвітсерка та його побратимів на вогні. Ця оповідь була своєрідним маркером, який асоціювався зі Східною Європою. Однак, на відміну від саги, для якої ці сюжети були скоріше даниною традиції, Саксон Граматик розвинув цю історію та додав власних деталей. Своєрідним новаторством цього твору є те, що після смерті Гвітсерка Русь стала данником держави Раґнара. Ця теза актуалізувалася в тогочасній політичній ситуації, адже випливала із русько-датських відносин на зламі XII–XIII ст.

Порівняння сюжетів різних творів показує, що вони не були звичайною вигадкою тогочасних авторів. Ці фабули походили із давніх фрагментів пам'яті, що зберігалися в поезії. Їхнє коріння сягало часів Епохи вікінгів та скандинавської експансії. Пам'ять про особу Раґнара Лодброка збереглася в кількох основних версіях міфу, які циркулювали в світогляді наступних поколінь. Автори апелювали до цих фрагментів та оформлювали їх у певні сюжетні елементи. Іншим важливим фактором, який впливав на формування творів, була політика. Політичні умови часто вносили свої корективи в історіописання. Приклад східноєвропейських епізодів у творах про Раґнара Лодброка добре ілюструє вплив таких обставин на зміни в формуванні історичного наративу. Якщо у XII–XIII ст. Русь була органічною частиною скандинавської писемності, то в пізніший період уявлення про ці землі поступово розмиваються в силу послаблення культурних та політичних зв'язків. У результаті чого ці терени або повністю зникають зі сторінок окремих північних творів, або втрачають своє первісне значення.

References

McTurk, R. (1991). Studies in Ragnars Saga Loðbr'okar and Its Major Scandinavian Analogues. Oxford.

Glazyrina, G. (1996). Islandskiye vikingskiye sagi o Severnoy Rusi: Teksty. Perevod. Kommentariy [Icelandic Viking sagas about Rus: Texts, translations, and comments]. Moscow, Russia.

Pritsak, O. (1997). Pokhodzhennia Rusi. Starodavni skandynavski dzherela (krim islandskykh sag) [The Origin of Rus. Old Scandinavian Sources (other than Sagas)]. Kyiv, Ukraine.

Tulinius, T. (2000). Saga as a myth: The family sagas and social reality in XIII c. Iceland. *The Eleventh International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*. 526–539.

Litovskikh, Y.E. (2001). Rodosloviya v «Sage o Nyale» [Genealogy in «Njáls saga»]. *Vostochnaya Yevropa v drevnosti i Srednevekovye: Genealogiya kak forma istoricheskoy pamyati. XIII Chteniya pamyati chl.-korr. AN SSSR V. Pashuto – Eastern Europe in antiquity and the Middle Ages: Genealogy as a form of historical memory 13th readings in memory of V. Pashuto, Corresponding Member of the USSR Academy of Sciences*, 119–126.

Dzhakson, T. (2001). Austr i Górðum: Drevnerusskiye toponimy v drevneskandinavskikh istochnikakh [Austri Górðum: Old Russian place names in Old Scandinavian sources].

Assman, Y.A. (2004). Kulturnaya pamyat. Pismo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti [A Cultural Memory. Writing, remembrance, and political imagination in a high cultures of antiquity].

Konnerton, P. (2004). Yak suspilstva pamiataiut [How do societies remember]. Kyiv, Ukraine.

Hermanson, L. (2005). Friendship and Politics in Saxo Grammaticus' Gesta Danorum. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, *83* (2), 261–284.

Jakobsson, A. (2006). Where do the giants live? *Arkiv för nordisk filologi*, *121*, 101–112.

Jakobsson, S. (2006). On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*, 935–943.

Eremenko, A. (2006). The dual world of the Fornaldarsögur. *The 13th International Saga Conference*, 217–222.

Melnikova, YE. (2006). Istoricheskaya pamyat v germanskoy ustnoy traditsii [Collective memory in Germanic oral tradition]. *Istoriya i pamyat: istoricheskaya kultura Yevropy do nachala Novogo vremeni – History and memory: the historical culture of Europe before the beginning of Modern times*, 180–223.

Khalbvaks, M. (2007). Sotsialnyye ramki pamyati [A Social frameworks of memory]. Moscow, Russia.

Hermann, P. (2009). Concept of memory and approaches to the past in Medieval Icelandic literature. *Scandinavian Studies, 81*(3), 287–308.

Ashman Rowe, E. (2009). Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þáttr, and the political world of Haukr Erlendsson. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*, 347–360.

Dzhakson, T. (2010). Drevnyaya Rus i Islandiya: shkoly i tsentry uchenosti v pervyye veka khristianstva [Old Rus and Iceland: schools and scientific centers in the first centuries of Christianity]. *Intellektualnyye traditsii Antichnosti i Srednikh vekov (issledovaniya i perevody) – Intellectual traditions of Antiquity and the Middle Ages (research and translation)*, 302–322.

Bjørshol Wærdahl, R. (2011). The Incorporation and Integration of the King's Tributary Lands Into the Norwegian Realm, 1195–1397.

Samonova, M. (2012). Polotskoye knyazhestvo v sisteme dinasticheskikh svyazey i politicheskikh vzaimootnosheniy Rusi so Skandinaviyey i Polshey v XI – nachale XIII vv. [Principality of Polotsk in the system of dynastic connection and political relationships of Rus with Scandinavia and Poland in XI – beginning of XIII cc.]. *Studia Historica Europae Orientalis – Issledovaniya po istorii Vostochnoy Yevropy*, 5, 7–25.

Melnikova, Y.E. (2012). Germanskiy geroicheskiy epos v srednevekovoy Skandinavii: aktualizatsiya traditsii [Germanic heroic epic in Medieval Scandinavia: actualization of the tradition]. *Samyye zabavnyye lzhivyye sagi – The funniest lying sagas. Skemmtiligastar Lygisogur: sbornik statey v chest Galiny Vasilyevny Glazyrinoy*, 122–137.

Jonsson Hraundal, T. (2014). New Perspectives on Eastern Vikings / Rus in Arabic Sources. *Viking and Medieval Scandinavia*, 10, 65–97.

Assman, A. (2014). Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiati [Vastness of memory. Forms and transformations of cultural memory]. Kyiv, Ukraine.

Voitovych, L. (2014). Kniaz Riuryk. Slavetni postati Serednovichchia [Prince Rurik. Famous figures of the Middle Ages]. T. 4. Bila Tserkva, Ukraine.

Melnikova, Y.E. (2014). Transformatsiya istoricheskoy pamyati: ot ustnoy istoricheskoy traditsii k pismennoy [Transformation of collective memory: from oral to written historical traditions]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo – Bulletin of Nezhinsky University of N.I. Lobachevsky*, 5, 18–24.

Nora, P. (2014). Teperishnie, natsiia, pamiat [Contemporary, nation, memory]. Kyiv, Ukraine.

Jakobsson, Á. (2014). Tradition and the individual talent: The «historical figure» in the medieval sagas, a case study. *Viator*, 45 (3), 101–124.

Kovalev, R. (2015). When and What Regions of the Islamic World Exported Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins to Early Viking-Age Northern Lands? *Myntstudier*, 68–83.

Androshchuk, F. (2016). What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000? У *Byzantium and the Viking World* (с. 91–116).

Voitovych, L. (2016). Chy buv Rahnar Lodbrok na ruskykh zemliakh? [Was Ragnar Lothbrok on the Rus lands?]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in ecclesiastical European*, 16, 93–107.

Eriksen, S.G. (2016). Introduction: Intellectual culture and Medieval Scandinavia. In *Intellectual culture and Medieval Scandinavia* (с. 1–35).

Mucenieck s, A. (2017). Saxo Grammaticus Hierocratical Conceptions and Danish Hegemony in the Thirteenth Century. Arc Humanities Press.

Hermann, P. (2017). Literacy. In *The Routledge Research Companion to the Medieval Icelandic Sagas* (с. 34–47).

Dzhakson, T. (2018). Yeshche raz o russkoy zhene datskogo korolya Valdemara I: istoriograficheskiy kommentariy k odnomu mestu iz «Vneshney politikI» V.T. Pashuto [One more time about Rus wife of Danish king Valdemar I: a historiographic commentary to one place in «Foreign policy» of V. Pashuto]. 83–87.

Kazakevych, H. (2018). Topos Skifii u serednovichnykh Origo Gentis [Topos of Scythia in the Medieval Origo Gentis]. *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytsyny – An topical issues of social sciences and history of medicine*, 4, 46–49.

Androshchuk, F. (2019). When and How Were Byzantine Miliaresia Brought to Scandinavia? Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire. *Constantinople as Center and Crossroad*, 23, 55–88.

Taylor, L. (2020). Bishops, war, and canon law The Military Activities of Prelates in High Medieval Norway. *Scandinavian Journal of History*, 45 (3), 263–285.

Kjær, L. (2021). Remembering the Vikings in Thirteenth-Century England and Denmark. *Thirteenth Century England XVII*, 1–21.

Кіорсак Владислав Борисович – аспірант Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича (вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026, Україна).

Kiorsak Vladyslav B. – Ph.D. Student at the Institute of Ukrainian Studies. I. Krypyakevych. The National Academy of Sciences of Ukraine (4 Kozelnytska Str., Lviv, 79026, Ukraine).

E-mail: vlad.kiorsak@gmail.com

RUS' IN THE CONCEPT OF RAGNAR LODBROK'S EMPIRE: SCANDINAVIAN SOURCES THROUGH THE PRISM OF POLITICS OF MEMORY

The purpose of the publication is *to analyse the collective ideas about Rus and the territories of Eastern Europe through the prism of the popular myth of the famous Viking leader Ragnar Lothbrok. Our goal is to understand how these images developed in different periods and different local environments. The outlined myth was an important component of the formation of the politics of memory in the XII–XIV c. Exactly at this time centralized states began to form and the processes of creating early modern identities began to appear. The result is the crystallization of Origo Gentis in the Scandinavian kingdoms. Rus was a part of this narrative. However, its coverage in various works depended on political and cultural factors.* ***Scientific novelty.*** *This work is the first study on the place of Rus in the context of the myth of Ragnar Lodbrok's «empire». The result is not only conclusions about the specifics of the perception of Eastern Europe in the collective ideas of the Scandinavians about the past. Through the prism of these results, we can better understand how the historical narratives of the time were formed in Scandinavia and better understand the environment in which these texts were created.* ***Conclusions****. Studies of works on the myth about the state of Ragnar show that they grew up based on collective memory, which existed in the form of oral tradition. Their analysis demonstrates that Rus and Eastern Europe are most fully depicted in the work of the Danish historian Saxon Grammar. A characteristic feature of this text is that it emphasizes the heredity of the rights of Danish rulers in Rus. In other works that had a similar purpose, Eastern Europe is mentioned only fluently and does not affect the context. The «Ragnars saga loðbrókar», which mentions the war of Ragnar's son in the Eastern lands, does not pay attention to the subordination of Rus. The same goes for another key text called the «Ragnarssona þáttr». It does not contain any mention of the seizure of these lands. The author of this work does not incorporate Rus into the concept of Ragnar's «empire». The reason for this is the political conditions in which these works were created. Even though for the Danish kingdom of the XII c. Rus plots were familiar, for the Icelandic-Norwegian environment of the XIII–XIV c. they lost their relevance.*

Key words: *Ragnar Lothbrok, «Viking empire», Hvitserk, Icelandic sagas, Saxo Grammaticus.*

Дата подання: 26 серпня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 5 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кіорсак, В. Русь у концепції «імперії» Раґнара Лодброка: скандинавські джерела крізь призму політики пам'яті. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 4–14. DOI: 10.5281/zenodo.5804232.

Цитування за стандартом APA

Kiorsak, V. (2021). Rus u kontseptsii «imperii» Ragnara Lodbroka: skandynavski dzherela kriz pryzmu polityky pamiati [Rus' in the concept of Ragnar Lodbrok's Empire: scandinavian sources through the prism of politics of memory]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 4–14. DOI: 10.5281/zenodo.5804232.

УДК 94(477)

Альберт Віюк-Коялович

●

КОРОТКА ОПОВІДЬ ПРО ДІЯННЯ ВІЙСЬКА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ПРОТИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ у 1648 і 1649 роках

Уривок

●

Переклав з латини **Максим Мешковой**

DOI: 10.5281/zenodo.5804230

© М. Мешковой, 2021. CC BY 4.0

Увазі читача пропонується переклад українською мовою уривка (розділи 1–21 з 28-ми) першої з трьох хронік Альберта Віюка-Кояловича, опублікованих у Вільні в 1651 р. під загальним заголовком «De rebus anno 1648 & 1649 contra Zaporovios Cosacosgestis» («Про діяння проти запорозьких козаків в 1648 і 1649 роках»). Історіографічне й джерелознавче значення цього твору давно й ретельно досліджене в спеціальних і загальних роботах наших істориків, які, зокрема, зазначають, що в ньому вперше було подано узагальнену картину подій початкового етапу визвольної війни українського народу, а самого автора хроніки українські дослідники називають чи не найвизначнішим істориком Великого князівства Литовського середини XVII ст.[1] Написана більш ніж три століття тому латиною, ця хроніка не перекладалася новими мовами до кінця XX ст. Лише 2003 р. у Вільнюсі було опубліковано її переклад литовською. Враховуючи все це, а також те, що перша з трьох хронік містить чимало цікавих подробиць подій початкового етапу Хмельниччини на землях Білоруського Полісся, Чернігівщини, Стародубщини й суміжних із ними територіях Великого князівства Литовського, ми сподіваємось, що перша публікація перекладу уривку з неї українською мовою матиме певний інтерес для читачів «Сіверянського Літопису». Переклад виконано з оригінального видання, яке зберігається в бібліотеці вільнюського університету і доступне в оцифрованому вигляді[2]. Перекладач вдячний п. О.І. Кислюку за літературне редагування тексту перекладу і п. о. Ю.А. Мицику за цінні поради.

* * *

Про причини повстання запорожців, яке спалахнуло 1648 року, розповідають по-різному і, зазвичай, майже ніякої ради не дають тому, що в цих оповідях правдиве, а що ні. Хоча й зрада збаламученого народу й злочинна змова заколотників і все інше відіграли свою роль, проте з-поміж усіх інших причин неможливість стерпіти надмірні утиски була завжди проголошувана як першопричина. Пояснення це, звісно, у магнатів викликає відразу, але тим більше вірить в неї простий люд. Та з чого б не почалось це повстання, однак його подальше поширення, таке бажане для повсталих і таке шкідливе для провінцій Корони Польської, спричинилося до таких само заворушень серед селян і міщан Великого князівства Литовського. …

2. Після того, як натхненник і провідник повстання Богдан Хмельницький залучив татар на свій бік і об’єднав цю силу із запорожцями, загинув перший невеликий дозор під Жовтими Водами по цей бік Дніпра. Вороги напали на них зненацька і з великими силами. Вбито було й командира загону – сина коронного гетьмана. Потім настала черга кварцяного, як його називають, війська під Корсунем, де козаки розбили військо й взяли в по-

[1] Див.: Плохий С.Н. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII в. Днеропетровск, 1983; Вирський Д. Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 295 с.

[2] Kojalavičius-Vijūkas, Albertas, 1609-1677. URL: https://virtualibiblioteka.vu.lt/permalink/f/kali2n/VUB01000359380.

лон двох гетьманів: польного й коронного. Після того велика кількість міст і найбільш укріплених замків Русі зрадили державі й перейшли на бік козаків. Із чутками про ці події селяни Білої Русі й Полісся, прихильніші більше до козаків як своїх одновірців і таких, з якими вони щодня ведуть справи, ніж до тих, кому мають підлягати за обітницями й угодами[3], вчинили відкриту зраду.

3. Хоча декілька запорозьких полків на чолі з Головацьким вдерлися в межі Великого князівства Литовського з наміром нищити шляхту в Чернігівському воєводстві, а міщани впустили їх у Стародуб, Гомель та інші міста, проте після того, як їхня лють була втамована винищенням священиків латинського обряду, шляхти і євреїв, ці війська пішли з Литви геть. Але з їхнім відходом пожежа війни не згасла, а навпаки, було її ще гірше роздмухано зрадою селян, досвідчених у будь-яких злочинах (численні ватаги їх орудували в лісах). Збурені універсалами Хмельницького й інших, таємними агітаторами і присланими ватажками, бувальцями у військовій справі, скрізь селяни стали до зброї, утворили загони, залучили на свій бік міста, населені православними, вогнем і мечем пройшлися по маєтках шляхти й місцях їх зібрань, вбиваючи панів, плюндруючи святині, залишаючи після себе спустошення й трупи.

4. У Великому князівстві Литовському першими проти цієї лютої навали з невеликими силами, спорядженими власним коштом, стали такі шляхтичі: Ян Пац, син славетного воїна й хорунжого Великого князівства Литовського (*далі в титулах осіб – В.К.Л. – прим. перекл.*), Владислав Воллович, польний писар В.К.Л., та Владислав Халецький. Перший із них, довго не отримуючи нічого з державної скарбниці, утримував військо й воював за власний кошт. Усі троє в різних місцях не давали об'єднатися кінним загонам повстанців – розганяли їх, вибивали повстанців із зайнятих ними місць, або просто нападали й відходили; загалом, захищали всю місцевість, яка йде вздовж Дніпра між гирлами Березини й Прип'яті. Тим часом підканцлер В.К.Л. Казимир Лев Сапіга мерщій відправляв військо й військові припаси до Бихова, щоб утримати в покорі це місто – опорний пункт у його володіннях разом із найкращою фортецею в усій окрузі, розпочатою Яном Каролем Ходкевичем, а Сапігою завершеною в усій красі. А невдовзі й шляхта Оршанського повіту зібралася під знамена. Завдяки цим заходам було не лише придушено повстання навколо Бихова й Могильова та в сусідніх областях, а й у ворога відпала будь-яка охота пертися кудись далі в ці краї.

5. Оршанська шляхта обрала на перший після смерті короля Владислава сейм чотирьох депутатів, а завідування справами передала оршанському старості[4] Горському, князю друцькому. І Горський не лише виправдав таку високу довіру свого повіту, але й не зміг відмовити шляхті Вітебського й Мстиславського воєводств, які благали про допомогу. Попри свій похилий вік, він відзначався військовими чеснотами, тямущістю й заповзятістю, що їх він проявляв у веденні державних справ, і це в усіх викликало неабияку повагу до нього. Вісім тижнів він залишався в Орші, пильнуючи, аби поспільство, прихильне до справи своїх одновірців запорожців, не зчинило якогось заколоту. Коли ж Горський дізнався, що після поразки цілого польського війська під Корсунем повстання почало ширитися по всіх краях, то почав вербувати всю боєздатну шляхту й посполитих. Свого старшого сина, якого нещодавно обрали ротмістром[5], він відрядив до Гомеля й Рогачева спостерігати за пересуваннями ворога. А тим часом повстанці оволоділи Черніговом і Новгородом, увійшли в межі литовських земель і взяли Стародуб і Гомель, перший – силою, другий – через зраду мешканців. Із звісткою про це шляхетському ополченню наказано було сходитися під Могильов, де з 3 серпня було влаштовано збір війська. Поки Воллович і Мирський під Речицею щосили стримували повстанців, в оршанському краї, бувало, зчинялася паніка, і то, як виявлялося, передчасна; коли ж отримали звістку, що ці наші загони не витримали натиску ворога, який переважав у кількості, то всіх охопив страх, що тепер Могильов із усією округою буде ніби від повені затоплений повстанням, яке до того ж знайде собі сприятливий ґрунт там, де міщани й селяни, вже не ховаючись, схилялися на бік запорожців. Отже треба було ставити табір далі вперед і ніби греблею йти назустріч цій повені. Спочатку Горський повів військо під Новий Бихів, де до нього приєдналися дві роти Яна Паца, і далі під Рогачів, де він розташував табір. З табору в різних напрямах робилися наскоки на ворога. 27 серпня один з роз'їздів перестрів біля села Ректа загін повстанців, що рухався з Гомеля на Бихів, і напав на нього. Сімдесятьох повстанців було вбито, решта втекла. Роз'їзд з шестидесяти вершників під орудою Костянтина Міладовського, відряджений до Жлобина, напав під Стрешином на повстанців, які сходились туди з хоругвами, знищив тридцятьох, решта розбіглася, а декілька з них були схоплені й зізна-

[3] *plusquam iuratis foederibus obnoxii*
[4] *Gubernatorem Orszanum*
[5] *Cohorti... Praefectum*

лися, що йшли на допомогу своїм до Слуцька. 7 вересня за річкою Друть, в Лучі[6], селяни, намовлені запорожцями, застукали зненацька й знищили 50 пахолків із хоругов Паца, які займалися заготівлями провіанту. Цей злочин не лишився непокараним. Висланий туди наступного дня загін кінноти перебив всіх злочинців, яких встиг заскочити. Після того почали думати про зміну місця табору. Теперішнє місце визнано було незручним, бо через навколишні ліси й болота підвіз провіанту був вкрай утруднений і до того ж зауважували на велику небезпеку від ворога, досвідченого у веденні війни в болотах і лісах і добре знайомого з цією місцевістю. Тому було вирішено відвести військо й розташувати табір у зручнішому місці між Новим і Старим Биховом.

6. Прийшли нові підкріплення. Від Казимира Сапіги частина залоги Бихова, п'ятсот кінних і три сотні піхоти при двох гарматах; від каштеляна новгородського Стетківського та князя ковельського Яна Сангушка – по одній кінній хоругві. Ще одна – Вітебського воєводства під командою Огінського. Тим часом ворог не вів жодних дій, тому, аби не втратити слушної нагоди для генеральної битви, було скликано нараду командирів цього ополчення, на якій вирішено виступити двома колонами. Старшому сину Горського іти вздовж Дніпра вгору з шістьма кінними хоругвами, а Пацу й Вейсу із 800 жовнірами йти вниз і шукати ворога в полях. У деяких місцях, зокрема в Овтушковичах, був помічений ворог, але до якогось зіткнення справи з ним не дійшло, оскільки тримався він здебільшого в болотах і не бажав вийти на бій. Проте було захоплено в полон і доставлено в табір кілька дуже обізнаних козаків. Такі були події перших місяців цих заворушень.

7. Однак на Поліссі, куди ворогові було ближче й зручніше дістатися й влаштовувати свої таємні вилазки, війна була запекліша й небезпечніша. Після смерті короля Владислава IV, в Меречу, в Литві, князь біржанський і генеральний староста Жемайтського князівства Януш Радзивіл, будучи польним гетьманом В.К.Л., за постановою сенату якомога скоріше за цих важких обставин вербував військо. Але брак коштів у скарбниці, яку багато хто бажає наповнювати чужими та мало хто – своїми коштами[7], завадив своєчасно набрати військо й не дати великим силам повстанців захопити місцевості вздовж Березини й Прип'яті. Ось до якої шкоди призвів звичай не мати запасу коштів на майбутнє, а збирати їх лише перед тим і тією мірою, як з'являються витрати. А тим часом, коли дехто з наших вчасно відступив перед переважаючими силами повстанців, а дехто з тих, хто намагався обороняти Речицю, був розбитий, війна прийшла й у внутрішні волості Великого князівства Литовського. Після того як під Речицею був розбитий загін польного писаря, ворог ще з більшою зухвалістю пішов на Григорія Мирського, стражника В.К.Л. Польний гетьман послав його з кількома ротами, щоб зупинити просування ворога, і той взявся до справи дуже заповзято. Проте коли він спробував дати відкритий бій біля містечка Горваля на Березині, то був розбитий ворогом, який сильно переважав його числом. Наші порозбігалися й лише жменька, в тому числі й командир, врятувалися втечею через річку.

8. Окрилені цими успіхами повстанці від нападів на беззахисні села й захоплення замків, покинутих сторожею, перейшли до штурму великих міст. Поблизу знаходився Слуцьк – велике й багате місто, столиця Слуцького князівства, і повстанці напали на нього першим. Залоги в ньому залишилося мізер, до того ж надія на міщан-схизматиків у міських очільників була слабкою і непевною. Але завдяки розсудливості й твердості старости цієї волості[8] Яна Сосновського, стольника вільненського, який розпорядився відрядити до міста з Мінська і з інших місць кілька загонів, було не лише врятовано місто, але й повстанців було відігнано після кількох невдалих приступів, у яких вони втратили до тисячі вбитими, а їхній відступ скидався радше на безладну втечу. Хоча, по правді сказати, ця втеча була спричинена більше божественним втручанням, ніж людськими діями. Коли міщани Несвіжу, який знаходився не далі, як за декілька ліг[9] від місця цих боїв, не маючи в себе сильної залоги, молилися разом і носили статую Христа навколо фортечних мурів, то однієї ночі загін повстанців наблизився до міста, щоб захопити й сплюндрувати його. Аж раптом побачили, що від того місця на Подолі, де стоїть храм св. Михайла, на них мчать вершники з хоругвами. Вирішивши, що наближається ціле литовське військо, втекли й зчинили паніку в своєму таборі, який знявся і відступив.

9. Тим часом сам польний гетьман очолив те військо, яке змогли набрати, і привів його в Мінське воєводство. Не знаючи, куди повернути – до Дніпра чи до Берестя – він

[6] В тексті – *Lucza*
[7] *quibus nemo de suo, plerique de alieno consultum volebant*
[8] *Gubernatoris ejus loci*
[9] Тут і далі автор використовує міру відстані *leuca*, яку ми перекладаємо як «ліга», а не «миля». Виходячи з того, що текст написано латиною і орієнтовано на читача західної Європи, де ліга була досить поширеною мірою відстані, вважаємо, що автор мав на увазі саме її. У будь-якому разі відстані між згадуваними ним пунктами і дані довідників про історичні міри відстані більш-менш узгоджуються з тим, що в цій *leuca* (лізі) мало бути бл. 4 км.

рухався прямо й жодного зіткнення з ворогом не мав, бо, дізнавшись про наближення війська, повстанці почали відступати в Україну. А тут настав призначений день сейму для обрання короля. Від'їжджаючи на сейм разом із своїми власними хоругвами[10], гетьман тривожився з двох причин: з одного боку, остерігався повернення ворога від Дніпра, а з іншого – з Полісся, з того краю, що є суміжним з Підляшшям, надходили невтішні вістки, а саме, що влаштувавши свій осідок у Пінську, повстанці загрожували берестейській і слонімській волостям. Отже, слід було поставити заслін ворогові по обидва боки. Команду над тим військом, що мав при собі в таборі, він передав Владиславу Волловичу й доручив йому стерегти округу Речиці. Старості оршанському[11]. Горському написав, щоб той взяв під свою оруду все ополчення, яке мав при собі, і йшов за Дніпро стежити за ворожими діями, а командири з табору в Речиці надавали б йому поміч. А тим найманим хоругвам, які все ще були на марші, наказав йти на Пінськ та Берестя під командою Григорія Мирського, і там не давати ворогові нападати на берестейську волость.

10. Але перш ніж прибуло те військо, ворог сильно зашкодив цій волості. Бо ще до від'їзду на сейм боронило її приватне військо[12] підканцлера В.К.Л. Казимира Лева Сапіги, а також шляхетське кінне ополчення навколишніх повітів[13]. Коли ж найкращі з цих захисників від'їхали на сейм і тим послабили оборону, а в той же час з під Пилявець втекло польське військо, ватаги повстанців заполонили край і жменька захисників, що залишилася, не могли їм завадити плюндрувати його. У Бересті – столиці цього воєводства – сталася найогидніша різанина. А ще ж сплюндровані були святині, навіть обшукували могили, викидали з них кістки й трупи. Вранці в сутінках неочікувано напали на роту гусар[14] стольника В.К.Л. Вінцентія Корвіна Гонсевського, яка стояла в Кобрині, побили її, забрали обоз, коней і припаси. Під Вишничем розбили загін[15] підканцлера берестейського Казимира Тишкевича, а його самого вбили. У мозирській окрузі на початку листопада Владислав Воллович влаштовував запеклі сутички з повстанцями, але, переважений числом, мусив відступити й зачинитися в Слуцьку. Повстанці ж перейшли Свіслоч і спустошили волость аж по Дроги.

11. Не менший успіх від початку війни мали повстанці й за Дніпром. Під проводом такого собі Кривошапки на свято, яке в Русі зветься Покрова, перейшли вони річку Сожу й зайняли місто Чериков, що розташоване на кордоні з Сіверщиною в могильовській окрузі. Через ярмарок у місто з'їхалось багато люду, тому різанина була дуже велика. Жодного з євреїв не залишилося в живих, у торговців позабирано крам, всіх, хто був проти повстанців, вбито, лише шляхтич суддя[16] Острошкевич хитрістю уникнув смерті. Звідти повстанці розійшлися навколишніми селами й взялися підбурювати селян. Прогнавши мстиславльських підданих і посилившись за рахунок зайд, ті почали грабувати й палити маєтки шляхти, а панів, які їм траплялися, вбивати. Проте недовго лишались вони безкарними, бо для того, щоб мерщій зарадити цьому лихові, Горський долучив до свого загону залоги найближчих міст. Прибув староста биховський і начальник ополчення Сапіги[17] підкоморій віленський Хіларій Чиж, також могильовський підстароста Полупєнта[18], а зі Шклова – міста, що належить Сенявському, три сотні його гарнізону. Таким військом вирушили на Чериков, і проти такої сили ворог встояти не зміг. 22 жовтня відбувся штурм міста. Із півтори тисячі повстанців частину вбито в бою, частина кинулася перепливати Сожу й потонула, а сотню чи дві наші загони переловили в різних місцях і прикінчили на місці. Оскільки відомостей про ворога в цій окрузі не було, сину оршанського старости Горського із загоном у сто п'ятдесят вершників наказано було йти на Кричев і на Попову Гору (звідки ворог влаштовував розбійницькі набіги) і розвідати наміри ворога. Він дійшов до річки Беседь, де заскочив невеликий загін ворога й взяв у полон сотника, хорунжого й кілька десятників, яких привів в табір і які дали цінні свідчення. Зокрема від них дізналися, що всі сили ворога зараз збираються для нападу на Бихів. Отже, щоб мати змогу швидко подати поміч, до Бихова й Шклова вирішили повернути їхні залоги, а решту війська поставити табором під Белиничами.

12. Поки воїни залишалися на місці, надійшла звістка про кінні загони повстанців, які бачили під Бобруйськом, і по річках Свіслоч, Ігуменка й Березина, через що були відправлені в ці місця роз'їзди. Із полоцької хорогви і з хорогви Горського виряджені були

[10] *cum suis praetoriis cohortibus*
[11] *Capitaneo quoque Orszano (у розд. 5 автором в титулатурі Горського вжито «gubernator»)*
[12] *privatus miles*
[13] *e circumjacenti nobilitate lecti equites*
[14] *Hastatorum equitum … cohortem*
[15] *manipulum*
[16] *loci Praetor*
[17] *Militis Sapiehani Tribunus*
[18] *Propraefectus Polupienta*

вісімдесят вершників, які вистежили й напали на ворожий загін між селами Нєсєта[19] й Максимовичи. Сімох повстанців взяли в полон, сто п'ятдесят вбили, а решту розсіяли. Інші вісімдесят вояків із тих же хоругов виїхали на Березину й у селі Погост зненацька заскочили повстанців, які хрестили єврейського хлопчика. 70 із них вбито, двох сотників, дуже знаменитих серед своїх, взято в полон, решта втекла в ліс, а потім до Березини. Виявилось, що це були посланці від Гаркуші до Бута, ватажка козаків на Березині[20], які мали передати звістку про переміщення литовського табору до Белиничів та попросити про допомогу в штурмі Бихова. Але самому цьому ватажку не пощастило, бо він був розбитий 11 грудня Владиславом Волловичем і Яном Донаваєм на Березині. А проте Гаркуша, як і задумав, підступив під Бихів із шеститисячним загоном, розділеним на 15 хоругв, а за допомогою послав до Подобайла. Крім биховської залоги, в той час під мурами міста стояв на квартирах зі своєю ротою легкої кінноти Сигізмунд Слушка, воєводич троцький. Була вже обідня пора, і жовніри недбало й навіть весело проводили час, коли раптом налетів Гаркуша. Полеглих у сутичці було небагато, але, втративши чимало військового спорядження, жовніри швидко відступили й зачинилися в місті. Наштовхнувшись на зачинену міську браму й бачачи, що намір захопити місто зненацька виявився невдалим, ворог спрямував усі сили й хитрощі до штурму, до якого взявся з неабиякою відвагою і зневагою до небезпеки. Ухопившись за довгі жердини й причепивши до себе спереду лантухи з землею, селяни утворили немовби живий щит і наближались до міських валів. І поки з-поза їхніх спин стрільці влучним вогнем із рушниць били по захисниках, одні шалено лізли в гору по валах, а інші – виважували браму. Але завдяки винятковій відвазі старости[21] Хіларія Чижа, начальника піхоти Йогана Вейса, а також інших начальників і вояків, ворога було відбито не лише від валів, де він залишив вбитими велику силу людей, і витіснено з передмістя, де він мав свої стоянки й де спалахнула пожежа, а й майже повністю розсіяно. Розлючений втратою такої кількості війська, Гаркуша долучив до себе військо Бута[22] й призначив вирішальний штурм Бихова на останній день перед Різдвом. Староста завчасно попередив про це Горського й той разом із п'ятнадцятьма хоругвами оршанського ополчення і з шістьма хоругвами ополчення Полоцького воєводства вирушив на Бихов і став під Борколабово[23], уважно стежачи й намагаючись визначити наміри ворога.

13. Оскільки ворог, чи то маючи страх перед цими підкріпленнями, чи то з якоїсь іншої причини, так нічого і не розпочав, Горський вирушив зі своїм загоном на Чечерськ. Звідти чечерський підстароста[24] Макарович повідомив, що його замок уже двічі штурмували повстанці й двічі приступ було відбито, і тепер повстанці на волості закликають селян до зброї і багатьох перетягнули вже на свій бік. Отже Горський мерщій вирушив до Чечерська. В авангарді на чолі кількох рот кінноти йшов Ян Пац. На ворога він натрапив лише в укріпленому городку Шляпині[25]. Під час цього діла обидві сторони понесли певні втрати, але коли досить швидко прийшла поміч від Горського, Пац розбив повстанців і оволодів містом. Звідти пішли до Попової Гори й дуже вчасно. Бо оскільки тамтешній замок на річці Беседь[26] серед усіх інших замків тієї волості був найбільш захищеним природою, повстанці мали на меті стягнути до нього сили з розташованих поблизу замків, захопити його й робити з нього вилазки в суміжні волості. Поки ці повстанці не зібрались разом, всіх, кого схопили в місті й у селах, скарали на горло, деяким із них учинили допит і найбільших злочинців із них посадили на палі, а решті, тим, хто покаявся, подарували життя, затаврувавши розпеченим залізом. Далі певний час стояли в полі вишикувані бойовим ладом, бо піхота шкловського гарнізону[27] відмовлялася йти далеко від Шклова.

14. Поки вагались, чи йти далі, чи вертатись, отримали звістку, що повстанські ватажки Кривошапка й Микулич із вісьмома хоругвами досвідчених вояків, не дійшовши й однієї ліги до Попової Гори, дізналися про литовське військо, яке вишикувалося на їхньому шляху, і в страсі розвернулися й почали відходити. Тому на їх переслідування висланий був кінний загін, який хоча й гнав коней щосили, але наздогнати ворога не зміг. Повстанці поспіхом втекли в Стародуб і Новгород-Сіверський, залишивши після себе обоз, військові припаси (які вони забрали в Могильові) і провіант. Невелика їхня частина сховалася в Бобоничах, укріпленому місті на річці Іпуть. Горський дав наказ Костянтину Міладовському зробити раптовий напад, і той без зайвого галасу однією колоною захопив міс-

[19] *Niesietam*
[20] *ad Batam Bereziniensium Tribunum*
[21] *ejus loci Gubernatoris*
[22] *maioribus copiis Bata quoque adscito*
[23] *Workoloboviae substitit*
[24] *Propraefecto Czeczersensi*
[25] *Sclapini in oppido egregie munito hostem primum incurrit*
[26] *Biesieczam fluvium*
[27] *praesidiarius Szkloviensis peditatus*

то. Решта повстанських сил втекла в ліси або до Стародуба через страх перед литовським військом, кількість якого вони вважали дуже значною. Підсумок цієї нашої експедиції був вагомий: шляхтичам і знатним матронам, яких повстанці з початку війни утримували в полоні, наче в рабстві, було повернуто свободу. І було б їх ще більше, якби ворог, тікаючи, не вбив деяких із них. Із Бобоничів три кінних роти було відряджено на Стародуб, під орудою Христофора Міладовського й Ждановича, а синові Горського доручено було командувати всім загоном. На своєму шляху вони тричі билися з повстанцями й тричі виходили переможцями, насамкінець дійшли до Стародуба. Не маючи надії на перемогу в бою, стародубські міщани вийшли їм назустріч і навколішки благали про помилування. Вони визнали, що торік міщани злочинно видавали козакам шляхтичів, але благали про помилування, оскільки ті, хто лишився в місті, не були в цьому винні, а винуватці, боючись покарання, втекли в Мглин або в Новгород. Отже жодної шкоди міщанам загін не заподіяв. А зі злиденного полону було визволено й повернуто вітчизні численних шляхтичів і шляхтянок різного віку. Через відсутність піхоти залишити залогу в замку не було можливості. І після одноденного відпочинку загін пішов і повернувся до основного війська. Військо, не знаходячи в окрузі ворога, трохи згодом вирушило до Черикова.

15. Тим часом, коли це відбувалось на Дніпрі, в Пінську (нещодавно мешканці зрадили і здали це місто) повстанці почувалися в безпеці і від того мали кращу нагоду для гультяйства в окрузі. Загін під орудою ротмістра Григорія Мирського[28], відряджений зайняти шлях на Берестя, вже дістався Хомська. Поручник гусарської хоругви гетьмана Самуїл Коморовський[29] здійснив першу успішну спробу атакувати ворога. Із невеликим загоном кінноти, який пересувався в цілковитій тиші, він розвідав оборону ворога, розставивши дозорців у зручних місцях, і лише потім підвів увесь свій загін під місто. Важкоозброєній кінноті наказав залишатись на місці в очікуванні слушної нагоди надати допомогу; Олександра Гонсевського, старосту більського[30], й Матея Гонсевського, які були ротмістрами, один над легкою кіннотою, а другий – над драгунами[31], послав на чолі своїх рот у місто, а сам Коморовський пішов за ними слідом із легкою кіннотою. Гонсевські розпочали справу завзято: зав'язали бій на майдані міста з певним успіхом для себе. Проте раптом почалася злива, і пальба з рушниць зробилась неможливою, козаки ж, ховаючись у хатах, продовжували вести вогонь. Поступаючись лише негоді, хоча і з меншими, ніж у козаків, втратами, наші мали відступити. Коморовський велів вивести неушкоджені загони з міста й розташувати їх неподалік, щоб не подумали, що він відступає, і послав до Мирського зі звісткою про стан справ: щоб той, або прийшов би з усім військом, або надіслав підкріплення, бо з таким невеликим загоном, як у нього, витримати удар ворога він не зможе. Через декілька днів справа дійшла до великої сутички під містом. Ворогові не забракло зухвалості зробити вилазку з міста й атакувати, але забракло стійкості витримати натиск нашої легкої кінноти[32]. Проте витримати не так звитяги, як маси цього загону вони не змогли й були загнані в рови, а Павло Невяровський, поручник гусарів смоленського воєводи, зі своєю хоругвою, а також із драгунами Ропа й кінними загонами інших начальників, вийшов під укріплення, яке було перед міською брамою, й очистив рови від ворога. Коли міська брама не витримала гарматних пострілів і піддалася, Шварцоф із німецькими рейтарами[33] й Олександр Гонсевський із легкою кіннотою[34], за наказом командира увірвалися в місто. Через деякий час поповнили роти пахолками й таборовою прислугою, в чому добре прислужився Лука Єльський, маршалок пінський, муж розсудливий і швидкий, коли треба діяти. Побачивши, що литовське військо блокувало місто, ватажок повстанців Максим Гладкий із загоном кінноти спробував, але без успіху, вибратися з оточення чи то щоб втекти, чи знайти краще місце для бою. Місто було вчасно оточене й усі шляхи перекриті військами. Олександр Полубенський, парнавський воєводич, зі своїми гусарами[35] легко відкинув загін Максима знову в місто. Не маючи іншої надії на рятунок, козаки підпалили в місті будинки й кинулися в річку. Багато піших воїнів потонули в перевантажених човнах. А кінні, скориставшись тим, що настала ніч, і просуваючись вздовж берега, змогли уникнути переслідування. Цілу ніч і весь наступний день місто зазнавало спустошень вогнем і мечем. Переможці вважали справедливим, що мешканці, підтримавши пов-

[28] *cum Tribuno Gregorio Mirscio destinatus*
[29] *Praetoriae Hastatorum Equitum cohortis Praefectus*
[30] *Capitaneum Bialensium (далі в розд.16 автор титулує його gubernator Bialensius)*
[31] *Illum velitum hunc Equitum desultoriorum turmae praefectos*
[32] *velitarium cohortium*
[33] *cum Equite Germanicae armaturae*
[34] *cum velite*
[35] *in hastatos equites*

станців, розділять із останніми їхню долю. Виступивши далі, вони спочатку стали табором під Моролем, а потім – під містом Нобель[36] на відстані п'яти ліг від Пінська.

16. Тим часом Януш Радзивіл повернувся з виборів, на яких щасливо обрали королем Яна Казимира, і знову взявся до воєнної справи. Військо під Нобелем було об'єднано з військом, яке щойно було набране за постановою сейму й тепер стояло під Берестям, і цим об'єднаним військом почав діяти в напрямку Турова й окраїнних місць, де перебував ворог. Усе це військо виступило, розділене на три частини. Праве крило, яке мало йти охопленими повстанням округами Волині, вів Вінцент Корвін Гонсевський, ліве – оберст Георгій Тизенгаузен[37], а посередині в авангарді війська мав йти польний гетьман Радзивіл. Призначеного дня армія зібралася під Туров. Ворог явно покинув цю місцевість і розбігся в різних напрямках. Значна частина сховалася в Мозирі й почала укріплювати місто для захисту. Розуміючи такий план ворога, гетьман наказав обозу й важкоозброєним залишатись на місці, а сам із відбірними силами поспішив до Мозиря. Невдовзі перед цим Адаму Хіларію Лукіанському Павловичу на чолі шести хоругв було наказано перехопити овруцький шлях – дуже зручний, щоб стати на заваді втікачам і приймати підкріплення. Наказ він виконав вчасно. Гетьман без затримки вирушив вночі швидким маршем. Павлович зі своїми хоругвами зупинився в Наразновичах – селі, розташованому на відстані однієї ліги від Мозиря. Скрізь для охорони була призначена сторожа – невеликі загони, а в одному місці, де стояла хоругва Ходорковського, сторожу взагалі не було виставлено, оскільки місце здалося їм безпечним. І саме через це місце, яке залишилося без сторожі, зухвалий нічний напад ватажка повстанців Міхника завдав хоругвам Павловича важких втрат, проте і сам нападник мусив відступити й втекти в місто з великими втратами, відбитий хоругвами Матея Гонсевського й Вайхмана, які поквапилися надати допомогу. Шлях залишився за Павловичем. Наші втрати були б іще більшими, якби ворогу вдалося непомітно зробити проходи в огорожі й напасти на сплячих вояків. Але зробити це тихо завадило їм те, що вони були п'яні. Отже, Павловичеві воїни прокинулися й мали певний час, щоб взятися до зброї. При цьому хорунжий Величко, в одній поножі, босоніж продерся крізь натовп ворогів із прапором у руках на відкрите місце й стояв у залізних стременах босий на лютому морозі впродовж всього бою. Вранці наступного дня, залишивши Тизенгаузена зі своїм регіментом охороняти місце, яке раніше займав Павлович, гетьман виступив на зустріч війську, яке прийшло з Турова й вишикувалося бойовим ладом перед містом. Гарматними пострілами дано було драгунам сигнал до атаки. Праве крило вели сам гетьман, стольник В.К.Л. і Владислав Раєцький, ліве – Ельсніц. Шалений обстріл змусив ліве крило зупинитись, і ті з шляхтичів, хто був поблизу, бачачи велику небезпеку, дали знати гетьманові, який погодився й наказав старшині полку Тизенгаузена Ганскофу з ротою німецьких рейтар спішитися й надати допомогу. Сам Ганскоф першим дійшов до ворожого шанцю, але їх швидко звідти відкинули, а під час другої атаки він лише дивом уник полону. Наслідуючи його приклад, інші вершники спішились, оволоділи шанцями й у рукопашному бою перебили захисників. Не менш запекло точилася сутичка на правому крилі. Проломивши огорожу (яка за звичаєм цих країв була зроблена із вкопаних у землю загострених паль і підсилена насипом із внутрішнього боку), жовніри вчинили ворогу різанину. Очистивши шлях до брами, витягли засуви й впустили в місто кінноту. Із третього боку, заохочені успіхом оберста Тизенгаузена, Матей Гонсевський, Роп і Вайхман зі своїми жовнірами, хоча й були двічі відкинуті, штовхаючи перед собою сани з дровами або закриваючись плетеними кошелями, змогли оволодіти дерев'яною огорожею міста, перебити стрільців, які її захищали, і відкрити кінноті іншу браму. Коли ж Олександр Гонсевський, староста білецький[38], разом із оберстом Георгієм Тизенгаузеном вдерлися в місто цією брамою й зайшли таким чином ворогові в тил, частина захисників міста розбіглася врозтіч, а інші загинули в хатах, у яких вони закрилися й чинили шалений спротив. Деякі з них продовжували відстрілюватися з дахів, навіть коли хати вже були охоплені полум'ям. Запеклий спротив тривав від світанку, коли почався штурм до пізньої ночі.

Ватажок повстанців був пійманий і страчений за зраду, а голову його виставлено на найвищій башті замку, щоб страх кари утримував інших. Інший ватажок, завдяки усміху долі й дивному випадку, зміг уникнути такого ж лиха. Він вирвався з міста й довірив свою долю коневі, коли натрапив на наших вершників, яких було відряджено для перехоплення втікачів. Жовнір Зубко з хоругви Ходорковського погнався й ледь було не вхопив втікача, але тут кінь оступився й скинув його в сніг. Кінь, однак, швидко підвівся й, залишивши хазяїна, поскакав за козаком, а козак перестрибнув на кращого жовнірського коня й утік.

[36] *sub Noblum*
[37] *Georgio a Tyzenhausen Tribuno*
[38] *Gubernator Bialensis*

Тобто не лише врятував собі життя, а й здобув собі трофей. Ось які кумедні випадки трапляються навіть і в найстрашніші часи.

17. Військо залишалось тут із вісім днів, бо дехто з полонених стверджував, що на допомогу обложеним мали прийти свіжі повстанські підкріплення. Коли ж за стільки днів жодних ознак цього підкріплення знайдено не було, подумали, що або полонені сказали неправду, або сам ворог, коли отримав звістку про таку поразку, вирішив відступити. І тому варто було б рухатись далі, шукаючи, де трапиться найнагальніша оказія. Якраз цими днями прибув гінець від польного писаря Владислава Волловича, який був на чолі війська, залишеного охороняти округу Речиці, зі звісткою, що ним обложено в Бобруйську на річці Березині великий новий загін повстанців. А тому й військам у цьому таборі й тим, що залишилися в Турові разом із артилерією й обозом, було наказано маршем вирушати в Бобруйськ. Уже на марші зустрів їх інший гінець зі звісткою, що ворог здогадується про наші наміри й збирається з дня на день пробитися із облоги, яку ведуть незначні сили Волловича, і потрібно йому негайно дати підкріплення, щоб цього не трапилося. Отже, для утримання ворога в облозі відібрали загін і послали його вперед під командою Вінцентія Корвіна Гонсевського й Франкевича, що був поручником гусарів Богуслава Радзивіла, підчашого В.К.Л.[39] Корвін із надзвичайною швидкістю, від якої єдиної часом залежить перемога, здійснив нічний перехід до Бобруйська й перехопив всі місця, які могли здаватися ворогу зручними для прориву. Третього дня підійшли основні війська й оточили місто. Міщани вислали православних священників просити гетьмана про помилування, але це було не від жалю через свою зраду, а від безнадійного становища, в якому вони опинилися, коли зброя не допомогла їм. Гетьман відчував, що, виславши таких депутатів, які вважалися першими зрадниками, міщани заслуговували на найсуворішу кару. Проте, боячись, що перебивши міщан і селян, він більше нашкодить вітчизні, ніж повстанцям, сказав, що збереже їм життя й добра на таких умовах: усі чоловіки й жінки мають вийти по одному з міста в поле і здати всю зброю й воєнні припаси; і видати всіх ватажків повстання й усіх, хто служив під козацькими хоругвами; і міської брами не зачиняти. Міщани підкорилися з радістю, бо очікували найгіршого. Сповнений побоювань, що повстанці скористаються якоюсь нагодою й влаштують вилазку, гетьман відправив Гонсевського з чотирма хоругвами стерегти браму. Першими з міста в поле вийшли попи, за ними з плачем жінки, потім чоловіки міщани впереміш із повстанцями. Частина повстанців зачинилася в дерев'яній башті й підпалила її, не бажаючи датися живими в руки переможців. Між ними був і сам ватажок всього цього повстанського війська. Він не витримав жару й кинувся з башти у воду, звідки його витягли й привели до гетьмана. Повстанців відділили від міщан і найзначніших із них посадили на палі, а решту покарали тілесно за те, що посміли підняти руку на короля й вітчизну. Міщанам подаровано було життя й залишені їх добра, а військо могло тепер увійти в місто. На цьому кампанія припинилась, бо гінець приніс звістку про угоду, яку королівські посли уклали з очільником повстання кілька місяців тому. Тому гетьман вирушив у Слуцьк, сподіваючись видужати від лихоманки, викликаної важким зимовим походом, а військо, розділене на чотири частини, пішло на квартири по кордонах Великого князівства Литовського. Регіменту гетьмана[40] призначено зимову квартиру в Речиці, Вінцентію Корвіну Гонсевському, стольникові В.К.Л., – в Рогачові на Дніпрі й Друті, а Владиславу Волловичу, польному писарю В.К.Л.,– у Загалі на Прип'яті.

18. Як показало майбутнє, ворог дотримувався цього перемир'я впродовж кількох місяців не тому, що бажав припинити повстання, а через те, що боявся вести війну взимку, коли не було можливості залучити допомогу татар. Хворобу не було вилікувано, а лише перев'язано рану. Із закінченням перемир'я і початком війни рана ця засочилася новою кров'ю. Польний гетьман призначив Речицю місцем збору для всіх найманих військ[41] Литви. Оршанському старості листом наказано знову збирати під знамена ополчення свого повіту. Тим часом велику загрозу литовському війську створив генерал козаків[42] Голота, що з 10 тисячами війська (яке легко могло збільшитися за рахунок здатних до зброї селян-повстанців) вже перейшов кордони Литви. Першим він вирішив напасти на табір у Загалі чи то через зручність місця його розташування, чи то через те, що, як казали, ця частина литовського війська була не здатною витримати удару. В цьому таборі за відсутності важко хворого Волловича командував ротмістр легкої кінноти Фаленцький, а колегою йому був ротмістр піхоти Ян Донавай. Проте повстанці були настільки пильними в збереженні таємниці про свої дії (селяни зрадники подавали ворогу допомогу, а до литовських військ ставилися вороже), що виявлені вони були не раніше, ніж вийшли з боліт і

[39] *Hastatorum Boguslai Radivili, M.D.L. Pocillatoris Equitum Commissarius*
[40] *Praetoria Ducis Legio*
[41] *stipendiariae militiae copiis*
[42] *Tribunus Cozacorum*

лісів і пішли на приступ. Фаленцькому якраз зі своїми була черга стояти в сторожі. Він витримав перший приступ, доки решта війська мала змогу вишикуватися для правильного бою. Ворог сильно переважав числом і майже оволодів валом табору, але на допомогу нашим прийшла легка кіннота під командою Сарновського, поручника у Вінцентія Корвіна Гонсевського[43]; піхота Донавая зайняла зручне місце й відігнала ворога густим вогнем із рушниць. Зрештою ворога було не лише відкинуто від табору, але й розсіяно по болотах. Начальник над литовським корпусом[44] Фаленцький отримав важке вогнепальне поранення в цій битві, але й провідник повстанців Голота втратив не лише військо, а й життя.

19. Отримавши звістку про поразку такої великої армії від єдиного литовського корпусу[45], Хмельницький небезпідставно боявся, що литовське військо посунеться далі відвойовувати Чернігівське воєводство, візьме Київ і створить загрозу нової війни в тилу тієї його армії, що діяла проти поляків. Хоча це й було цілком слушне побоювання з боку повстанців, проте литовці на нараді схилялися до того, що в цей час переносити війну в Чернігівщину чи Київщину не було б доцільним. Бо в цих краях скільки селян і міщан, стільки ж і співучасників повстання. І через засідки в лісах і болотах можна легко втратити весь обоз. Проте, гетьман литовських військ Радзивіл заявив, що погодився б із таким планом, в особливості, якщо польські посли наполягають, але за такої умови: або в гетьмана буде достатньо війська, щоб можна було розділити його на кілька частин, не наражаючись на небезпеку; або якщо шляхетське ополчення, яке збирається в воєводствах і повітах, з усім запалом візьметься до зброї для захисту вітчизни і розпочне бій із ворогом.

20. Хмельницький бажав усунути бодай найменшу загрозу (що й притаманно полководцеві: радше проявляти передбачливість і попереджати небезпеку, ніж діяти як заманеться) і відрядив свого генерала Подобайла[46] з дванадцятьма тисячами добірного війська стати табором по цей бік Дніпра біля злиття річок Дніпро й Сож, береги обох річок укріпити ровами й насипами та не допускати переправи, хоча й не розпочинати битви у відкритому полі. Подобайло, зі свого боку, все зробив, як і наказано: там, де болота не могли стати на заваді кінноті, він зробив на відстані одне від одного земляні укріплення на кілька миль. А Лоєв, місто і замок на протилежному березі Дніпра, щоб не залишати литовцям зручної стоянки для війська або позиції для артилерійської стрілянини, спалив.

21. Гетьман литовського війська не міг дозволити ворогу діяти в такій близькості (бо це місце було на відстані лише кількох миль від Речиці), і тому залишив у Речиці лише достатню для утримання міста залогу, а табір наказав пересунути до Лоєва. Кіннота й обоз мали йти суходолом. Стольник В.К.Л. мав очолити піхоту й спускатись із нею рікою в байдаках до Лоєва, де вершники розмахуванням прапорами подали б йому сигнал навпроти місця висадки. І тоді висадив би піхоту на протилежному березі й зайняв зручне для атаки на ворога місце там, де Сож впадає в Дніпро. Було дуже важливо зайняти це місце, бо доти, поки воно у ворога, ні хоругвам, що підійдуть пізніше, ні возам із провізією не було вільного ходу. Отже, помітивши знак, Гонсевський висадив піхоту й наказав рити окопи й насипати вали, попередньо відігнавши повстанську сторожу. Жвава перестрілка з рушниць тривала весь час, поки будувалися шанці, оскільки козаки всіляко намагалися зашкодити роботам, а наші – захистити їх. З правого берега козаків обстрілювала артилерія, аж доки не настала ніч. Скориставшись темрявою і припиненням обстрілів, наші насипали вал на висоту ворожого укріплення й отримали позицію, досить зручну для укриття та для ведення обстрілу навіть і з гармат. Кілька днів збігло в підготовці до попередньої атаки всіма силами одночасно, доки не отримали звістку, після якої всі воїни мусили зайнятися, власне, табором.

References

Plohiy, S. (1983). Osvoboditelnaya voyna ukrainskogo naroda 1648–1654 gg v latinojazychnoi istoriografii serediny XVII veka. [Liberation war of the Ukrainian people 1648-1654 in the Latin-language historiography of the mid-17th century]. Dniepropietrovsk, Ukrainian SSR.

Vyrskyi, D. (2013). Roksolany sered Sarmativ: richpospolytska istoriohrafiia Ukrainy (kinets XV st. – 1659) [Roxolans among the Sarmatians: Polish-Lithuanian historiography of Ukraine (end of the XV c. – 1659)]. Kyiv, Ukraine.

Мешковой Максим Миколайович – історик, службовець комерційного товариства, автор блогу «Читання з історії» (https://staraukraina.blogspot.com/).

Meshkovoi Maksym M. – historian, commercial employee, blog author in «Chytannya z istorii» (https://staraukraina.blogspot.com/).

[43] *Sarnovio, velitum Vincentii Corvini Gosiewski Proprefecto*
[44] *Ductor legionis Lituanae*
[45] *exiguis unius legionis viribus*
[46] *Podobaylonem Tribunum*

E-mail: maksimmeshkovoy@gmail.com

Дата подання: 25 червня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мешковой, М. Коротка оповідь про діяння війська Великого князівства Литовського проти запорозьких козаків у 1648 і 1649 роках. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 15–24. DOI: 10.5281/zenodo.5804230.

Цитування за стандартом APA

Meshkovoi, M. (2021). Korotka opovid pro diiannia viiska Velykoho kniazivstva Lytovskoho proty zaporozkykh kozakiv u 1648 i 1649 rokakh [A short essay about actions of the troops of the Grand Duchy of Lithuania against the Zaporozhian Cossacks in 1648 and 1649]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 15–24. DOI: 10.5281/zenodo.5804230.

УДК 930.25:[069.51:72]:75:908(477.41-21)

Олена Жам, Тетяна Грудевич

●

СВОЛОК У ХАТІ ЧИНБАРЯ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ІСТОРИЧНИЙ, МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ, ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

DOI: 10.5281/zenodo.5804536

© О. Жам, Т. Грудневич, 2021. CC BY 4.0

Мета статті *– висвітлити історію музеєфікації сволока Сазонта Грабовського в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Розглянути професійну та меценатську діяльність Сазонта Грабовського на посадах Запорізького кошового писаря, писаря Київського полку, Козелецького сотника наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. Охарактеризувати художньо-орнаментальні особливості сволоку, матеріал, техніку виготовлення.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що вперше комплексно розглянуто історію музеєфікації унікального музейного артефакту.* ***Методи дослідження*** *добиралися відповідно до поставленої мети. Використання методів джерелознавчого аналізу сприяло систематизації первинної інформації, а використання системного методу дозволило всебічно дослідити заявлену проблематику. Приділена увага історичному, історіографічному, мистецтвознавчому аспектам проблеми.* ***Зроблено висновок*** *про унікальність сволоку Сазонта Грабовського, необхідність його збереження та подальшого дослідження певних аспектів його функціонування в різні історичні періоди.*

Ключові слова: *Сазонт Грабовський, сволок, Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, садиба чинбаря.*

У вивченні етнічної історії та культури українського народу чимало недосліджених тем. З-поміж них можна виокремити історію унікального сволока, що на початку XVIII ст. підтримував стелю у будинку Сазонта Грабовського – сподвижника гетьмана І. Мазепи, Запорізького кошового писаря, писаря Київського полку, Козелецького сотника. З 1969 р. сволок С. Грабовського експонується в хаті «майстра-чинбаря» у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в м. Переяславі Київської обл.

Не можна сказати, що порушена нами проблема не привертала до себе увагу дослідників, проте опубліковані розвідки мають фрагментарний характер[1]. Сукупність історичних фактів життя та діяльності Сазонта Грабовського ще не набула свого комплексного висвітлення у вітчизняній науці, а також не всі обставини музеєфікації сволоку з'ясовані повною мірою.

Двір майстра-чинбаря був відтворений у переяславському скансені одним із перших – у 1968–1969 рр. До його складу входять хата, комора, повітка, саж. Хата збудована в 2-й чверті XIX ст. в с. В'юнище Переяславського повіту Полтавської губернії місцевими майстрами. У 1890-х рр. будинок був перебудований: на основі прихатньої комори збудо-

[1] Остронос Г.М., Дунайна І.Г. Козацькі сволоки з колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – поч. XVIII ст.»*. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. С. 50–53; Шкіра М.В., Шкіра Н.М., Шкіра Л.М. Сволоки у контексті дослідження традиційного народного житла кінця XIX – поч. XX ст. Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Емінак: наук. щоквартальник.* 2018. № 1 (21). Січень–березень. Т. 3. С. 113–123; Грудевич Т.В. Двір чинбаря у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: до історії музеєфікації та створення експозиції. *Сіверщина в історії України.* 2019. Вип. 12. С. 448–453.

Фото. 1–2. ***Фрагмент інтер'єру хати чинбаря в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.***

вана хата для старшого сина власника (типу «хата+сіни+прихатня комора»)[2]. Дах будівлі (чотирисхилий, вкритий очеретом по латах) тримається на кількох сволоках: поперечний сволок у сінях, два сволочки у прихатній коморі, два поперечні сволоки, покладені на поздовжній сволок, у хаті. Останній, тобто повздовжній сволок, є головною балкою у споруді й справжнім витвором декоративно-ужиткового мистецтва кін. XVII – поч. XVIII ст. Саме він і належав колись Сазонту Грабовському. Це, зокрема, підтверджує напис, викарбуваний на ньому:

«БЛАГОДЕНСТВУЮЩОГО ВО ТРОИЦИ: ЄДИНАГА БОГА ТЩЕНИЕМ ПАНА СОЗАНТА ГРАБОВСКОГО ПИСАРЯ ПОЛКУ КИЕВСКОГО КОТОРОМУ МИРОТВОРНОЙ ПРЕЧИСТОЙ БОЖІЄЙ МАТЕРІ БЛАГОСЛОВЕНИЕМ І БЛАГОСЛОВЛЕНІЕМ АРХИЄРЕЄМ І ЗА ВИСОКОРОДНОГО ЯСНЕВЕЛЬМОЖНОГО ЕГО МИЛОСТИ ПАНА ІОАННА МАЗЕПІ ГЕТЬМАНА ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЯТОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ТОМУ Ж ВОЗВІШЕРЕЧЕННОМУ ПАНУ ГРАБОВСКОМУ І ЖОНЕ ЕВО АННЕ СОЛОМОНОВНЕ В ПРЕМИРНОЕ І БОГУ УГОДНОЕ СОЖИТЕЛЬСТВО…»

Згідно з вище наведеним текстом, власником сволоку був «Пан Созант Грабовський – писар Київського полку»[3]. Полковий писар – це представник військової та цивільної адміністрації полку в Гетьманщині у 2-й пол. XVII – XVIII ст., який відав полковою канцелярією. Полкові канцелярії були основним виконавчим органом влади на території полку, керував військовими, адміністративними, судовими й нотаріальними справами. Саме в полковій канцелярії зосереджувалося діловодство полку. Сюди надходили гетьманські й царські укази. Звідси надсилалися універсали, накази, листи полковників, ордери, рапорти, донесення, промеморії, інструкції тощо. Обов'язком полкових канцелярій було ведення і збереження компутів (списки полкових козаків, у яких фіксувалися відомості про господарське становище козаків, проходження ними військової служби). Полкова канцелярія укладала та зберігала свій архів[4]. Усе діловодство фіксувалося в кількох книгах, що називалися: книги записів указів царів та Малоросійських колегій, протокольні книги указів, одержаних від Генеральної військової канцелярії, ордерів, промеморій, інструкцій, рапортів, вхідних і вихідних документів. Особливе місце в діловодстві полкових канцелярій займали нотаріальні справи-заповіти, дарчі, акти куплі-продажу, написання й видача копій із різних документів і т. п. Діловодство полкових канцелярій контролювали полковник та Генеральна військова канцелярія[5].

Розташовувалися полкові канцелярії, як правило, в будинку полковника, інколи – в магістраті. Писар разом із обозним, суддею, осавулами та хорунжими належав до полкової старшини, на яку спирався полковник при управлінні полком. На посаду писаря, яка вважалася цивільною, полковник призначав освічену особу із козацької старшини, шляхти, духовенства, козаків, міщан[6]. Під наглядом полкового писаря працювали канцеляристи: реєнт (помічник писаря), канцеляристи (10–16 чол.), підписки, курінчики (гінці, доручeнці), протоколісти, осавульці (або осавульчики)[7]. Зазвичай в полку був тільки один писар, однак, як виняток, інколи зустрічалося й по два писарі в одному полку (Слобожанщина), один із них відав військовими справами, другий – цивільними[8].

У реєстрі козацької старшини Київського полку за 1648–1783 рр. згадуються прізвища полкових писарів у хронологічній послідовності, відповідно до того як вони обіймали цю посаду: Яхимович Іван (?–1649–1654.05.–?), Скороход Пилип Степанович (?–1657.10.–1658.08.–?), Яхимович Іван (?–1658.06.–08.–?), Григорович Лазар (?–1663.06.–?), Михайлович Лаврін (?–1663.11–1666.10.–?), Пилипча (?–1665.05.–?), Васильович Андрій (?–1669–?), Домонтович Петро Іванович (?–1671.02.–1676.02.–?), Долинський Петро Федорович (1682.07.–?), Кіпріянович Даниель, Солонина Данило Якович (?–1688.26.03.–1689.09.–?), **Грабський Сазонт** (?–1696.9.10.–?), Єнкевич Володимир (?–1709), Солонина Василь Якович (1710–715.05.–?) та ін.[9] У вище наведеному переліку є Грабський Сазонт – полковий писар Київського полку (?–1696 р.). Ймовірне це і є особа, яка нас цікавить.

У цьому ж реєстрі згадується також якийсь Грабовський, що був сотником Козелецької сотні з 1706 по 1708 рр. До нього сотниками цієї сотні були: Борсук Петро Іванович (?–1703.08.–?), Ханенко Федір Лаврінович (?–1705–?), Довгий Остап (1706.10., нак.). Сот-

[2] Грудевич Т.В. Двір чинбаря… С. 448–453.
[3] Грабовський – Гр. *GENEO-ГЕНЕО. Міжнародний генеалогічний форум – Международный генеологический форум – International Genealogical Forum.* URL: http:forum.genoua.name.
[4] Чехович В.А. Полково-сотенний устрій. *Leksika.com.ua.* URL: https://leksika.com.ua.
[5] Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (сер. XVII – XVIII ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. С. 23–24.
[6] Панашенко В.В. Полкова старшина. *Інститут історії України НАН Украхни.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polkova_starshyna.
[7] Полковий писар. *Nina. Az.* URL: https://www.wiki.uk-ua.nina.az.
[8] Панашенко В.В. Полкова старшина…
[9] Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина Київського полку. *Гілея.* 2009. Вип. 20. С. 144–145.

никами після Грабовського були: Голод Микола (?–1712–1715–?), Підвисоцький Яків, Костяний Михайло (1727, нак.) та ін.[10]

Стосовно особи, що становить для нас дослідницький інтерес, В.М. Заруба зазначає наступне: Грабовський Сазонт – Запорозький кошовий писар у 1694 р., Київський полковий писар (1693–1704), Козелецький сотник (1708)[11].

Про той період, коли Сазонт (Созонт) Грабовський був Запорізьким кошовим писарем, відомо небагато. Почнемо з тлумачення, хто такий військовий писар (кошовий писар) – це виборна службова особа, що відала всією канцелярією Запорізької Січі у XVI–XVIII ст. Він розсилав накази по куренях, вів рахунки прибутків і витрат, здійснював дипломатичне листування. Ведучи всю документацію й кореспонденцію, писар мав значний вплив на внутрішню й зовнішню політику Війська Запорізького. Особа, яка отримала лист або відписала його замість писаря, страчувалася. У роботі писарю допомагав кошовий підписарій. Знаком посади військового писаря була довга чорнильниця – каламар («калям» – від схід. тростина), яку він під час військових рад зберігав за поясом, а також гусяче перо, застромлене за праве вухо. Обирався кошовий писар козацькою радою терміном на один рік, але, як правило, займав цю посаду протягом багатьох років.

Окремо слід вказати на документацію Запорізької Січі, в якій містяться згадки про Сазонта Грабовського. У 2-й пол. XVII ст. запорожці мали досить незалежне становище, могли проводити (і часто проводили) незалежний політичний курс, а їх документація (загалом відома для цього періоду погано) є яскравою й оригінальною, що, зокрема, засвідчують і листи, авторами яких був Сазонт Грабовський.

В.П. Ринсевич наводить інтитуляцію (частина початкового протоколу в формулярі, де зазначено ім'я й звання автора або авторів документу) маловідомого запорізького акту, в якому згадується писар Сазонт Грабовський: «Мы, власт славного Войска Запорозкого Низового, Семен Рубан атаман кошовий, Андрий Сулич (суддя?), **Созонт Грабовкий** писар, Петро Шременко асаул, под их царского пресвітлого величества обладательною рукою, и вси спилно найдуючися – известно подаем – з атаманами куріними и со всім так старшим, яко и меншим товариством» (04–05.1694 р.). Повністю текст цього акту наводиться в актовій книзі м. Полтави з колекції О. Лазаревського[12]. Із нього випливає, що запорожці вважали своїм природним правом конфісковувати худобу тих полтавських жителів, які випасали її на запорізьких землях. На думку В.П. Ринсевича, згадуваний у вище наведеному акті писар Сазонт Грабовський – це, очевидно, той самий урядовець, що невдовзі зайняв посаду полкового писаря Київського полку[13].

У книзі І.Ф. Павловського й В.М. Старковського «Полтавская битва и ее памятники» (Полтава, 1895) наведено фрагмент листа, написаного Сазонтом Грабовським Петру Іваненку (Петрику):

«…на все предложения, угрозы и предостережения Петрика и нурредин-салтана запорожцы ответили письмом, составленным января 15 дня войсковым писарем **Созонтом Грабовским.** Начав отдалённо с небесных знаков, открывающих дурную или хорошую судьбу человека, затем перейдя к почитанию православных царей, всесильно обретающихся панов, родных отцов и матерей, дорогих сродников, начитанный и красноречивый писарь войсковой Созонт Грабовский перешёл, наконец, к самой сущности дела и обратился с жестокими упрёками к "проклятому воплощённому врагу" Петрику. "Хотя ты, Петре, именуешься человѣкомь православного рода, но взялся, на все злое, устремившись, за такое дѣело, через которое мгого христіанскаго народа погибло. Воистину, Господь не потерпить, но отомстить за это. Ты вносишь губительное опустошеніе мечем своимь, вмѣстѣ с богомерзкими басурманами, въ самое основное гнъздо православия, Москву, или, правильнее сказать, Малую Россію. Разсуди же сіе: на кого та вся клятва падеть, как не на тебя самого. И въ самомъ дѣлѣ, пока ты что-нибудь сдѣлаешь или и ничего не сдѣлаешь Москвѣ, а народу малороссійскому уже явная, через твой с государствомъ крымским воинскій походъ, пагуба настанетъ, чего не дай, предвѣчный царю небесный. Впрочемъ, об этой твоей губительной затеѣ мы, войско запорожское, доподлинно еще не знаемъ и желаемъ вполнѣ довѣдаться и совершенно убѣдиться: по наущеніюли кого другого, илиже самъ собою, как намъ докладываешь, въ листѣ своемъ, къ нам писанномъ, якобы за отчизну нашу стоя, поднялъ на то крымское государство, чтобы, избавившись и освободившись отъ рабства и подданства, как московскихъ, такъ и нашихъ пановъ, принять перемирія на вѣчныя времена, вмѣсто совмѣстной жизни съ Москвой, отъ всего государства крымскаго. Разсудиже ты о томъ, хорошо-ли такъ будетъ: отлучившись отъ своей православной вѣры, ввергнувши гнѣздо свое малое, бѣдную Украйну, въ сосѣдство с басурманами, этими супротивными дьяво-

[10] Там само. С. 150.

[11] Заруба В.М. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782). 2016. *Золота паланка*. URL: http://zolotapalanka.blogspot.ru/2012/04/blog-post_3281.html.

[12] ІР НБУВ НАНУ. Ф. 1. Од. зб. 62660. Арк. 51–51 зв. Див. також: Ринсевич В.П. Інтитуляції вищих козацьких урядовців в імперативних документах як фактор презентації політичного обличчя Гетьманщини другої половини XVII ст. *Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів.* Київ, 2001. Т. 6. С. 135. URL: http://www.cossackdom.com/articles/r/rinsev_getman.html

[13] Ринсевич В.П. Інтитуляції вищих козацьких урядовців... С. 135.

лами, гонителями хреста господня, мы погубимъ нашу православную вѣру и, главное, что нужно сказать, попадемъ въ вѣчное рабство и неволю, къ чему не допусти ихъ, Боже, а намъ не дай дождаться этого въ вѣчные времена. А ты, предавшись отчаянію и забывши создавшего и искупившего тебя кровію Своей пресвятою, вмѣсто того, чтобы видѣть посѣ тьмы, въ вѣчные роды, свѣтъ не вечерній, наслаждаться, всегда радуясь о Господѣ, чертогами небесными, – ты самовольно отдался бездонному аду сь душою и съ тѣломъ и устремился на зло и противленіе Богу всемогущему, – единодушно желаемъ тебѣ бесѣдовать на вѣчные времена. И такъ какъ ты имѣешь данные тебѣ ханомъ, его милостью, клейноты, то съ ними и иди отъ насъ, войска запорожскаго, туда, куда имѣешь намереніе идти, не надѣясь получить клейнотовъ войсковыхъ: такъ какъ ты передался въ Крымъ без нашего вѣдома, нас оставивъ, намъ измѣнивъ и милостью нашею, данною тебѣ, пренебрегъ, то и теперь без нашего вѣдома походъ твой дѣлай, а намъ больше ни въ чемъ не докучай”»[14].

Цей фрагмент листа також наведений у 3-му томі книги Д.І. Яворницького «Історія запорізьких козаків».

У Московському архіві міністерства юстиції зберігся документ (кн. 67, арк. 1250–1270), датований 1693 р., в якому засвідчена інша позиція Сазонта Грабовського на україно-російсько-кримські відносини:

«Тайный сторонник Мазепы войсковой писарь Созонт Грабовский, беседуя с Якимом Кнышом, объявил ему наедине, что как только хан крымский вернется из Венгерской земли, так запорожцы немедленно утвердят с ним мир и потом пойдут на великороссийские города: “Въ малой-же Россіи имъ не для чего воевать, потому что она сама въ себѣ, кого надобно, повоюетъ: винокурники, пастухи, овчары и голутьба всѣхъ своихъ начальниковъ и пановъ побьютъ. Хотятъ запорожцы идти на великороссійскіе города за то, что имъ присылается изъ Москвы не такое жалованье, какъ донскимъ козакамъ. Запорожцы сердятся и за то, что на Самарѣ построены города и осажены людьми; что вырубленъ ихъ стародавній лѣсъ; что на Орели сидитъ воевода съ воинскими людьми, тогда какъ въ статьяхъ Хмельницкаго написано такъ, что московскимъ ратнымъ людямъ быть на Украйнѣ только въ трехъ городахъ. И то запорожцамъ въ большую тягость, что Москва гетмановъ, старшину и полковниковъ, кого виновнымъ найдетъ, безъ вѣдома козаковъ беретъ и ссылаетъ въ Сибирь: виновныхъ въ какой-либо винѣ нужно судить по войсковымъ правамъ. Обидно запорожцамъ и то, что когда они просятъ войска въ помощь себѣ, то гетманъ и воевода отговариваются тѣмъ, что на то указа нѣтъ, безъ котораго они не смѣютъ никуда войскъ посылать, чѣмъ точно водятъ запорожцевъ за шею: отъ татаръ низового войска они не боронятъ, напротивъ того, черезъ войско и сами въ покоѣ живутъ, войску-же черезъ то убытокъ одинъ: татары хватаютъ ихъ братію и въ неволю шлютъ. Оттого запорожцамъ непременно нужно выбиться изъ-подъ московскаго ярма: когда они достигнутъ того, тогда не будетъ имъ плѣненія отъ бусурманъ»[15].

У наведеному документі Сазонт Грабовський названий «таємним прибічником Мазепи» й противником Москви. Український історик і політичний діяч О.П. Оглоблін, який досліджував повстання Петра Іваненка (Петрика) проти московського уряду, його договір із Кримом 1692 р., стверджував, що до справи Петрика мав таємну причетність гетьман І. Мазепа. Вона мала політичний мотив: «малося на думці скинути за допомогою Криму залежність України від Москви і створити незалежну українську державу на обох берегах Дніпра»[16].

У 1696 р. Сазонт Грабовський став писарем Київського полку. Зберігся документ про розподіл майна за заповітом Агафії Солонини від 9 октоврія (листопада) 1696 р., який підписали київські та козелецькі урядники, серед яких і Созонт Грабовський, що вже значить-ся як писар полку Київського. Ось текст цього документу:

«По указу ясневелможного его милости пана Иоанна Стефановича Мазепи, гетмана Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского, и подлуг духівнице в Богу зешлой пане Агафии Костантиевой Солониновой, которая духовниця високоповажним его рейментарским унивесалом обдарованна, мы, ныжей именованние, часть певную добр небожки пане Солониновой, в духовнице выраженную и природним способом легованную, пану Данилове Забеле виделилисмо: грошей тысячей три золотых червонниями золотими, сребра в рожних сосудах шисть гривень, меди казан пивный, кунтуш гвоздиковий аксамитний мужской, рисями подшитий з гузиками щирозлотними и из рубенами; рондзик пуклястий сребний, а з лежачих добр: двор Резиччин у Козелцу и солодовню, млин на меской гребле Козелской, другий от першаго при месту, а хутор за греблею в Козелцу, купленный в сполном заживанню, подлуг тестаменту, з паном Петром Солониною меет ему ж, пану Данилове, в селе Евминце куплею небозчиковскою млин, дворов два: един для приизду, а другой шинковный, сад з належитостями, при нем найдуючимися, и озера две купленние, а товару рогатого тридцатеро малого и великого и стаднини коней трое, позволяючи преможным указом рейментарским всеми добрами помененными, так рухомимы, яко и лежащими, пану Данилу Забеле владети и пожитковати во вечние час из жоною изтпотомством, в чом для певности и сталости дали сее писа-

[14] История запорожских казаков. Военные походы... *Флибуста*. URL: http://flibusta.site › read.

[15] Мазепа, Палий, Петрик… *Дніпровський. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького*. URL: http://www.museum.dp.ua › zaporizhzhyacossacks_07.

[16] Оглоблин О. Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Аугсбург: Друкарня Д. Сажніна, 1949. С. 4.

не предреченному пану Данилове Забеле при подписе рук наших, при звиклой печати. Деялося в Козелцу, року и дня звышменованного. У подлинном писме подпись рук Іакова: Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского полковник киевский Костантин Микиевский. Василий Чуйкевич, высланный от ясневелможного его милости добродея пана гетмана рукою власною. Трофим Подтереб, обозный полку Киевского. Иван Дворецкий, судья полку Киевского. Яков Барановский, асаул полку Киевского. **Созонт Грабовский**, писар полку Киевского. Петр Иванович, сотник козелецкий. Лукян Иванович, атаман городовой козелецкий. Петр Яцкович, войт козелецкий. Порфен Радычь, бурмистр козелецкий. На подленном писме вышеименованных персон пят печатей притиснено (№ 781, 1696, жовтня 9. Козелець…)»[17].

Писарем Київського полку Сазонт Грабовський був 13 років (1696–1708). До нього полковим писарем був Данило Якович Солонина (?–03.1688–09.1689–?).

Увесь цей період (з 1691 р. по 1708 р.) Київським полковником і безпосереднім керівником Сазонта Грабовського був Костянтин Михайлович Мокієвський (Макієвський) (?–1709) – двоюрідний брат по матері (за іншими даними – небіж) гетьмана І. Мазепи та його найближчий сподвижник. Він походив із родини білоцерківської шляхти. Матір І. Мазепи, Марина, також була з роду Мокієвських.

Полковники були представниками військової адміністративної влади на території полку й виконавцями доручень гетьмана, генеральних та старшинських рад. Прерогативи полковника охоплювали широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень: забезпечення мобілізації ввіреного військового підрозділу, здійснення всієї повноти розпорядчих функцій на підвладній території тощо. Насамперед полковники розпоряджалися земельним фондом, організовували фінансову справу, справляли податки до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. При управлінні ввіреним йому полком полковник спирався на полкову старшину, до складу якої входили: полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий.

Отже, Сазонт Грабовський як полковий писар і представник полкової старшини Київського полку був близькою особою до полковника К.М. Мокієвського та гетьмана І.С. Мазепи. Разом із полком брав активну участь майже у всіх воєнних акціях Гетьманщини.

У 1708 р. гетьман І. Мазепа призначив свого родича К.М. Мокієвського Чигиринським полковником (1708–1709). Того ж року полкове управління Київського полку було переведене до м. Козельця Козелецької сотні Київського полку. Місто залишалось адміністративним центром Київського полку до 1781 р. Тут жили полковник, полковий писар та інша козацька старшина. Відомо, що писарем Київського полку в цей період був Єнкевич Володимир (?–1709), а Сазонт Грабовський став Козелецьким сотником[18]. За даними В.М. Заруби – Сазонт Грабовський став сотником з 1708 р., за інформацією В.В. Кривошеї – з 1706 р.[19] Попередником Сазонта Грабовського на посаді сотника був Довгий Остап (1706.10., нак.), а наступником – Голод Микола (?–1712–1715–?)[20].

У Гетьманщині «сотник» – це особа, що очолювала військову й адміністративно-територіальну одиницю – сотню. На території сотні сотник здійснював військову, адміністративну й судову владу. Очолював сотенну старшину, до якої входили сотенний отаман (городовий), сотенний писар, сотенний осавул, сотенний хорунжий. Як голова сотенного суду, сотник розглядав цивільні й незначні кримінальні справи. У 1648–1657 рр. посада сотника була виборною: обирався на козацькій сотенній раді й затверджувався полковою радою або радою генеральної старшини. Із 1687 р. сотників призначав полковник або гетьман. Звідси можемо припустити, що Сазонта Грабовського призначив сотником гетьман І. Мазепа або котрийсь із чинних на той час полковників Київського полку: Коровка-Вольський Федір Григорович (1706, нак.), Борсук Петро (1706, нак.), Коровка-Вольський Федір Григорович (1708–1712)[21].

Сазонт Грабовський за прикладом свого колишнього керівника й наставника К.М. Мокієвського, а також гетьмана І. Мазепи, був щедрим меценатом української Церкви. За це його називали ктитором – особа, яка виділяла кошти на будівництво або ремонт православному храму чи монастиря, оздоблення його іконами, фресками, предметами мистецтва. С. Панько зазначає, що київський полковий писар Грабовський був фундатором головної Богословської церкви в Козельці, збудованої у 1732 р.[22] При цьому дослід-

[17] Архив темы Забелло, Забела. *Генеалогический форум ВГД*. URL: https://forum.vgd.ru › pos.
[18] Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина… С. 145.
[19] Заруба В.М. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ: Ліра, 2011. 932 с.
[20] Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2010. С. 32.
[21] Там само. С. 27.
[22] Див.: Панько С. Козелецький Богословський дівочий монастир. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 71–74.

ник посилається на «Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст.»: «На форштадте монастырь девичий. В нем 2 церкви. Одна – старая совсем, ветхая, Иоанна Богослова, построена в 1732 году коштом писаря полкового киевского Грабовского, а другая – трапезная святых отец Онуфрия и Петра Афонского, 1739 года, от доброхотного подаяния»[23]. На думку С. Панька, пан Грабовський, писар Київського полку, збудував новий дерев'яний храм на місці ветхого його попередника раніше. У книзі «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (1873) він виявив запис про те, що у 1720 р. інокиня Мінодора Олександрівна Білкевічева та Пелагея Василівна Ольховська подарували храму Св. Іоанна Богослова Козелецького дівочого монастиря євангеліє на спомин душі покійної насельниці монастиря: «Року 1720 сооружися сие евангелие до храму св. иоанна Богослова монастиря девичого Козелецкаго, коштом преставльшейся инокини Минодоры Александровой Белкевичевой, а старанием Пелагии Васильевой Ольховской»[24]. Автор дійшов цілком логічного висновку про те, що священна книга дарувалася вже діючій обителі, принаймні, до 1720 р.[25] Це підтверджується й тією обставиною, що в 1732 р. Сазонт Грабовський уже не був писарем Києвського полку. У цей період полковим писарем був Столпановський Іван (1729–1737.08.)[26].

Найбільшою проблемою, яка виникла в процесі нашого дослідження, стало питання – яким чином сволок із хати Сазонта Грабовського потрапив до Свято-Вознесенського Флорівського монастиря (Київ).

У 1990-х рр. генеральний директор на той час Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (згодом НІЕЗ «Переяслав») М.І. Сікорський розповів журналісту М.Г. Махінчуку, як сволок потрапив до музею: «Мазепа залишив по собі доброї пам'яті. Досі служать споруди, зведені його коштом. Він на те грошей не шкодував. Жоден гетьман не поклав стільки свого майна на долю України... Його мати була ігуменею Фроло-Вознесенського монастиря у Києві. Була доброю жінкою, тримала на Подолі будинок для мало імущих приїжджих… Коли йшла реконструкція старого Подолу, ми знайшли його. Звичайно, то була вже дуже ветха споруда. Але сволок – могутній, дубовий – ще ого го! Там збереглися вензелі про його приналежність господині – ігумені, і викарбувано рік: 1702. – І де він тепер? – Тримає дах над хатою чинбаря у нас на горі…»[27]

Мати гетьмана І. Мазепи – Марина Мазепа (1617–1709) – після смерті чоловіка у 1666 р. вступила до Луцького Хрестовоздвиженського православного братства, а потім прийняла постриг під ім'ям Марія Магдалина й із 1683 (1686) р. уже була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського й Глухівського Успенського дівочих монастирів (один із найвідоміших монастирів Києва, що існував із XVI ст. до 1712 р. Містився навпроти Києво-Печерської лаври, на місці теперішнього «Мистецького Арсеналу»). У 1712 р. за наказом Петра І монастир було ліквідовано й об'єднано з Флорівським монастирем – найдавніший жіночий монастир Києва, відомий із XVI ст., розташований на Подолі. Значної перебудови храм зазнавав після пожеж 1718 та 1811 рр. Після його відновлення в 1811–1824 рр. до Флорівського монастиря перейшли й численні маєтності Вознесенського. У результаті чого з одного із найбідніших він став одним із найбагатших. Із 1732 р. він став називатися Свято-Вознесенським Флорівським монастирем[28]. До кінця XVIII ст. більшість будівель Флорівського монастиря залишались дерев'яними, тому пожежі 1718 та 1811 рр. їх знищили. Після пожеж кілька разів монастирські будівлі реставрувалися і, ймовірно, саме тоді якимось чином до будинку для «мало імущих приїжджих» паломників, про який згадує М.І. Сікорський, і потрапив сволок із будинку Сазонта Грабовського. У різні періоди на території обителі знаходилися: училище для дівчаток із бідних сімей, богадільня, лікарня. У 1929 р. монастир закрили, а будівлі роздали різним установам. Так, наприклад, у церкві Казанської Богоматері розташували цех протезного заводу, у келійних корпусах – житлокооператив, у Вознесенському соборі та Воскресенській церкві – майстерні «Укрпроектреставрації». Зважаючи на те, якими тісними були відносини між Переяслав-Хмельницьким державним історичним музеєм та «Укрпроектреставрацією» у 1960-х рр., цілком вірогідно припустити, що саме ця установа й передала до музею сволок Сазонта Грабовського. Щоправда, брак джерел залишає такі думки на рівні припущень.

Певний інтерес становить також і та обставина, що зазначений сволок перебував нібито в будинку для бідних паломників. Паломництво світського населення та духовенства (чернецтва та білого священства) колективне та індивідуальне до православних святинь

[23] Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст.: описово-статистичні джерела АН УРСР. Археологічна комісія та ін.; Упор. Г.В. Болотова та ін.; Редкол.: П.С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1989. С. 56.
[24] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга третья. Чернигов, 1873. С. 187.
[25] Панько С. Козелецький Богословський дівочий монастир. С. 73.
[26] Кривошея В.В. Козацька старшина… С. 28.
[27] Махінчук М.Г. Обереги нашої пам'яті: Книга для читання з історії Рідного краю. Одеса, 1998. С. 105–106.
[28] Маленков Р. Храми Подолу. Флорівський монастир. *Україна Інкогніта*. URL: https://ukrainaincognita.com›.

Києва було звичним явищем у XVIII ст. Іногородні богомольці зупинялися в постоялих дворах, готелях, приміщеннях шкіл, міщанських будинках чи квартирах. Я.М. Шульга зазначає, що у Києві бідні поклонники ночували здебільшого при монастирських притулках, де могли одержати прихисток і безкоштовну їжу[29]. Звісно, Свято-Вознесенський Флорівський монастир також мав постоялий будинок для бідних богомольців. На плані 1695 р. на території Флорівського монастиря позначені дерев'яні споруди: дзвіниця з брамою, церква, келії, господарські будівлі, а також «заїжджий двір». У 1712 р. відбулося об'єднання монастирів Флорівського та печерського «шляхетського» Вознесенського. Ігуменями монастиря стали родички К.М. Мокієвського: Марія Мокієвська (1712–1737) та Памфілія Мокієвська (1737–1740). У документах згадується, що в цей час на території монастиря розміщувалися: будинок ігумені, келії, корпуси, «конюшений двір» та готель для постояльців. Їх зображення збереглися на кресленнях 1810-х рр. архітектора А.І. Меленського. Усі ці монастирські споруди були дерев'яні. Їх знищила пожежа 1811 р. У подальшому вони були відновлені[30].

Поки що залишається відкритим питання, яким чином у монастирському притулку для бідних богомольців опинився іменний сволок Сазонта Грабовського. Можемо лише припустити, що внаслідок низки перебудов, спричинених пожежами 1718 та 1811 рр., а також у зв'язку з передачею майна Вознесенського монастиря Флорівському монастирю зазначений сволок потрапив до монастирського притулку. Тим більше, що в практиці житлобудування українців існував звичай переносити міцний сволок зі старої хати до нової оселі.

На плані міської забудови Подолу 1803 р. під № 683 позначена садиба київського полковника К.М. Мокієвського, розташована поряд із Петропавлівською церквою (у 1717 р. уряд передав її грецькому купцю Ф. Корбею)[31]. Вище зазначалося, що у будинку полковника традиційно розміщувалася полкова канцелярія – робоче місце Сазонта Грабовського. Із великою вірогідністю можна стверджувати, що й сам писар С. Грабовський мав проживати десь неподалік, принаймні, в цьому районі. Можна стверджувати, що будинок він збудував у 1702 р., оскільки саме ця дата зазначена на сволоці.

Більш детально розглянемо художньо-декоративні, технічні та інші особливості сволоку. Виготовлений він із масивного стовбуру дуба. У поперечному перетині має прямокутну форму. Із трьох сторін різьблений. Викарбуваний фігурними літерами текст у поєднанні з рослинно-геометричним орнаментом складають цілком оригінальний візерунок, характерний для майстрів Середнього Придніпров'я. Текст, виконаний старослов'янською мовою, повідомляє про те, що сволок виготовлений у часи гетьманування І. Мазепи для будинку писаря Київського полку Сазонта Грабовського та його дружини Ганни Соломонівни на щасливе богоугодне подружнє життя. Над скороченими написами слів викарбувані титли. Літери на сволоці орнаментовані, переплітаються між собою та з'єднуються в слова. Серед більших літер розміщені менші. Одна й та сама літера часто написана різними шрифтами, чимало літер оздоблені завитками.

[29] Шульга Я.М. Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01. Історія України. Київ, 2015. *Чтиво.* URL: https://chtyvo.org.ua › authors › Shulha_Yana Pal… С. 113.

[30] Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – поч. XIX ст. Відповід. ред. д. і. н., проф. М.Ф. Дмитрієнко. Київ: Стилос, 2003. С. 106–107.

[31] Там само. С. 90.

Фото. 3–6. ***Фрагмент сволоку Сазонта Грабовського.***

Текст і візерунки виконані плоским-контурним, виїмчастим, трьохгранновиїмчастим різьбленням. Поряд із неглибоким плоским різьбленням трапляється також яскраве рельєфне різьблення, елементи якого випукло виступають із глибини дерева. Використання різноманітних технік різьблення в результаті впливало на художній образ виробу, сюжет, ритм, глибину різьби, мотиви й деталі орнаменту. Висока майстерність, з якою виконано різьблення, свідчить про вправність майстра, художній смак, вміння добре малювати, досвід у виготовленні таких речей.

Значне місце на сволоці відведене християнським та козацьким символам. На чільній стороні в центрі сволока в овальному квітковому обрамленні викарбуваний багатораменний хрест (дерево життя), зображення булави виконане різьбленим гостролистим візерунком, пірнач – дещо простішим орнаментом. З боків – козацька символіка, що виражає віру в єдиного Бога Ісуса Христа та захист православної віри. Під хрестом зображений пагорбок, могила – Голгофа та череп Адама, від якого пішов рід людський. Навколо хреста літери: ИНЦИ (Ісус Назарянин Цар Іудейський), ІСХС (Ісус Христос), НИКА (що з грецької означає – перемога), літери КГМЛ (хрест Господній, місце лобне), РБ (рай бисть, раб Божий). Зверху в овальному рослинному обрамленні напис: «Цар Слави», де перед словом «слави» вирізьблена голова змії як символ розуму, родючості, дощу. Навколо обрамлення в чотирьох круглих (овальних) розетках вирізьблені імена Євангелістів Іоанна, Матвія, Марка, Луки[32].

Отже, понад 60 років сволок із хати Сазонта Грабовського експонується в сільській хаті з с. В'юнище Переяславського повіту Київської губернії в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Він став його родзинкою, яку не обходить увагою жоден музейний відвідувач. Сподіваємося, що введені до наукового обігу нові дані стосовно життєдіяльності Сазонта Грабовського та музеєфікації сволоку стануть у нагоді дослідникам і туристам, які відвідують переяславський скансен.

References

Hrudevych, T.V. (2019). Dvir chynbaria u Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny: do istorii muzeiefikatsii ta stvorennia ekspozytsii [Chinbar yard in the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper region: to the history of museification and creation of the exposition]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the History of Ukraine.* Vyp. 12. P. 448–453.

Kryvosheia, V.V., Irzhytskyi V.Yu. (2009). Ukrainska kozatska starshyna Kyivskoho polku [Ukrainian Cossack sergeant of the Kiev regiment]. *Hileia – Gileya.* Vyp. 20. P. 143–155.

Kryvosheia, V.V. (2010). Kozatska starshyna Hetmanshchyny. Entsyklopediia [Cossack foreman of the Hetmanate. Encyclopedia]. Kyiv, Ukraine.

Ostronos, H.M., Dunaina I.H. (2006). Kozatski svoloky z kolektsii Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Cossack bastards from the collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»]. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii «Kulturno–relihiinyi rozvytok Hetmanshchyny kintsia XVII – pochatku XVIII st.» – Materials of the scientific-practical conference «Cultural and religiou development of the Hetmanate in the end of XVII – the early XVIII c.». Nizhyn, Ukraine.

Panashenko, V.V. (1997). Polkove upravlinnia v Ukraini (seredyna XVII – XVIII st.) [Regiment management in Ukraine (mid XVII – XVIII c.)]. Kyiv, Ukraine.

Panko, S. (2018). Kozeletskyi Bohoslovskyi divochyi monastyr [Kozelets Theological Convent]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle.* № 5. P. 71–75.

Popelnytska, O. (2003). Istorychna topohrafiia kyivskoho Podolu XVII – pochatku XIX st. [Historical topography of Kyiv Podol of the XVII – the early XIX c.]. Kyiv, Ukraine.

Rynsevych, V.P. (2001). Intytuliatsii vyshchykh kozatskykh uriadovtsiv v imperatyvnykh dokumentakh yak faktor prezentatsii politychnoho oblychchia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVII st. [Intitulations of senior Cossack government officials in imperative documents as a factor in the presentation of the political face of the Hetmanate in the second half of the XVII c.]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Proceedings. Collection of works of young scientists and graduate students.* T. 6. P. 126–136. Kyiv, Ukraine.

Shkira, M.V., Shkira, N.M., Shkira, L.M. (2018). Svoloky u konteksti doslidzhennia tradytsiinoho narodnoho zhytla kintsia XIX – pochatku XX st. Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Svoloky in the context of the study of traditional folk housing of the late XIX – the early XX c. of the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk – Eminak: scientific quarterly.* T. 3. № 1.

Shulha, Ya.M. (2015). Palomnytstvo do kyivskykh pravoslavnykh sviatyn u XVIII st.: sotsioantropolohichnyi vymir [Pilgrimage to Kyiv Orthodox shrines in the XVIII c.: socio-anthropological dimension]. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Spetsialnist 07.00.01. Istoriia Ukrainy – Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Speciality 07.00.01. The History of Ukraine.* Kyiv, Ukraine.

[32] Остронос Г.М., Дунайна І.Г. Козацькі сволоки… С. 50–53.

Zaruba, V.M. (2011). Kozatska starshyna hetmanskoi Ukrainy (1648–1782): personalnyi sklad ta rodvnni zviazkv [Cossack foreman of Hetman Ukraine (1648–1782): personnel and family ties]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Жам Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл., 08400, Україна).

Zham Olena M. – candidate of historical sciences, leading researcher Bread Museum, National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav» (Shevchenka Str., 8, Pereyaslav, Kyiv region, 08400, Ukraine).

E-mail: zham.olena@ukr.net

Грудевич Тетяна Вадимівна – старший науковий співробітник Музею «Поштова станція» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл., 08400, Україна).

Grudevich Tetiana V. – senior employee of the Museum «Post Station» of the National Historical and Ethnographical Reserve «Pereyaslav» (Shevchenka Str., 8, Pereyaslav, Kyiv region, 08400, Ukraine).

E-mail: grydevichsofiko@ukr.net

THE SVOLOK FROM CHINBAR'S HOUSE AT THE MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE OF THE MIDDLE DNIEPER: HISTORICAL, GRAPHICAL AND ARTISTICAL REVIEW

The purpose of the publication *is to shed light on the history of musefucation of the «svolok» of Sozant Grabovskiy at the Museum of Folk Architecture And Life Of The Middle Dnieper of The National Historical and Ethnographical Reserve «Pereyaslav». To consider the Sozant's Grabovskiy professional and patronage activity as a main clerk of Zaporizhzhia, Kyiv regiment, and centurion of Kozelets at the end of XVII – the begging of XVIII c. To characterize the artistical and ornamental features, material and the manufacturing technology of the «svolok».* ***Scientific novelty*** *is that the artifact was firstly considered comprehensively with it's history.* ***The methods*** *of the research is unique, due to the purpose. The use of methods of source analysis contributed to the systematization of primary information, and the use of a systematic method allowed a comprehensive study of the stated issues. Historical, graphical, artistical methods are under consideration. In this article we made* ***the conclusion*** *about the uniqueness of the Sozant's Grabovskiy svolok, the necessity of its preservation and future discovering of different aspects of its functioning in different periods of the history.*

Key words: *Sozant Grabovskiy, the svolok, The Museum of Folk Architecture and Life of The Middle Dnieper, Chinbar's farmstead.*

Дата подання: 25 жовтня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 30 жовтня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Жам, О., Грудевич, Т. Сволок у хаті чинбаря Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історичний, мистецтвознавчий, історіографічний огляд. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 25–35. DOI: 10.5281/zenodo.5804536.

Цитування за стандартом APA

Zham, O., Grudevich, T. (2021). Svolok u khati chynbaria Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny: istorychnyi, mystetstvoznavchyi, istoriohrafichnyi ohliad [The svolok from chinbar's house at the museum of folk architecture and life of the middle dnieper: historical, graphical and artistical review]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 25–35. DOI: 10.5281/zenodo.5804536.

УДК 271.2–523.42 (091)

Ірина Марголіна

ЗАГАДКОВИЙ СВЯТИЙ ЗІ СТІНОПИСУ КНЯЗІВСЬКОГО КОМПАРТИМЕНТА КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ: КРИВДА І ПРАВДА САМОЇ ПАМ'ЯТКИ

DOI: 10.5281/zenodo.5794059

© І. Марголіна, 2021. CC BY 4.0

Метою публікації *є запровадження до наукового обігу фрескового зображення образу невідомого святого, створеного у XII ст. на південній площині південно-західного підкупольного стовпа Кирилівської церкви в Києві. Зробити спробу атрибуції цього зображення, а також критично проаналізувати та спростувати антинаукові твердження про історичну й сакральну реліквію, якою є київська Кирилівська церква. Варто оприлюднити нові відомості, погляди, припущення, висновки, які, на нашу думку, мають* ***наукову новизну****.* ***Методи дослідження*** *дібрано відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму, науковості, порівняння. Переважно використано метод аналізу, індукції та дедукції для інтерпретації сакрального фрескового стінопису Кирилівської церкви.* ***Висновки.*** *У результаті дослідження зроблено припущення щодо атрибуції зображення невідомого мученика в стінопису Кирилівського храму як св. князя-страстотерпця Бориса, наведено аргументи для спростування хибної інформації про досліджуваний об'єкт, доповнено відомості про історію й живопис унікальної пам'ятки XII ст. – Кирилівської церкви в Києві.*

Ключові слова: *Кирилівська церква, фресковий живопис, атрибуція зображення невідомого мученика, святі Борис і Гліб, князь Всеволод Ольгович.*

На теренах міста Києва, у складі Національного заповідника «Софія Київська», є пам'ятка XII ст. – Кирилівська церква. Стіни споруди зберігають 800 м^2 фрескових розписів, які за іконографічним змістом, якістю виконання й площею складають комплекс, унікальний для всієї Східної Європи, його можна вважати своєрідним матеріальним порталом до історії самої пам'ятки, а також до історії давнього Києва й Давньої Русі-України.

Початок дослідження давніх кирилівських розписів покладено у XIX ст., але й сьогодні, коли ці дослідження активно продовжуються, ще не всі зображення цього загадкового храму остаточно атрибутовано. Одним із них є чудовий образ невідомого святого на південній площині південно-західного підкупольного стовпа. Про цього святого із князівського компартимента Кирилівської церкви і йтиметься далі.

Дослідження Кирилівського сакруму, його давнього стінопису потребує уважного й шанобливого ставлення. Хибна, і навіть вигадана інформація про такий історично-архітектурний раритет уводить в оману читача. Неприпустимість поширення псевдонаукової друкованої продукції про цю історичну й сакральну реліквію стимулювало нас надати відповідь на статтю під назвою «Віднайдене діпінті з фрески невідомого святого воїна-мученика південного пілону південно-західного підкупольного стовпа Кирилівської церкви Києва»[1].

У перших рядках автор без вагань переінакшує історію пам'ятки. Він безапеляційно стверджує: *«На поч. XVII ст. храм відновили, а його пошкоджений за довгі роки внутрішній стінопис* ***затинькували й забілили****»*[2]. Цікаво, звідки така інформація? Величезна кількість публікацій, архівних документів, навіть текст звичайної оглядової екскурсії Кири-

[1] Ганшин О.В. Віднайдене діпінті з фрески невідомого святого воїна-мученика південного пілону південно-західного підкупольного стовпа Кирилівської церкви Києва. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр.* / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів: Десна Поліграф, 2021. Вип. 5. С. 208–211.
[2] Там само. С. 208.

лівською церквою свідчать, що в XVII ст. фресковий живопис був частково поновлений, і з'явилися лише окремі темперні зображення. Повністю потиньковано й забілено фресковий живопис пам'ятки було в XVIII ст. Прикро, що автор не знається на справжніх широковідомих, навіть азбучних, істинах щодо історії пам'ятки.

Рис. 1. ***Невідомий святий. Фреска XII ст.***
Південна площина південно-західного підкупольного стовпа Кирилівської церкви.

Вдаючись до атрибуції фрескового образу в південній наві храму, О. Ганшин розповідає: «*У правій частині композиції між плечем мученика й вертикальною розгранкою помітно слабку темну вертикальну смугу. Можливо, це держак невеликого прапора або ж древко-ратище списа. Цей елемент іконографії не зафіксовано в реставраційних звітах сер. XX ст., аналогічно в них* ***не приділили уваги й залишкам пояснювального напису, які на цій композиції є***»[3]. Водночас автор посилається на фондові документи Софійського заповідника[4].

Отже, співробітник науково-фондового відділу (!) Софійського заповідника не знає змісту фондових архівних документів, адже на картограмі матеріалів обстеження настінного живопису, ліворуч від зображення цього мученика, відтворено чіткий напис «АГІОС», тобто святий. Це фрескове діпінті реставратори прочитали, коли працювали із зображенням у 1955 р., про що йдеться в реставраційному звіті, який зберігається в архіві Софійського заповідника[5]. Не віднайшовши, не побачивши наявного фактажу, автор критикує роботу фахівців реставраторів: «*…не приділили уваги й залишкам пояснювального напису, які на цій композиції є*»[6]. Не помітив (?), не віднайшов (?), чи свідомо претендує на «відкриття» – прочитання діпінті «АГІОС» біля зображення мученика, яке було прочитане й зафіксоване дослідниками живопису ще в 1955 р. Неспростовним підтвердженням цього є картограма зображення святого, де на ланці фрескового живопису, який позначено діагональними лініями, чітко прописано слово «АГІОС» (!).

Цей фресковий напис бачили й художники XIX ст., які відкривали фреску та згодом повторювали її олійними фарбами, тому в олійному живописі відтворили цей напис. Зняття олійного шару з фрескового живопису проведено в 1950-х рр. бригадою Л. Калениченка. У 1970-х рр. цей фресковий живопис знову реставрували, зняли забруднення, окремі залишки олійного шару, закріпили тинькову основу тощо. Під фото з реставраційного звіту 1977 р. є підпис, у якому зображення і, відповідно, діпінті праворуч від нього вважається фрескою[7]. Але головне відкриття фрескової частини зображення святого з написом «АГІОС», як вже було відзначено, здійснено ще в 50-ті рр. XX ст., про що і свідчить картограма, представлена в реставраційному звіті за 1955 р. На жаль, на сьогодні від цього

[3] Там само.
[4] Отчет о реставрации настенной живописи южного нефа Кирилловской церкви – памятника архитектуры XII в. в г. Киеве. Киев, 1977. С. 50–52. *Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська»* (далі – НА НЗСК). 1614. КП 5068.
[5] Материалы по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви в гор. Киеве. Книга 3. Киев, 1955. С. 70. Картограма 44. *НА НЗСК*. ТЗ 4055 1/5. КН 7172.
[6] Ганшин О.В. Віднайдене діпінті… С. 209.
[7] Отчет о реставрации… *НА НЗСК*. 1614. КП 5068.

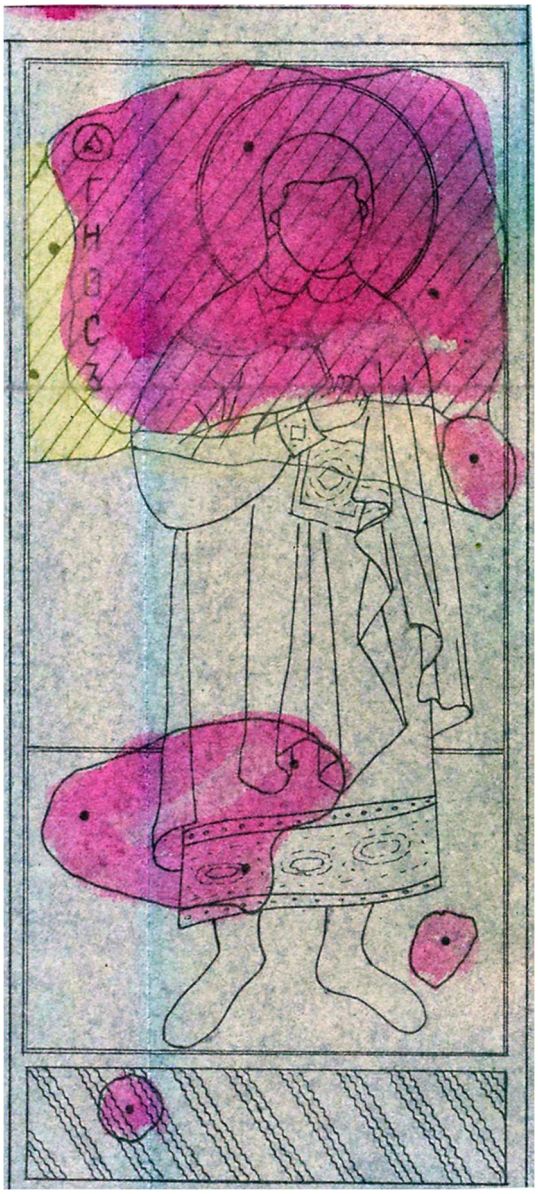

напису залишилися лише окремі фрагменти літер, які, без будь-яких приладів і методів, чітко прочитуються візуально.

Одначе автор не зупиняється на цьому «віднайдені», він знаходить приховані для всіх і помітні лише йому письмена, зокрема літери імені святого. Беручись до спроби атрибуції невідомого святого, зображення якого частково збереглося в живописі XII ст. Кирилівської церкви, О. Ганшин вдається до зорових інсинуацій, стверджуючи, що бачить те, чого не можуть інші. Такий прецедент і є фальсифікацією історичного джерела, яким є давній фресковий живопис Кирилівського храму.

Рис. 2. ***Святий мученик із картограми реставраційного звіту. Діагональними лініями, згідно з експлікацією, позначено фресковий шар, а також місця для проведення ін'єкції на фресці***[8].

Звернімося до огляду лівої частини біля зображення, де зазвичай підписують ім'я святого, і де О. Ганшин начебто віднайшов літери. У фарбових втратах, під якими проглядаються часточки світлого тиньку, автор вбачає фрагменти давніх фрескових літер і хибно компілює їх в ім'я святого. Однак ані на стіні під час уважного візуального огляду, ані за результатами комп'ютерного відтворення жодних підписів або залишків напису знайти не вдалося. Реконструйовані ним літери ні по товщині, ні по розміщенню не можуть бути відтворені як залишок діпінті, ці вибоїни не співвідносяться із тонкими витонченими залишками літер від слова «АГІОС» та інших збережених у пам'ятці супровідних написів XII ст. Отже, «віднайдення» напису, якого в реальності немає, у кращому разі є черговою вигадкою[9].

Чи можна будь-кому заборонити фантазувати? Мабуть, – ні, але виявлення того, чого не існує, під час опису такої пам'ятки, як Кирилівська церква, є вкрай небезпечним і шкідливим для науки, оскільки нівелює значення цього сакруму й уводить в оману тих, хто не може на власні очі бачити об'єкт.

Результатом «бачення» нереального напису стало припущення О. Ганшина, що на фресці зображено святого Немезія: «*Тож схиляємося до думки, що давній майстер прописав образ святого воїна-мученика Немезія*»[10]. Припускаючи таку думку, О. Ганшин навіть не намагається пояснити, який стосунок цей святий має до іконографічної програми храму, не зважаючи не те, що всі зображення в сакральній споруді, особливо родовому князівському храмі, підпорядковано єдиній ідеї, головній концепції, яку формував і замовляв ктитор.

[8] Материалы по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви в гор. Киеве. Киев, 1955. Книга 3. С. 70. Картограма 44. *НА НЗСК*. ТЗ 4055 1/5. КН 7172.

[9] Марголіна І. Дилетанське трюкацтво. Рецензія на статтю О. Ганшина «Сакральна організація князівської усипальниці Кирилівської церкви Києва та датування її фрескових розписів». *Софійський часопис. Збірник статей за матеріалами XI Міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання», присвяченої 1000-літтю першої літописної згадки про Софію Київську (1017–2017)*. Київ: Горобець, 2019. Вип. 3. С. 477–498.

[10] Ганшин О.В. Віднайдене діпінті… С. 210.

У давніх східних Місяцесловах[11] і Четьях-Мінеях св. Димитрія Ростовського[12], який, укладаючи «Житія святих», спирався на давні джерела, під 2 серпня є лише побіжна згадка про святого Немезія в житії священномученика Стефана, Папи Римського – серед переліку «їже з ним», і дуже стисло розказано про його подвиг[13], що свідчить про вторинність цієї постаті, принаймні для Православної Церкви, до якої належав і Кирилівський храм. Адже у православних Святцях окремої дати пам'яті св. Немезія, серед тих, які вшановує Церква, немає. Потамій, Немезій (Немесій) і Дідім (лат. *Potamius, Nemesius et Didymus*), згадувані в житії св. Стефана серед «їже з ним» – місцеві святі мученики Кіпрської православної й Католицької Церков, чия пам'ять вшанована в Римському Мартиролозі[14]. Мощі св. Немезія перебувають у базиліці Санто-Стефано в Болоньї. Але який стосунок до цього має, власне, Кирилівська церква? У православ'ї згадку про святого Немезія можна віднайти лише в життєписі святого Стефана, Папи Римського (пам'ять 2 серпня). За наявними відомостями з життєпису святого Стефана відомо, що він вилікував сліпу дочку полковника-трибуна Немезія, яка прийняла віру Христову. Після чого і сам Немезій навернувся до християнської віри, став дияконом. Згодом і Немезій, і його доросла дочка Люцилла загинули смертю мучеників[15]. Отже, відповідно до такої біографії, Немезій мусить мати вигляд не молодого чоловіка, а бути людиною середнього віку, віку батька, який має дорослу дочку. Проте на фресці зображено молодого красеня.

О. Ганшин не просто припускає образ святого Немезія в Кирилівській церкві, а знаходить живописну аналогію: *«Вівтарну панель із зображенням Немезія авторства італійського художника Спінелло Аретіно можна розглядати як репрезентативну іконографію цього святого в християнському мистецтві (рис. 3). Як і на кирилівській фресці, тут прописано молодого святого, що має вуса й бороду, вдягнений у плащ, з-під якого видніється коштовний верхній одяг, правицею він тримає атрибут, який свідчить про його мученицьку смерть, у його лівій руці – древко з прапором»*[16].

Згадана автором *«репрезентативна іконографія в християнському мистецтві»* св. Немезія пензля Спінелло Аретіно (рис. 3. 1) як аналогія до середньовічної кирилівської фрески – справжній курйоз. Цілком зрозуміла й характерна для італійського художника доби проторенесансу ікона, на яку посилається О. Ганшин, репрезентує двох святих – Немезія і Йоана Предтечу. Немезій на вигляд – зовсім не *«молодий святий»*, як зазначив О. Ганшин, а муж середнього віку, якого характеризує типова для сотень святих зовнішність: він *«має вуса й бороду, вдягнений у плащ, з-під якого видніється коштовний верхній одяг»*. Йдучи за методом атрибуції персонажа "на око", який обрав О. Ганшин, мученика на кирилівській фресці можна ототожнити з будь-яким святим і «приладнати» до його образа вигаданий автором напис-ім'я. У правій руці святого з ікони Спінелло Аретіно написано меч, причому в піхвах. Чому автор вважає, що *«правицею він тримає атрибут, який свідчить про його мученицьку смерть»*[17], незрозуміло. Те, що Немезій загинув від меча, не є підставою бачити в цьому атрибуті вказівку на смерть мученика. За іконографічним каноном, принаймні в цьому разі, наявність меча й списа свідчить про належність образу до категорії військових, позаяк він був трибуном, і в жодному разі про те, що він мученик. Нагадаймо, що першою і головною ознакою мучеництва був і є хрест у руках святого, зокрема в православній іконографії, до якої належить образ у Кирилівській церкві (рис. 3. 2).

Іконописна, а не стінописна «аналогія», та ще й 1385 р., авторства італійського католицького художника Спінелло Аретіно є парадоксальною. Залучення її свідчить про нерозуміння О. Ганшиним сутності аналогії в царині християнського монументального живопису. Апелювання до пізнішого на три століття від фрески зображення, тим паче в характерному католицькому іконописному стилі, без наявності хреста мученика тощо, свідчить про цілковиту необізнаність із цим питанням. Однак навіть без наведеної аргументації достатньо лише поглянути на ці два зображення, щоб переконатися в їхній категоричній несхожості й, відповідно, безпідставності залученої «аналогії».

Додамо, що О. Ганшин у своїй статті вже вкотре вдається до викривлення дослідження І. Марголіної, чим вводить в оману читачів. Він відзначив: *«Спробу атрибуції фрески запропонувала І. Марголіна, яка визначала зображуваного як святого князя Бориса. У піз-*

[11] Сергий, архиепископ. Полный месяцеслов Востока. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 1997. Т. 1–3.
[12] Димитрий Ростовский, святитель. Жития святых: Январь–декабрь, Киев: Свято-Успенская Києво-Печерская Лавра, 1999.
[13] Сергий, архиепископ. Полный месяцеслов Востока. Т. 3. С. 305–306.
[14] Дидим. *Православная энциклопедия*. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2012. Т. 14. С. 676.
[15] Сергий, архиепископ. Полный месяцеслов Востока. Т. 3. С. 306.
[16] Ганшин О.В. Віднайдене діпінті… С. 210.
[17] Там само.

ніших науково-популярних виданнях авторки образ фігурує під назвою “невідомий святий”»[18]. Автор першої наукової монографії, присвяченої Кирилівській церкві, І. Марголіна не **визначає**, а **припускає** зображення тут князя Бориса[19].

Рис. 3. ***1 – Спінелло Аретіно. Ікона «Святі Немезій і Йоан Предтеча». Дерево, темпера. 1385 р. Музей образотворчих мистецтв. Будапешт; 2 – Невідомий святий. Фреска XII ст. (вгорі), олійний живопис XIX ст. (внизу). Південна площина південно-західного опорного стовпа Кирилівської церкви.***

У наступних виданнях, поглиблюючи аналіз і розширюючи опис цього образу, І. Марголіна знову припускає, а не атрибутує невідомого святого як святого Бориса[20]. Отже, О. Ганшин свідомо приписує дослідниці неправдиву інформацію.

Свого часу професор С.Т. Голубєв написав: «Не есть преступление допустить ошибку, сделать промах. Всего не доглядишь, всего не усмотришь. Кто ничего не делает, тот и не ошибается. Разумеется, ошибка ошибке рознь. Не помню, кто-то сказал, кажется, Лермонтов, что иной ошибется, сказав, что 2×2=5; а другой может громогласно прокричать, что 2×2=стеариновая свечка. Но, повторяю, ошибаться не преступно, преступно, убедившись в ошибке, отстаивать ее; преступно делать фальшивые ассигнации и выпускать их в свет под видом настоящих»[21].

Вдаючись до критики вищеозначеної статті, наведемо свій погляд щодо цього цікавого образу із живопису Кирилівської церкви, який і раніше привертав увагу фахівців. Одним із перших дослідників зображення святого, відомий мистецтвознавець Г. Логвин, припустив: «Мастер, изобразивший св. Бориса (?, ил. 56) на юго-западном столбе, наибо-

[18] Ганшин О.В. Віднайдене діпінті… С. 208.
[19] Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. Київ: ЗАТ ВІПОЛ, 2001. С. 140–143.
[20] Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель святого Кирила, Київ: Либідь, 2005. С. 139–140; Марголіна І., Ульяновський В. Дзеркало вічності. Київська Кирилівська церква та Свято-Троїцький монастир. Київ: Либідь, 2019. С. 134–135; Марголіна І. Фрески Кирилівської церкви в Києві, Харків: ФОП Панов А.М. С. 202–205.
[21] Голубев С.Т. Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной Академии (Отзыв професора Голубева професору Титову и беседы его с разными лицами по вопросам ученым, учебным и житейским). Киев: Типфия И.И. Горбунова, 1907. С. 64.

лее тесно связан с традициями живописи Софии Киевской. Своеобразный рисунок глаз святого, а также прием белильного охрения характерны для фресок Десятинной церкви и Софии Киевской»[22].

Раніше, як уже зазначалося, ми також зробили припущення, що це князь Борис, син хрестителя Русі князя Володимира[23]. Вважаємо, що образи Бориса і Гліба обов'язково мали бути представлені в стінописі храму.

Замовник Кирилівського храму князь Всеволод Ольгович, як ми вже неодноразово акцентували в багатьох наших дослідженнях, впливав на формування іконографічної програми. Всеволод і його предки були прямими родичами нещодавно долучених до лику святих руських князів Бориса і Гліба. У період зведення й опорядження Кирилівської церкви ці перші руські святі були дуже популярними , їх вважали покровителями княжої військової звитяги серед представників династії Рюриковичів (хоча вони й були мучениками-непротивленцями). Цих святих активно шановано засновником Кирилівського храму Всеволодом Ольговичем, його дідом Святославом Ярославичем, батьком Олегом Святославичем, сином Святославом Всеволодовичем. Святому Глібові – покровителю Святославичів і Ольговичів – був присвячений великий чернігівський (Чернігів – отчина Ольговичів) собор Святих Бориса і Гліба (спочатку мав назву Глібо-Борисівський). Усе це свідчить про те, що замовник храму не міг обійти своєю увагою ці образи. Досі залишається відкритим питання, де їх було зображено. Цілком логічно, що зображення своїх родичів Всеволод запрограмував у князівському компартименті – південній наві, південному приділі. Саме там, між трансептом і нартексом, є ктиторська сцена[24], де свого часу було виведено зображення засновника собору князя Всеволода і його небесних патронів. Наявність поряд із ктитором святих покровителів князівського роду – Бориса і Гліба, мало виступати своєрідним оберегом усього роду Ольговичів. Отже, зображення мученика на південній лопатці центрального південного опорного стовпа, поряд із ктиторською композицією, цілком могло належати святому князеві Борису. Ктитора й святих братів поєднували родинні зв'язки, поховання страстотерпців у родовому для Ольговичів храмі Святих Бориса і Гліба у Вишгороді, де згодом було поховано князя Всеволода, можливість Всеволода Ольговича під час його великого князювання мати частки мощей цих святих, які, ймовірно, було вміщено в стіни князівського компартимента в південній наві собору. Як бачимо, достатньо підстав для вагомого припущення існування стінописних образів Бориса і Гліба неподалік від композиції «Пристояння засновника-ктитора Христові» й зв'язку цих образів із іконографічною програмою Кирилівського храму, у формуванні якої брав активну участь князь Всеволод Ольгович[25].

Постать, у якій ми припускаємо князя Бориса, подано на повний зріст (у фресці відкрито верхню частину до грудей). У святого видовжене, звужене в підборідді обличчя, акуратні короткі вуса й невелика кучерява борода, кучеряве густе волосся темного кольору. На тлі темних кучерів помітні чітко й оригінально прописані вуха. Красиві брови виписані темними вигнутими лініями; великі широко відкриті очі окреслені правильними дугоподібними густуватими темно-коричневими мазками. Мученик – доволі молодий, характеризується тонкою аристократичною вродою. Риси обличчя по-особливому виразні, а виконання твору відзначається високим професійним рівнем. Князь Борис – син Володимира Хрестителя і його офіційної християнської дружини візантійської царівни Анни, вірменки за походженням. Отже, найімовірніше, він успадкував від матері смаглявість, чорне кучеряве волосся, аристократичну зовнішність. Риси обличчя, дороге вбрання прикрашене дорогоцінним камінням – сапфіри, перли, вік (Бориса представляють молодим чоловіком із невеликою бородою), – усе це свідчить про високий статус зображеного тут чоловіка й дає підстави вбачати в ньому святого Бориса.

Якщо припущення щодо атрибуції образу святого Бориса правильне, то за принципом парних святих, навпроти, на середній пілястрі південного нефа, ймовірно, був зображений парний йому святий – князь Гліб[26]. Наразі навпроти зображення мученика на лопатці південного пілона експонується темперний портрет (XVII ст.) ігумена Кирилівського монастиря Інокентія Монастирського – цінний взірець українського портретного настінного живопису кінця XVII ст. У 90-х рр. XX ст. цей портрет просвітили інфрачервони-

[22] Логвин Г. Киев. По архитектурным памятникам Киева. Кирилловская церковь. Москва: Искусство, 1982. С. 103–104.
[23] Марголіна І. Кирилівська церква... С. 140–143; Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель… С. 139–140; Марголіна І., Ульяновський В., Дзеркало вічності… С. 134–135; Марголіна І. Фрески Кирилівської церкви… С. 202–205.
[24] Марголіна І. Кирилівська церква... С. 116–124; Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель… С. 41–43; Марголіна І., Ульяновський В. Дзеркало вічності… С. 84–87; Марголіна І. Фрески Кирилівської церкви… С. 161–171.
[25] Марголіна І. Кирилівська церква… С. 80–145.
[26] Марголіна І. Кирилівська церква… С. 140–143; Марголіна І. Фрески Кирилівської церкви… С. 202–205.

ми променями й виявили під ним фрескове зображення якогось святого, яким міг бути святий Гліб, брат Бориса. На сьогодні є технології переносу живописного шару з однієї поверхні на іншу. Отже, цілком логічним було б зняти шар живопису з зображенням ігумена І. Монастирського, перенести його на іншу основу й у такий спосіб відкрити образ святого, що зберігся з XII ст. Такий реставраційний захід міг би внести певне роз'яснення щодо нашої проблематики. Однак, принаймні на сьогодні, цю складну процедуру виконати не вдається, вкрай тонкий темперний фарбовий шар портрета XVII ст. наразі унеможливлює такі дії. Утім, це не виключає припущень щодо наявності й місця розташування зображень святих Бориса і Гліба.

Досліджуване зображення мученика дуже схоже на іконографічний образ князя Бориса, але в одному аспекті воно не відповідає канонічному типу іконографії святого Бориса, якого зазвичай зображували в князівській шапочці з облямівкою. Отже, ми не можемо беззастережно атрибутувати вищеописаний образ як святого Бориса. Хоча нещодавно в одному виданні нами віднайдено опис зображення святого Бориса без головного убору. «По-видимому, в довольно позднее время (XIII в.) появился новый вариант крестов с Борисом и Глебом [табл. 55, 157]. Они имеют очень небольшие размеры (0,045×0,036), изображения выполнены в плоском низком рельефе. На лицевой створке помещено распятие, на оборотной – изображение князя без церкви и без шапки (! – *І.М.*), но одетого в корзно, в руке, по-видимому, крест. Слева от князя спутанная надпись, совмещающая в себе имя Бориса и Глеба»[27]. Поза сумнівом, описані зображення не можуть бути беззаперечною підставою для остаточної атрибуції досліджуваного нами образу. Однак наявність такого прецеденту може свідчити про ймовірність нашого припущення. Принагідно зазначимо, що зображення Бориса і Гліба, виконані у XIX ст., містяться на східних лопатках середніх опорних стовпів у горішніх регістрах. Це є додатковим підтвердженням наявності їх образів у Кирилівській церкві в давнину, бо керівник реставраційних робіт у храмі в XIX ст. А. Прахов, відомий та обізнаний у давньому живописі мистецтвознавець, не вигадував нової іконографії. Головна концепція розробленої ним реставрації передбачала збереження й відтворення давньої іконографічної програми. Вірогідно, він мав підстави для того, щоб представити ці постаті, можливо, й не на їхньому первинному місці, але в центральному об'ємі храму.

Не виключено, що існував окремий Борисо-Глібський приділ у південній прибудові до Кирилівської церкви, яка, найімовірніше, виконувала функцію ризниці. На жаль, до нашого часу ця споруда не збереглася[28].

Наголошуємо, що це припущення ми неодноразово апробували на наукових форумах і оприлюднювали в друкованих виданнях. У цій статті наведено нову, додаткову аргументацію.

Повертаючись до неправдивості в дослідженні історико-архітектурної спадщини, зауважимо, що автори мають нести відповідальність за свої неаргументовані припущення. І це важливо, бо перекручена інформація може увійти в науковий обіг і спричинити подальше викривлення історії пам'ятки.

References

Hanshyn, O. (2021). Vidnaidene dipinti z fresky nevidomoho sviatoho voina-muchenyka pivdennoho pilonu pivdenno-zakhidnoho pidkupolnoho stovpa Kyrylivskoi tserkvy Kyieva [Found dipinti from the fresco of the unknown warrior and martyr of the southern pylon of the southwestern under-dome pillar of St. Cyril's Church of Kyiv]. Chernihiv, Ukraine.

Korzuhina, G., Peskova, A. (2003). Drevnerusskye e`nkolpyony`: nahrudny`e kresty`-relykvaryy XI–XIII vv. [Olden Russian encolpions: chest reliquary crosses of the XI–XIIIth cc.]. St. Petersburg, Russia.

Margolina, I. (2001). Kyrylivska tserkva v istorii serednovichnoho Kyieva [St. Cyril's Church in the history of medieval Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Margolina, I., Ulianovskyi, V. (2005). Kyivska obytel sviatoho Kyryla [Kyivan dwelling of Saint Cyril]. Kyiv, Ukraine.

Margolina, I. (2019). Dyletanske triukatstvo [Amateur trickery]. Kyiv, Ukraine.

Margolina, I. (2019). Fresky Kyrylivskoi tserkvy v Kyievi [Frescoes of Cyrils Church in Kyiv]. Kharkiv, Ukraine.

Margolina, I., Ulianovskyi, V. (2019). Dzerkalo vichnosti. Kyivska Kyrylivska tserkva ta Sviato-Troitskyi monastyr [The mirror of eternity. Cyril's church in Kyiv and Holy Trinity Monastery]. Kyiv, Ukraine.

Марголіна Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, завідувач сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут

[27] Корзухина Г., Пескова А. Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003. С. 18.
[28] Марголіна І. Фрески Кирилівської церкви… С. 202–205.

Свята Софія» Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Margolina Iryna Ye. – Ph.D. Candidate of Historical Sciences, Head of the Sector of Complex Scientific Research of the Monuments of the Conservation Area of the Research Department «St. Sophia Institute» of «St. Sophia of Kyiv» National Conservation Area (24 Volodymyrska Street, Kyiv, 01034, Ukraine).

E-mail: smaragd283@gmail.com

A MYSTERIOUS SAINT FROM THE PAINTINGS OF PRINCELY COMPARTMENT OF ST. CYRIL'S CHURCH OF KYIV: OFFENSE AND TRUTH OF THE MONUMENT ITSELF

The purpose *of the publication is to introduce into scientific circulation a fresco image of an unknown saint, created in the XII c. on the southern plane of the south-western domed pillar of the Cyril's Church in Kyiv. Make an attempt to attribute this image, as well as critically analyze and refute unscientific knowledge products about the historical and sacred relic, which is the Kyiv Cyril's Church. It is necessary to publish new information, views, assumptions, conclusions, which, in our opinion, have a* ***scientific novelty****.* ***Research methods*** *were selected in accordance with the purpose based on the principles of objectivism, proper scientific assessment, comparison. The method of analysis, induction and deduction was mainly used to interpret the sacred fresco of Cyril's Church.* ***Conclusions.*** *As a result of the research, an assumption was made about the attribution of the image of an unknown martyr in the frescoes of Cyril's Church as St. Prince Borys the Marytr, arguments for refuting false information about the object under study were presented, knowledge about the history and painting of a unique monument of the XII c. – Cyril's Church in Kyiv was added.*

Key words: *Cyril's Church, fresco painting, attribution of the image of the unknown martyr, Saints Borys and Glib, Prince Vsevolod Olhovych.*

Дата подання: 16 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 20 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Марголіна І. Загадковий святий зі стінопису князівського компартимента Кирилівської цер кви в Києві: кривда і правда самої пам'ятки. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 36–43. DOI: 10.5281/zenodo.5794059.

Цитування за стандартом APA

Margolina, I. (2021). Zahadkovyi sviatyi zi stinopysu kniazivskoho kompartymenta Kyrylivskoi tserkvy v Kyievi: kryvda i pravda samoi pamiatky [A Mysterious Saint from the paintings of Princely Compartment of St. Cyril's Church of Kyiv: offense and truth of the monument itself]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle,* 6, P. 36–43 DOI: 10.5281/zenodo.5794059.

УДК 27-526.62-312.47(477-25)«10»

Вячеслав Корнієнко, Дорат Капоріков, Вадим Шевчук

●

СВІДЧЕННЯ ОСОБЛИВОГО ПОШАНУВАННЯ ФРЕСКОВОГО ОБРАЗУ БОГОРОДИЦІ ОРАНТИ У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ

DOI: 10.5281/zenodo.5804545

© В. Корнієнко, Д. Капоріков, В. Шевчук, 2021. CC BY 4.0

Мета дослідження *– проаналізувати наявні дані щодо особливостей розташування слідів від металевих накладок на фрескове зображення Богоматері Оранти у Софійському соборі в Києві, що свідчить про її особливе пошанування як чудотворного образу. Здійснити графічну реконструкцію вірогідного вигляду накладених на фресковий тиньк металевих деталей. Під час реалізації мети дослідження автори спирались на* ***методи*** *едиційної археографії та натурних обстежень, а також порівняльного аналізу, залучення аналогій.* ***Наукова новизна.*** *Вперше здійснене ґрунтовне дослідження софійської фрески з образом Богородиці Оранти, виконано опис зображення, встановлено зв'язок особливостей його моделювання із античною традицією. Виявлено та акцентовано увагу на факті наявності слідів від кріплення додаткових металевих накладок – німбу та поручів, про що писав у своєму листі мистецтвознавець Адріан Прахов. Визначено наявність слідів відсутніх у листі згадок про сліди кріплення додаткових накладних металевих елементів – шийної гривни та хрестів на плечах і чолі Діви Марії. Самі металеві накладні деталі або їх фрагменти не збереглись. На підставі залучення широкого кола аналогій подібних прикрас на дерев'яних середньовічних іконах нами виконано вірогідну реконструкцію металевих накладок на фреску. Вивчення особливостей пошанування подібних іконних образів дозволило зробити припущення, що саме ця софійська Богородиця Оранта могла стати прототипом для виготовлення невеликих натільних образків з її зображенням, де ці металеві накладки присутні.* ***Висновки****. Завдяки проведеним у вересні 2021 р. комплексним дослідженням визначено ще один чудотворний образ середньовічного Києва, яким є фреска Богородиця Оранта у Софійському соборі.*

Ключові слова: *монументальний живопис, фреска, Богородиця, Оранта, Софійський собор.*

В сакральному просторі середньовічного Києва серед маріологічних знаків надзвичайно важливе місце належало монументальному софійському образу Богоматері Оранти, що уособлювало ідею небесного патронату та захисту міста і всієї новохрещеної Русі[1]. Окрім власне мозаїки у головному вівтарі, серед численних однофігурних фрескових образів Святої Софії можемо бачити ще одне зображення Марії Оранти – у південному рукаві трансепту, праворуч від входу до дияконника, на південному вівтарному стовпі.

Значення цього зображення Богородиці як фрескового іконного образу не збереженої до сьогодні давньої вівтарної перегороди вже детального розглянуто з позиції його ідейного наповнення в контексті загальної стінописної програми Софії Київської[2]. Сучасні дослідження дозволили виявити нові докази зроблених раніше висновків, адже, за співставленнями архівних матеріалів та зумовлених ними реставраційних досліджень, вдалося виявити докази особливого пошанування саме цього фрескового образу. Висвітлити попередні результати робіт вересня 2021 р. покликана стаття.

У процесі підготовки археографічної публікації документів з особистого архіву Адріана Прахова (1846–1916), що зберігаються у фондовій збірці Національного заповідника «Софія Київська», було виявлено цікаву згадку мистецтвознавцем особливостей відкритого ним на початку 1890-х рр. образу. Це стало можливим, бо у 1880-ті – на початку 1890-х рр. тривали роботи з реставрації внутрішнього убранства храму, під час яких дерев'яний іконостас XVIII ст. було розібрано для перезолочення[3], що дозволило Прахову відкрити та обстежити низку фрескових образів на вівтарних стовпах, закритих раніше іконостасом, у тому числі й згаданий нами образ Богоматері Оранти. Прикметно, що в публі-

[1] Верещагина Н.В. Христианские культы и реликвии древнего Киева (конец X – первая треть XIII в.). Одесса: Астропринт, 2019. С. 147–148.

[2] Нікітенко Н. Фрескові іконні образи на вівтарних стовпах Софії Київської. *Софійські читання.* Вип. 2: Сакральні споруди в житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання». 27–28 листопада 2003 р. Київ: Фенікс, 2004. С. 211–216.

[3] Докл. історію реставрації іконостасу див.: Нікітенко Н. Головний іконостас Софії Київської як історико-культурний феномен. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2007. № 1. С. 29–30.

каціях, у яких було згадане відкриття фресок на передвівтарних стопах, підмічені Праховим деталі не згадувались взагалі[4], а у чернетці листа ці згадки були лише побіжними, позаяк сам текст було присвячено абсолютно іншому питанню. Можливо, у подальшому Прахов мав намір здійснити докладніші розвідки щодо виявлених ним елементів, тож не виключено, що серед паперів вченого, розпорошених по різних архівних установах, будуть виявлені ще додаткові відомості про цю знахідку. Наразі ж маємо в руках лише один документ з коротенькою констатацією відкритих слідів особливого пошанування цієї фрески.

Справа в тім, що в ході робіт А. Прахова та П. Лебединцева висловились за необхідність заміни старого іконостасу XVIII ст. новим, стилізованим під середньовіччя, подібно встановленому наприкінці 1880-х рр. іконостасу з Кирилівської церкви за прахівським ескізом. У зв'язку з цим від канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Олексія Ігнатьєва 15 квітня 1893 р. Прахову було надіслано листа з проханням висловити думку стосовно долі дерев'яного софійського іконостасу XVIII ст. та його заміни новим мармуровим[5]. Саме у чернетці своєї відповіді на запит Прахов і згадав важливу деталь щодо фрески:

«…мне представилась возможность очистить еще 2 пилона направо и налево от пилонов главного алтаря и посчастливилось обнаружить еще две хорошо сохранившиеся фрески, заслуживающие особого внимания.

А именно (см[отрите] прилаг[аемый] план)[6] на пилоне щ–ъ изображение в рост Пресвятой Богородицы, представляющее близкое повторение мозаичной запрестольной иконы Богоматери "Нерушимая Стена".

В то время, когда иконостас не закрывал еще этого пилона, эта фресковая икона Богоматери, видимо, была в большом почитании, судя по следам серебряного венца вокруг головы и серебряных украшений на запястьях. Ниже Богоматери крест, снизу пересеченный нынешней солеей…»[7]

Інформація Прахова є унікальною, нам не вдалося більше віднайти жодних згадок про залишки вінця та поручів; у реставраційних звітах 1950-х рр. сама фреска з зображенням Богоматері Оранти описувалась дуже стисло, жодних згадок про сліди від срібних накладок у звітах немає, чи взагалі про якісь їх сліди[8]. У зв'язку з необхідністю верифікації вміщеної у документі згадки, у вересні 2021 р. спільно з реставраторами науково-реставраційної майстерні біля фрескового образу Богоматері Оранти було встановлено шахту та здійснено обстеження поверхні тиньку в цьому місці.

Загалом варто зазначити, що структурно композиція складається із двох частин: фрески із зображенням дорогоцінного процесійного хреста, загальний вигляд якого добре реконструюється за збереженими залишками фарби та граф'ї[9], на поверхні якої виявлено тридцять графіті[10], – внизу, а вгорі – зображення Богородиці за іконографічним типом «Оранта».

Фреска із зображенням Діви Марії (мал. 1–2) знаходиться, як зазначалось вище, праворуч від входу до дияконника – у південному рукаві трансепту на західній стороні західної лопатки першого від вівтаря південного хрещатого стовпа. Богородиця зображена фронтально, на повний зріст з адоративно піднесеними руками. Розмір самої композиції 102×202 см. Площа, на якій зображений образ Богородиці, складається з двох частин – «позему» висотою 63 см та «неба» висотою 139 см; такий розподіл тла на «небо» та «позем» відповідає законам «золотого перетину». Ці дві частини розділені між собою по горизонталі білою смугою вистою 0,5 см. Уся композиція по периметру оточена теракотовою розгранкою шириною 7,5~8 см з чорною смугою посередині (2 см), яка відділена від поля композиції білою смугою аналогічної товщини, що й та, яка розділяє «позем» та «небо» (0,5 см). Білою фільонкою шириною 1,5 см обведений і німб Богородиці, діаметром 41 см, його зовнішні та внутрішні контури мають чітку графью. Висота фігури Діви Марії

[4] Див.: Нікітенко Н. Фрескові іконні образи… С. 212.

[5] Варто зазначити, що в Софійському соборі було залишено нижній ярус іконостасу XVIII ст.

[6] План храму в додатку відсутній, але завдяки згадкам композицій та їх розташуванню доволі легко вдалось співвіднести згадані образи із конкретними фресками Софії Київської.

[7] [Чернетка листа А. Прахова до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Ігнатьєва]. *Національний заповідник «Софія Київська»*. НАДР 415/9. Арк. 27 зв.

[8] Див., напр.: Калениченко Л.П., Плющ О.Ф. Материалы реставрации древней фресковой живописи в центральном нефе и в предалтарных клетках приделов Иоакима и Анны и Петра и Павла, а также в центральной части хор Софийского собора в Киеве за 1954–1956 гг. Ч. III. Кн. 2. (Техника и технология практических реставрационных работ по укреплению штукатурного основания, красочного слоя, раскрытия древней фресковой живописи и т. д. Дневник работ. Протоколы комиссий). Київ, 1957. *Національний заповідник «Софія Київська»*. НАДР 277/1. Арк. 120.

[9] Корнієнко В., Колодницький Л. Дорогоцінний Хрест в стінописі Софії Київської: реконструкція первісного вигляду та історичні паралелі. *Православ'я в Україні*. Зб. мат. II Всеукраїнської наук. конф. Київ, 2012. С. 258–261.

[10] Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. V. Приділ свв. Іоакима та Анни (південна сторона). Київ, 2015. С. 115–120.

становить 184 см. Постать її, дещо видовженої, вишуканої пропорції, складається з 7,5 голів, що наводить на думку про певний зв'язок з античною художньою традицією.

Мал. 1.
Фреска із зображенням Богоматері Оранти. Загальний вигляд. *Д. Капоріков.*

Мал. 2.
Фреска із зображенням Богоматері Оранти. Графічна реконструкція. *Д. Капоріков.*

Фігуру поставлено у відносно вільній манері. Основна опора тіла приходиться на ліву стопу, у той час як права нога, злегка зігнута в коліні, відведена убік. Фарбовий шар має значні втрати, проте залишки дають вичерпну картину по малюнку зображення. Тло «позему» виконане зеленою фарбою, «небо» – синьою. Фігура Оранти виступає на холодному тлі «неба» теплим силуетом. Теракотовий мафорій графічно розроблений по лініям бганок темнішими смугами. В тій же манері виконана і темно-синя туніка. Взуття – чобітки темно-теракотового кольору, декоровані білим квітчастим візерунком на кінцях. Туніка підперезана коричневим тонким поясом із заправленим у нього платом, що написаний двома лаконічними білими лініями. Кольори одягу Діви Марії традиційно символічні. Теракотовий (червоного пігменту було обмаль, тому його часто заміняли на теракотовий) – імперський, божественний, синій чи блакитний – земний, колір людської природи.

Обличчя змодельоване за допомогою відносно холодної умбри, що служила санкіром, яка залишалась відкритою в затемнених частинах, та білил із вохрою, що в різних пропорціях були покладені на освітлених ділянках. Червоний було покладено на щоках, в якості рум'ян. Сам малюнок рис обличчя виконаний темною теракотовою фарбою з додаванням чорної. Те саме стосується виконання відкритих ділянок рук. Незважаючи на обмежену палітру, в колористичному плані композиція є дуже привабливою. Цього вдалося досягти завдяки вдалому компонуванню теплих та холодних локальних площин, їх тонкій тональній корекції. Найбільш освітленими частинами композиції є обличчя та руки Оранти, що є виявом професіоналізму майстра-фрескіста, його вміння виявкравити художніми засобами основну ідею задуму.

При детальному огляді фрески нашу увагу привернули старі шпаклівки в місцях втрат тиньку та фарбового шару. Усі вони, на відміну від решти, мають певні локації та розташовуються в системному порядку. Їх можна бачити на зображенні німба та ділянках рук, де знаходяться прикраси – поручі, місцях, де зображені символічні зорі – чолі та плечах (мал. 3). Характер ушкоджень дозволяє зробити припущення, що вони утворились внаслідок проникнення в тиньк цвяхів, які в подальшому були видалені, причому під час цього видалення вони «вирвали» частину тиньку навколо себе. Імовірно, це стало можливим через корозію металу, внаслідок якої цвях «прикипів» до тиньку, що унеможливило його вільний вихід. Розглянемо ці втрати детальніше.

Мал. 3.
Фреска із зображенням Богоматері Оранти. Графічна схема розташування закритих шпаклівкою отворів від цвяхів. *Д. Капоріков.*

По усьому внутрішньому периметру німба та на лінії його примикання до голови ці шпаклівки розташовані у певному порядку в кількості приблизно 13 одиниць.

В районі розташування поручів також простежуються шпаклівки, по 4 на кожній руці, зосереджені на крайніх кутових точках зображень прикрас.

Також було виявлено симетрично розташовані шпаклівки в місцях, де традиційно зображували символічні зорі: на чолі та плечах Богородиці, по 4 втрати на кожному місці. Ці шпаклівки мають форму крайніх точок квадрата, поставленого на одну з граней.

На шиї та грудях можемо простежити пасмо шпаклівок в кількості 17 одиниць, яке нагадує намисто у два ряди, які візуально утворюють півмісяць.

Особливості розташування та характер цих шпаклівок дозволяє стверджувати, що всі описані вище втрати фрескового тиньку виникли внаслідок механічних ушкоджень, що були спричинені цвяхами, які видалялися у досить грубій формі. На жаль, самих цвяхів у товщі фрескового тиньку не виявлено, проте впевнено можна сказати, зважаючи на характер пошкоджень, що вони були товщими порівняно із мідними цвяшками, якими були прикріплені шати до ікони з образом св. Миколая, розташованого в західному компартименті приділа свв. Антонія та Феодосія Печерських (колишня західна внутрішня галерея) Софійського собору.

Наявність залишків від окладу, що свідчило про особливе пошанування саме цього фрескового образу св. Миколая, неодноразово підкреслювалась дослідниками[11], а останнім часом зроблено спробу реконструювати за наявними залишками форму, яку ці шати мали, а також кіоту біля цього образу[12]. У нашому випадку на фігурі Богородиці Оранти суцільні шати не були зроблені, а в металевих деталях були виділені лише окремі елементи.

[11] Див., напр.: Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. *Византийский временник*. 2007. № 66 (91). С. 38; Сарабьянов В.Д. Реликвии и образы святых в сакральном пространстве Софии Киевской. *Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси*. Сб. ст. под ред. А.М. Лидова. Москва: Индрик, 2011. С. 378–379; Нікітенко Н.М., Нікітенко М.М. Поховання митрополита Кирила II у Софії Київській. *Софія Київська у новітніх дослідженнях. Колективна монографія*. Київ, 2018. С. 145 та ін.; Аналогічні сліди від цвяхів на фресці зафіксовано і на вівтарних фрескових образах Христа та Богородиці Спасо-Преображенського собору Мірожського монастиря у Пскові: Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых… С. 38.

[12] Бобровський Т.А. «Микола Мокрий»: з історії найдавнішого чудотворного образу Софії Київської. *Софійський часопис*. Вип. 3. Мат. IX Міжнародної наук.-практ. конф. «Софійські читання», присвяченої 1000-літтю першої літописної згадки про Софію Київську (1017–2017) (м. Київ, 21–22 вересня 2017 р.). Київ, 2019. С. 107–120.

Насамперед, це відмічений А. Праховим німб довкола обличчя Діви Марії, який, як можна виснувати із розташування слідів від цвяхів, мав вигляд підкови, він лишав відкритим обличчя та шию, а назовні не виступав далеко від німбу, адже цвяхи йдуть по внутрішній стороні білої фільонки останнього. Варіант, як міг би виглядати подібний німб, можемо бачити на іконі Цилканської Богоматері XII ст.[13] з Державного музею образотворчих мистецтв ім. Шалви Аміранашвілі. На іконі бачимо довкола голови Богоматері складений з кількох прямокутних частин коштовний німб, прикрашений емалевими хрестами, у кутах кожного з яких знаходяться цвяхи, якими ці частини німбу прибивались до дошки. Попарно розташовані отвори від цвяхів на фресці дозволяють припустити, що в нашому випадку німб, якщо не був суцільним, то міг складатись мінімум з трьох-п'яти складаних деталей. З огляду на мозаїчні образи Богородиці в консі центральної абсиди та Богоматері в композиції «Благовіщення» на тріумфальній арці, хоча Прахов і назвав його «срібним», скоріш за все цей німб був виготовлений із золота, прикрашений емалевими вставками із зображенням хрестів, можливо із вкрапленнями дорогоцінного каміння[14]. Про сліди подібних прикрас («вінців») І. Стерглігова згадувала на фресках, хоча не конкретизувала приклади подібного прикрашання образів святих у конкретних архітектурних пам'ятках[15].

Другим відзначеним А. Праховим елементом накладок були поручі на руках Богоматері. Цвяхи, якими вони кріпились, судячи з отворів, розташовувались попарно по краю контурів руки, частково заходячи на них, адже поручі не повинні були виступати далеко за межі лінії руки, справляючи враження надітих елементів. Ймовірно, вони мали вигляд двох паралельних смужок металу, прикрашеного емалевими вставками із зображенням хрестів або інших елементів. Подібний вигляд мають металеві накладки на іконі Холмської Богородиці XII ст. з Музею Волинської ікони (м. Луцьк)[16]. Власне, такі ж елементи поручів у вигляді двох золотих смужок можемо бачити і на вже згаданих вище мозаїчних зображеннях Богоматері з Софії Київської. Тож, найвірогідніше, накладки поручів на фресці були оформлені так само у вигляді попарно розташованих двох паралельних золотих чи срібних із позолотою смужок, прикрашених емалевими вставками у вигляді хрестів чи інших візерунків, як, наприклад, емалевий орнамент на фрагменті золотої накладної деталі німбу ікони, що була виявлена біля північної стіни Софійського собору під час археологічних спостережень за земляними роботами по реконструкції відмостки довкола нього у серпні 2021 р.

Не зрозумілими є причини пошкодження фрескового тиньку на рівні ліктів Богоматері Оранти, відносно симетрично розташованих. Чи знаходились в цьому місці якісь прикраси-привіски, подібно тим, які можемо бачити на іконі Холмської Богородиці, чи тут мало місце пошкодження тиньку внаслідок пізнішого примикання деталей іконостасу XVIII ст., наразі достеменно встановити не виявляється за можливе, адже самі пошкодження щільно закриті шпаклівкою.

Щодо розташованих у формі квадрата отворів на лобі та плечах Богоматері, то вони ймовірно мали такий самий вигляд, як оформлено символічні зірки у мозаїчних образах Богородиці – невеликі чотириконечні хрестики з колом у центрі, від якого відходять розширені на кінці краплеподібні рамена. За такої реконструкції, зважаючи на наявні отвори, хрестики були суцільними та кріпились до фрески цвяхами крізь отвори в кінцях рамен. Щодо кольорової гами, то ймовірніше припустити, з огляду на кольори мозаїки, що ці хрестики могли бути виконані як зі срібла, так і з золота.

Ще одна цікава деталь, яка була виявлена під час сучасних реставраційних досліджень – пасмо отворів на рівні шиї Богоматері, що свідчить про її прикрашання коштовною гривнею. Це було поширеною рисою пошанування ікон, яскравим прикладом чому є іконка XII ст., знайдена біля с. Витичів, що знаходилась у колекції Ханенків – на ній бачимо масивну гривну на шиї Богородиці Оранти[17]. Дослідники вважають, що ця іконка може розглядатись свідченням особливого пошанування чудотворного прототипу з одного із київських храмів[18]. Зважаючи на отримані нині нові дані, не виключено, що майстер спро-

[13] Хускивадзе Л.З. Средневековые перегородчатые эмали из собрания Государственного музея искусств Грузии. Тбилиси: Хеловнеба, 1984. С. 134–136.
[14] Стерлигова И.А. Драгоценный убор древнерусских икон XI–XIV вв. Происхождение, символика, художественный образ. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 130–148.
[15] Там же. С. 44.
[16] Сиговський П. Декоративні металеві прикраси на іконі Холмської Богородиці. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Мат. XVII Міжнародної наук. конф., м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 р. Вип. 17. Луцьк, 2010. С. 144–151.
[17] Ханенко Б.И. Древности Приднепровья. Вып. 5. Эпоха славянская (VI–XIII в.). Київ, 1902. С. 39. Табл. XIII, д; Інші приклади див.: Стерлигова И.А. Драгоценный убор… С. 154–157.
[18] Верещагина Н.В. Христианские культы… С. 147–148.

бував передати на іконці саме софійський вшанований фресковий образ із Софії Київської з усіма наявними на ній прикрасами, переданими, щоправда, певною мірою схематично.

Зважаючи на розташування виявлених на фресці отворів від цвяхів, якими ця гривна була прикріплена до неї, її приблизний вигляд можемо уявити за зразком великої шийної гривни з Деісусом та зображеннями архангелів і святих у медальйонах, що походить із каменебродського кладу 1903 р.; цю гривну Н. Кондаков визначив як обітну, що прикрашала чудотворний образ, про що свідчать отвори для цвяхів на ній[19]. Зважаючи на великі розміри цієї шийної прикраси, шийна гривна на софійській фресці могла мати обітний характер та бути пожертвуваною для неї, після чого по верхньому та нижньому краях гривні були виконані отвори і вона була прибита цвяшками до тиньку.

Таким чином, пропонована нами умовна реконструкція накладних деталей на фресці з образом Богоматері Оранти передбачає наявність золотих або срібних із позолотою прикрас – німбу, поручів, гривні та хрестів на плечах і чолі. Приблизний вигляд, який могла мати ця фреска, ми спробували унаочнити розміщенням згаданих у тексті прикрас їх накладанням на поверхню фрески (мал. 4–5). Попри умовний характер такої реконструкції, добре помітно, що такі накладні деталі надали фресковому зображенню особливої вишуканості та урочистості, що цілком відповідало особливо пошанованому чудотворному образу.

Мал. 4.
Розміщення накладних металевих деталей. Графічна реконструкція. *Д. Капоріков*.

Мал. 5.
Реконструкція вигляду фрески Богородиці Оранти із накладеними металевими деталями. *Д. Капоріков*.

Щодо часу появи цих накладних прикрас на фресці та початку її особливого пошанування наразі складно щось впевнено встановити. Той факт, що софійський мозаїчний об-

[19] Отчет императорской Археологической комиссии за 1903 г., с 7 таблицами и 406 рисунками в тексте. Санкт-Петербург, 1903. С. 192–196. Табл. VI; На жаль, нині цей предмет втрачено: Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. Москва; Ленинград, 1954. С. 134–135.

раз Богоматері Оранти вже від самого початку став ключовим шанованим образом семантичного поля київської культури[20], а сама структура композиції передвівтарного образу з великим процесійним хрестом під нею, що мав поклонне значення та був пов'язаний, як і сам іконний образ Діви Марії, із композицією вівтарної перегороди[21], ніби наштовхують на думку про виділення цього образу вже на початкових етапах роботи з формування інтер'єру храму. Проте загальний вигляд колористичного оформлення фрески може свідчити також і про те, що він не передбачав спершу наявності якихось додаткових металевих накладок. Сліди від цвяхів, закриті шпаклівкою, так само не дають нічого щодо часу їх виникнення. Тим більше, що різні накладки могли з'являтись не одночасно, а бути пожертвуваними різними людьми у різний проміжок часу. За прикладом згаданих вище фресок із Софійського собору (св. Миколай) та Спасо-Преображенського собору Мірожського монастиря (Ісус Христос, Богородиця), які були покриті окладом через певний проміжок часу після їх створення, металеві накладки могли з'явитись на фресці Богоматері Оранти також у пізніший час, вірогідно від XII ст. Точно відповісти на всі ці питання або, принаймні, наблизитися до їх розв'язання, допоможуть комплексні дослідження фрескового образу, що включатимуть аналіз структури фарбового шару в місці розташування прикрас та його можливе пошкодження, структури заповнення шпаклівкою отворів від цвяхів, можливо й самих цвяхів, якщо якісь із них збереглись в отворах. Тим не менше, за результатами проведених нами досліджень можемо впевнено стверджувати, що була відкрита нова сторінка в історії ієротопії як середньовічного Києва, так і головного храму Русі – Софії Київської, позаяк було документально зафіксовано наявність в її стінах особливо ще однієї шанованої ікони – фрескового образу Богоматері Оранти у південному рукаві трансепту.

References

Bobrovskyy, T.A. (2019). «Mykola Mokryy»: z istoriyi naydavnishoho chudotvornoho obrazu Sophyi Kyivskoyi [«Mykola Mokryi»: from the history of the oldest miraculous image of St. Sophia of Kyiv]. *Sophiyskyy chasopys – Sofia magazine*. Vyp. 3. Kyiv, Ukraine.

Gerasimenko, N.V., Zakharova, A.V. & Sarabyanov, V.D. (2007). Izobrazheniya svyatykh vo freskakh Sophii Kiyevskoy [Images of saints in the frescoes of St. Sophia of Kyiv]. *Vizantiyskiy vremennik – Byzantine magazine*. 66 (91).

Korniyenko, V. & Kolodnytskyy, L. (2012). Dorohotsinnyy Khrest v stinopysi Sophiyi Kyivskoyi: rekonstruktsiya pervisnoho vyhlyadu ta istorychni paraleli [The Precious Cross in the Mural of St. Sophia of Kyiv: reconstruction of the original appearance and historical parallels]. *Pravoslav'ya v Ukrayini. Zbirnyk materialiv II Vseukrayinskoyi naukovoyi konferentsiyi – Orthodoxy in Ukraine. Collection of materials of II All-Ukrainian scientific conference*. Kyiv, Ukraine.

Korniyenko, V.V. (2015). Korpus grafiti Sophiyi Kyivskoyi (XI – pochatok XVIII st.). Ch. 5. Prydil svv. Yoakyma ta Anny (pivdenna storona) [The Graffiti collection of St. Sophia of Kyiv (XII – early XVIII c.). P. V. Chapel of Sts. Joachim and Anna (south side)]. Kyiv, Ukraine.

Nikitenko, N. (2004). Freskovi ikonni obrazy na vivtarnykh stovpakh Sophyi Kyivskoyi [Fresco iconic images on the altar pillars of Sophia of Kyiv]. *Sophiyski chytannya – Sofia readings*. 2. Kyiv, Ukraine.

Nikitenko, N. (2007). Holovnyy ikonostas Sophyi Kyyivskoyi yak istoryko-kulturnyy fenomen [The main iconostasis of Sophia of Kyiv as a historical and cultural phenomenon]. *Pamyatky Ukrayiny: istoriya ta kultura – Sights of Ukraine: history and culture*. 1.

Sarabyanov, V.D. (2011). Relikvii i obrazy svyatykh v sakralnom prostranstve Sophii Kiyevskoy [Relics and images of saints in the sacred space of St. Sophia of Kyiv]. *Prostranstvennyye ikony. Performativnoye v Vizantii i Drevney Rusi. Sbornik statey pod. red. A.M. Lidova – Spatial icons. Performative in Byzantium and ancient Rus. Collection of articles edited by A.M. Lidov*. Moscow, Russia.

Sterligova, I.A. (2000). Dragotsennyy ubor drevnerusskikh ikon XI–XIV vv. Proiskhozhdeniye, simvolika, khudozhestvennyy obraz [Precious headdress of old Rus icons of the XI–XIV c. Origin, symbolism, artistic image]. Moscow, Russia.

Syhovskyy, P. (2010). Dekoratyvni metalevi prykrasy na ikoni Kholmskoyi Bohorodytsi [Decorative metal ornaments on the icon of Our Lady of Kholm]. *Volynska ikona: doslidzhennya ta restavratsiya – Volyn icon: research and restoration*. Is. 17. Lutsk, Ukraine.

Vereshchagina, N.V. (2019). Khristianskiye kulty i relikvii drevnego Kiyeva (konets X – pervaya tret XIII v.) [Christian cults and relics of ancient Kyiv (the late X – first third of the XIII c.)]. Odessa, Ukraine.

Корнієнко Вячеслав Васильович – доктор історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, м. Київ, 01001, Україна).

Kornienko Vyacheslav V. – Doctor hab. of Historical Sciences, Deputy General Director for Scientific Work of the National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: aqwila@ukr.net

[20] Верещагина Н. Христианские культы… С. 149–151.
[21] Сарабьянов В.Д. Реликвии и образы святых… С. 365–366.

Капоріков Дорат Лірієвич – художник-реставратор І категорії науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, м. Київ, 01001, Україна).

Kaporikov Dorat L. – the I category artist-restorer of the scientific-restoration workshop of the National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: doratkaporikov@gmail.com

Шевчук Вадим Ростиславович – художник-реставратор ІІ категорії науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, м. Київ, 01001, Україна).

Shevchuk Vadym R. – the II category artist-restorer of the scientific-restoration workshop of the National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: jjsssssssss7@gmail.com

TESTIMONY OF SPECIAL WORSHIP OF THE FRESCO IMAGE OF OUR LADY ORANTA IN ST. SOPHIA OF KYIV

The purpose of the publication *is to analyze the available data on the peculiarities of the location of traces of metal overlays on the fresco image of Our Lady Oranta in St. Sophia Cathedral in Kyiv, which testifies to her special worship as a miraculous image. To accomplish a graphic reconstruction of the probable appearance of the metal parts overlayed on the fresco plaster. In implementing the purpose of the study, the authors relied on* ***methods*** *of edicial archeography and field surveys, as well as comparative analysis, engaging analogies.* ***Scientific novelty.*** *For the first time, a thorough study of the Sophia fresco with the image of Our Lady Oranta was implemented, a description of the image was made, and the connection between the peculiarities of its modeling and the ancient tradition was established. Attention was drawn to the fact of the presence of traces of the attachment of additional metal overlays – halo and handrails, which the art critic Adrian Prakhov wrote about in his letter. The presence of traces of missing in the letter mentions of traces of attachment of additional overhead metal elements – neck bracelets and crosses on the shoulders and forehead of Virgin Mary. The metal surface mounted components or their fragments have not survived. Based on the use of a wide range of analogies of similar decoration on wooden medieval icons, we performed a probable reconstruction of the metal overlays on the fresco. The study of the peculiarities of the worship of such iconic images allowed us to suggest that it was this Our Lady Oranta who could become a prototype for the manufacture of small pendant necklaces with her image, where these metal overlays are present.* ***Conclusions.*** *Thanks to a comprehensive study conducted in September 2021, another miraculous image of medieval Kyiv was identified, which is a fresco of Our Lady Oranta in St. Sophia Cathedral.*

Key words: *Monumental painting; fresco; Our Lady; Oranta; St. Sophia Cathedral.*

Дата подання: 29 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 18 листопада 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Корнієнко, В., Капоріков, Д., Шевчук, В. Свідчення особливого пошанування фрескового образу Богородиці Оранти у Софії Київській. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 44–51. DOI: 10.5281/zenodo.5804545.

Цитування за стандартом APA

Kornienko, V., Kaporikov, D., Shevchuk, V. (2021) Svidchennia osoblyvoho poshanuvannia freskovoho obrazu Bohorodytsi Oranty u Sofii Kyivskii [Testimony of special worship of the fresco image of Our Lady Oranta in St. Sophia of Kyiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 44–51. DOI: 10.5281/zenodo.5804545.

УДК 75.052.046:27-236]:[726:271.2-523.41(477.51)

Алла Гаркуша

●

«ДАРУВАННЯ МОЙСЕЮ БОЖЕСТВЕННОГО ЗАКОНУ» АБО «СИНАЙСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО» У СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОМУ СОБОРІ (XI ст.) м. ЧЕРНІГОВА

DOI: 10.5281/zenodo.5802096

© А. Гаркуша, 2021. CC BY 4.0

Ця студія є своєрідним продовженням дослідження комплексу настінного олійного розпису, який був створений у Спасо-Преображенському соборі (XI ст.) Чернігова у першій чверті XIX ст. і якому авторка присвятила ряд попередніх студій. ***Мета*** *цієї публікації – детально розглянути та описати монументальну композицію, яка знаходиться на західній стіні центральної нави собору і є однією з наймасштабніших, з'ясувати значення цієї композиції в системі розписів храму загалом, встановити її логічний зв'язок із іншими частинами стінопису, вкотре привернути увагу до настінного розпису як важливої складової внутрішнього опорядження древнього храму.* ***Методи дослідження.*** *Оскільки йдеться про мистецький твір, передусім використовувалися такі методи як опис, аналіз та інтерпретація.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що ця композиція детально описується й аналізується вперше. Встановлено іконографічне джерело композиції «Синайське законодавство», зроблено порівняльний аналіз джерела й настінної композиції.* ***Висновки.*** *Місце розташування композиції вказує на те, що вона виконує значне виховне навантаження, а саме нагадує вірянам про заповіді, яких людство зобов'язалося дотримуватися перед Всевишнім. Ці заповіді є важливими й у старозавітному світі, й у новозавітному, т. ч. композиція стінопису, що нагадує про Божественний Закон, об'єднує у смисловому значенні настінні розписи північної нави (Старий Заповіт) та південної нави (Новий Заповіт).*

Ключові слова: *Спасо-Преображенський собор, композиція, сюжет, Книга Вихід, скрижалі, заповіді.*

Сучасний інтер'єр Спасо-Преображенського собору, найдавнішого в м. Чернігові й одного з найдавніших храмів лівобережного Придніпров'я, важко уявити без настінного живопису, котрий нині прикрашає храм. Цей розпис був створений у першій чверті XIX ст., після того як попередній стінопис XVIII ст. разом із залишками фрески XI ст. був знищений пожежею 1750 р., яка вважається наймасштабнішою за всю історію собору. Ініціював нове розписування стін кафедрального собору тодішній архієпископ Чернігівський Михайло (Десницький)[1]. За його дорученням настоятель храму о. Іоан (Єлєнєв) склав проєкт розписів[2]. Відповідно до плану новий розпис містив «алегорично-символічні паралелі»[3]. Ця концепція ґрунтувалася на тому, що власне сам храм присвячений *преображенню Спасителя*[4]. На жаль, коштів на втілення цього проєкту катастрофічно не вистачало, й о. Іоану довелося переробляти план, а точніше створити інший, економніший. Новий проєкт відрізнявся від попереднього за змістом і мав виражений біблійно-богословський характер[5]. Цей (другий) план настінного розпису був затверджений як остаточний уже іншим архієпископом – Лаврентієм (Бакшевським) у березні 1820 р.[6] Тієї ж весни розпочалися роботи. Підрядником був майстер із Воронежа Аким (Яким) Юрінов. Слід зауважити, що загалом система розписів Спасо-Преображенського собору дещо відходить від звичного канону, однак є *логічною* програмою розписів, у якій частини змістовно взаємопов'язані між собою.

---

[1] Гаркуша А.Б. До питання про розміщення сюжетів стінопису (перша пол. XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 72–80.
[2] Добровольский П.М. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов: Тип-я губерн. правления, 1902. Вып. 4: (1900–1902). Отд. 2. С. 6
[3] Жолтовський П. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. Київ, 1988. С. 162.
[4] Добровольский П.М. Архив Черниговского… С. 6
[5] Гаркуша А. До питання про розміщення… С. 77.
[6] Добровольский П.М. Архив Черниговского… С. 6

В одній із попередніх публікацій, присвячених цьому розпису, авторка висловила припущення стосовно того, що са́ме надихнуло Іоана Єленєва розмістити в північній частині собору старозавітні сюжети, а в південній – євангельські. Першоджерелом ідеї стали, на нашу думку, зображення в медальйонах царських врат іконостасу, де в північній половині вміщені зображення символів старозавітних, а в південній – євангельських[7].

Розміщення композицій обумовлене також внутрішньою архітектурою собору, яка збереглася в початковому варіанті від XI ст. Певна частина розписів знаходиться у вівтарі, що відокремлений від основного об'єму собору й візуально (іконостасом), і функціонально. Відокремленим в архітектурному плані є і нартекс (притвор) храму. Основна ж частина композицій стінопису розташована в бічних навах храму, північній та південній. У центральній наві розписано верхню частину – головну баню, барабан головної бані, паруса підпружних арок і склепіння, тобто все те, що символізує небесну твердь. Ці розписи пов'язані з першими розділами Книги Буття[8].

Як зазначалося вище, основний об'єм храму відокремлений від нартекса стіною, яка з боку центральної частини є *західною*. У ній є три арочних отвори, через які можна потрапити з нартекса до північної, південної та центральної нав собору. Арка, що веде до центральної нави, є за своїми розмірами найбільшою з трьох.

Центральна частина західної стіни, що відділяє власне простір нави від нартекса, обмежена з боку північної та південної нав стовпами. Верхня частина стіни є базою для парапетів трифорію. Композиція, про яку йтиметься далі, займає простір нижче парапетів на площині стіни над прохідною аркою.

Згідно канону, в цій частині храму, яка знаходиться напроти центральної частини вівтаря, а пізніше – іконостасу, ще з давньоруських часів розміщували композицію «Страшний суд» із зображенням сцен покарання грішників[9]. Таким чином відбувалося візуальне завершення проповіді. Однак програма розписів Спасо-Преображенського собору, як вказувалося вище, не прив'язана жорстко до канону й має низку особливостей. Одна з них пов'язана з цією частиною храму.

Практично всю горішню частину стіни займає одна з найбільших композицій олійного стінопису «Дарування Мойсею Божественного Закону на горі Синай». Саме за такою назвою подається композиція Іоаном Єленєвим у його проєкті, представленому преосвященному Лаврентію (Бакшевському)[10]. У цьому дослідженні авторкою вживається інша назва цієї ж композиції, більш звична й частіше вживана в сучасній дослідницькій літературі – «Синайське законодавство»[11]. Сюжет використовувався ще з середньовіччя, виконувався в різних техніках від живопису до барельєфу, і надзвичайно широко представлений у світовому образотворчому мистецтві[12]. Композиція, як і стінопис центральної нави загалом, була відреставрована на початку 90-х рр. XX ст. Для роботи над студією авторка використала фото М. Турчина із серії для видання «Спас Чернігівський»[13].

Настінна композиція в Спаському соборі виконана в станковій манері й має вигляд художнього полотна, поміщеного в раму, що імітує раму дерев'яну, різьблену. Картина вписана в прямокутник неправильної форми, оскільки нижня лінія по центру відтворює вигин прохідної арки в стіні. Зображення симетричне, і, як зазначалося вище, займає верхню частину стіни на всю ширину.

Композиція ілюструє глави 19 і 20 біблійної книги Вихід.

Перше, що притягує погляд – постать Мойсея. Природно, що зображення пророка розташоване в центрі композиції. Його постать наймасштабніша, порівняно з іншими персонажами й зображеннями. Глядачеві образ представлений у напівоберта зліва й знизу. Ми бачимо його профіль і потужний корпус. Цікаво, що обличчя Мойсея підняте вгору, а не смиренно опущене донизу, як це мало б бути зображеним. Художник подає Мойсея як чоловіка зрілого (у нього борода й вуса), але ще сповненого сил, його волосся каштанове, не сиве, спина пряма, руки сильні, стегна кремезні. Образ відтворює силу та енергію.

---

[7] Гаркуша А. До питання про розміщення… С. 78.

[8] Гаркуша А. Книга Буття у настінному розписі Спасо-Преображенського собору (XI ст.) м. Чернігова. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 12–23.

[9] Победимская С. Художественная система росписей храма. *Научная электронная библиотека «КиберЛенинка»*. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennaya-sistema-rospisi-hrama/viewer; Жовква О. Символіка та побудова композиції інтер'єрнихрозписів православних сакральних споруд. *Бібліотека КНУБА*. URL http://repositary.knuba.edu.ua/bitstream/handle/987654321/2598/201127-190-195.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

[10] Добровольский П.М. Архив Черниговского… С. 6.

[11] Бондарчук В., Доминов М., Квятковский А. Ветхий Завет в живописи Исаакиевкого собора: на примере «Синайского законодательства» Ф. Завьялова. *Вопросы музеологии*. 2010. № 1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vethiy-zavet-v-zhivopisi-isaakievskogo-sobora-na-primere-sinayskogo-zakonodatelstva-f-s-zavyalova/viewer.

[12] Там же.

[13] Доценко А.В, Гаркуша А.Б, Ванжула О.М, Васюта О.О. Спас Чернігівський. Чернігів: Десна Поліграф. 2011. С. 94–95.

Пророк стоїть на колінах на вершині скелі, довкола якої клубочаться білі хмари. Він одягнутий у синій хітон та яскраво червоний гіматій, що зсунувся нижче поперека й лежить переважно на стегнах та литках, з-під плаща видно босі ноги. Один кінець гіматія звисає з правого плеча. Руки пророка підняті над головою, він тримає скрижалі, взявши їх за кути. Позу, у якій зображено Мойсея, не можна назвати зручною, однак і напруження у ній не відчувається. Скрижалі є двома плитами, з'єднані подібно до книги, кожна частина вгорі заокруглена. На скрижалях римськими цифрами від «I» до «X» зображено заповіді. Із Небес рука вказує пальцем на цифру «VIII», тобто на VIII-му заповідь.

Постать Мойсея зображена на тлі неба, якому художник приділив особливу увагу. Воно займає дві третини композиції. Колір неба і його стан неоднакові в різних частинах композиції. По нижньому краю на передньому плані та позаду скелі бачимо білі хмари. Трохи вище небо набуває синього кольору. Книга Вихід безпосередньо описує стан гори Синай, тому довкола гори небо зображене темними кольорами з червоними сполохами вогню. «гора Сінай уся … димувала через те, що Господь зійшов на неї в огні! І піднявся дим її, немов дим вапнярки, і сильно затремтіла вся гора» (Вихід, 19:18). По центру композиції у хмарах бачимо полум'я золотавого кольору, саме на тлі цієї золотавої плями й зображено постать Мойсея. Не зважаючи на те, що небо зображене доволі динамічно, композиція загалом виглядає статичною.

На другому плані, по обидва боки гори, на якій стоїть Мойсей, зображено велику кількість людей – ізраїльський народ. «І вивів Мойсей народ із табору назустріч Богові, і стали вони під горою» (Вихід, 19:17). Пози людей, що зображені на передньому плані, передають їх емоційний стан: «...і затремтів увесь народ, що був у таборі...» (Вихід, 19:17). Один розгублено застиг, інший – вражено подався назад, склавши долоні у благальному жесті; хтось схилився, ховаючи обличчя в долонях, хтось просто руками закриває очі.

Зауважимо, що іконографічним джерелом для композиції стала гравюра з ілюстрованої Біблії Кристофа Вайгеля, яка була видана 1695 р. в Аугсбурзі й перевидавалася у XVIII ст.[14] У першій чверті XIX ст. це видання залишалося популярним серед монументалістів як іконографічний зразок[15]. Художник використав для центральної частини композиції практично всю гравюру – зображення Мойсея, котрий тримає скрижалі, взявши за кути, постава пророка, зображення гіматія, зображення босих ніг, вигляд скелі, на якій стоїть навколішки Мойсей, хмари на передньому плані. Однак у гравюрі Вайгеля бачимо дві руки, що виринають з хмари, одна підтримує скрижалі, інша вказує на римську цифру, яка втілює заповідь. У настінній композиції Спаського собору маємо дещо інше – зображена *одна* рука з небес, яка вказує на одну із заповідей. Проте, власне вказівний жест і на гравюрі, і на настінній композиції дуже подібні.

Ця композиція через низку причин посідає особливе місце в усьому комплексі олійного стінопису XIX ст. Передусім вона – наймасштабніша серед тих, що виконані в станковій манері. По-друге, завдяки місцю розташування вона повністю відкрита глядачеві. Окрім того, поруч із цією композицією відсутні церковні свічники, відтак на неї менше сідала кіптява, тому фарби не так сильно потьмяніли й вона виглядає доволі яскравою.

Як уже зазначалося, у такому місці відповідно до канону розміщували композицію «Страшний суд», що було своєрідним нагадуванням про невідворотність суду Господнього й покарання за гріхи. Певний зміст закладено й у «Синайське законодавство». На нашу думку, композиція була розміщена в цьому місці так само з виховною метою, адже в сюжеті йдеться про вимоги Бога до поведінки людей. Десять заповідей вчать шанувати Бога, бути чесним, шанувати батьків, не вбивати, не чинити перелюбу, не красти, не свідчити неправдиво на ближнього, не зазіхати на майно ближнього тощо. Одночасно композиція нагадує, що заповіді не є порадами або рекомендаціями. Це правила, неухильно дотримуючись яких людина стає праведником. З іншого боку, це також нагадування й про обітницю людей: «І промовив Мойсей до народу: Не бійтеся, бо Бог прибув для випробування вас, і щоб страх Його був на ваших обличчях, щоб ви не грішили...» (Вихід, 20:20), «А вони сказали: Усе, що говорив Господь, зробимо й послухаємо...» (Вихід, 24:7). Отже, людство взяло на себе зобов'язання.

Таким чином, композиція «Синайське законодавство», розміщена на найвиднішому місці в храмі, ма́ла мету ще раз нагадати вірянам, які виходять із храму після літургійної проповіді, про зобов'язання перед Всевишнім. У певному сенсі «Синайське законодавство» виконувало ту саму виховну місію, що й «Страшний суд». Десять заповідей не втрачали свого значення й залишались актуальними як для старозавітного світу, так і для но-

[14] Евангелие служебное. Москва: Синодальная тип-я, 1763. *ARTEFACT.* URL: https://artefact.culture.ru/ru/subject/evangelie-1763.

[15] Бугера І. До питання іконографії композицій XIX ст. стінопису Троїцького собору м. Чернігова. *Карнабідівські читання. Зб. наук. пр.* Чернігів, 2021. Вип. 5. С. 100.

возавітного. Тож композиція «Дарування Мойсею Божественного Закону на горі Синай» («Синайське законодавство») є тією ланкою, яка зв'язує стінопис бічних частин древнього храму.

References

Bondarchuk, V., Domynov, M., Kviatkovskyi, A. (2010). Vetkhyi Zavet v zhyvopysy Ysaakyevkoho sobora: na prymere «Synaiskoho zakonodatelstva» F. Zavialova [Old Testament in the painting of St. Isaac's Cathedral: on the example of «Sinai legislation» by F. Zavyalov]. *Voprosu muzeolohyy – Questions of museology, 1.*

Buhera I. (2021). Do pytannia ikonohrafii kompozytsii XIX st. stinopysu Troitskoho soboru m. Chernihova [On the question of iconography of compositions of the XIX c. frescoes of the Trinity Cathedral of Chernihiv]. *Karnabidivski chytannia. Zb. nauk. pr. – Carbadian readings. Collection of scientific works, 5.* Chernihiv, Ukraine.

Dotsenko, A.V, Harkusha, A.B, Vanzhula, O.M & Vasiuta, O.O. (2011). Spas Chernihivskyi [Savior of Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.

Garkusha, A.B. (2017). Do pytannia pro rozmishchennia siuzhetiv stinopysu (persha polovyna XIX st.) Spaso-Preobrazhenskoho soboru v Chernihovi [To the question of placing the plots of the frescoes (the first half of XIX c.) of the Spaso-Preobrazhenskiy Cathedral in Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4,* 72–78.

Garkusha, A. (2020). Knyha Buttia u nastinnomu rozpysi Spaso-Preobrazhenskoho soboru (KhI st.) m. Chernihova [The Book of Genesis in the wall painting of the Transfiguration Cathedral (XI c.) in Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4,* 12–23.

Гаркуша Алла Броніславівна – завідувачка науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Garkusha Alla B. – Head of the Scientific and Educational Department of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: sigzmundovna@gmail.com

«GIVING MOSES THE DIVINE LAW» OR «SINAI LEGISLATION» IN THE SAVIOUR-TRANSFIGURATION CATHEDRAL (XI c.) CHERNIHIV

This studio is a kind of continuation of the research of the wall oil painting complex which was created in the Spaso-Preobrazhenskiy Cathedral (XI c.) in Chernihiv in the first quarter of the XIX c. and to which the author has dedicated a number of previous publications. ***The purpose*** *of this publication is to consider and describe in detail the monumental composition which is located on the west wall of the central nave of the cathedral and is one of the largest, to find out the meaning of this composition in the system of paintings of the temple in general, to establish its logical connection with other parts of the wall painting, once again to attract attention to the mural as an important component of the interior decoration of the ancient temple.* ***Research methods.*** *As a work of art is studied, such research methods as description, analysis and interpretation were primarily used.* ***The scientific novelty*** *is that the given composition is described in detail and analyzed for the first time. The iconographic source of the composition «Sinai Legislation» is established, the comparative analysis of a source and a wall composition is made.* ***Conclusions.*** *The location of the composition indicates that it carries a significant educational load, and it reminds believers about the commandments that mankind has pledged to abide itself before the Almighty. These commandments are important both in the Old Testament world and in the New Testament including the composition of the mural that remins of the Divine Law and unites the murals of the northern nave (Old Testament) and the southern nave (New Testament) in a semantic sense.*

Key words: *Spaso-Preobrazhenskiy Cathedral, composition, plot, Book of Exodus, tablets, commandments.*

Дата подання: 17 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 20 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гаркуша, А. «Дарування Мойсею божественного закону» або «Синайське законодавство» у Спасо-Преображенському соборі (XI ст.) м. Чернігова. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 52–55. DOI: 10.5281/zenodo.5802096.

Цитування за стандартом APA

Garkusha, A. (2021). «Daruvannia Moiseiu bozhestvennoho zakonu» abo «Synaiske zakonodavstvo» u Spaso-Preobrazhenskomu sobori (XI st.) m. Chernihova [«Giving Moses the Divine Law» or «Sinai Legislation» in the Chernihiv Saviour-Transfiguration Cathedral (XI c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle,* 6, P. 52–55. DOI: 10.5281/zenodo.5802096.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ТИМОФІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

DOI: 10.5281/zenodo.5792039

© Ю. Мицик, 2021. CC BY 4.0

Метою статті *є реконструкція біографії помітної постаті в історії Сіверщини другої половини XVII ст. – стародубського полковника й городового отамана Тимофія Олексійовича. Для цього були залучені не тільки відомі джерела й нечисленні дослідження, але й архівні документи, котрі зберігаються насамперед в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що отримано максимально повну біографію цього полковника, встановлено нові, переглянуто або уточнено низку фактів його життєвого шляху. Зокрема, якщо попередні дослідники вважали, що він помер на початку 90-х рр. XVII ст., то нами доведено, що це сталося не раніше 1700 р. Встановлено також склад сім'ї Олексійовича тощо, переглянуто питання щодо його компетентності як полковника, його ролі в падінні полковника Рославця тощо.* ***Висновки:*** *Т. Олексійович був помітною постаттю на політичній сцені Сіверщини другої половини XVII ст. і відзначився насамперед як добрий адміністатор.*

Ключові слова: *козацтво,отаман, Гетьманщина,Сіверщина, Руїна.*

Про цього полковника, як і про переважну більшість полковників Гетьманщини, ми знаємо дуже й дуже мало. До того ж він був полковником стародубським, а територія колишнього Стародубського полку – етнічні українські землі – була включена з волі Москви безпосередньо до складу Росії і там затирають сліди належності Стародубщини до України. Українським історикам не вільно було вивчати цей регіон.

Свого часу стислі відомості про Олексійовича (Олексієвича) вмістив відомий український історик О.М. Лазаревський у першому томі своєї фундаментальної праці[1]. Стислу довідку про полковника подав також В. Кривошея[2]. Спираючись на вказані праці, а також на нововідкриті джерела, зокрема на публікацію 18 універсалів Т. Олексійовича, здійснену (хоча й із помилками) чернігівцем В. Мазепою[3], постараємось дати вичерпний нарис біографії цього полковника.

Отже, народився Т. Олексійович ймовірно в 20–30-х рр. XVII ст. можливо в Стародубі в міщанській сім'ї. Про його батьків й іншу рідню нічого не відомо, хіба те, що батька звали Олексієм (цей патронім став його прізвищем), братів – Йовом (лавник стародубського уряду) та Михайлом, а сестру – Настею (Тосею). Інколи дослідники, починаючи з архієпископа Філарета (Гумілевського), вважають, що насправді його прізвищем було Журавко. Однак цю версію відкидали й О.М. Лазаревський, і видатний знавець української генеалогії В.Л. Модзалевський[4], оскільки новгород-сіверські Журавки аж ніяк не були Олексійовичу ріднею. Нічого не відомо і про дитинство й молоді роки Т. Олексійовича, але враховуючи те, що Тиміш був письменним, можна припустити, що він ріс у досить заможній сім'ї. О.М. Лазаревський вважав, що Т. Олексійович був неписьменним, однак його універсали, хоч і збереглися в копіях, заперечують це, бо містять чітку вказівку на власноручний підпис («рукою власною»).

[1] Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип-фия К.Н. Милевского, 1888. Т. 1. Полк Стародубский. С. 18–19, 27, 118.
[2] Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. С. 552.
[3] Мазепа В. Документи до історії Стародубського полку (друга половина XVII – початок XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2008. № 1. С. 3–14.
[4] Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев: Тип-фия тов-ва Г.Л. Фронцкевича и К^0, 1910. Т. 2. С. 41.

Можливо, його освіченість посприяла тому, що Тиміш у 1661 р. (а вірогідно й трохи раніше) посів уряд стародубського городового отамана. Цьому призначенню, безперечно, посприяло й те, що він був родичем (сватом) стародубського війта-багатія Спиридона Ширая. Досить швидко його змінив на цій посаді Прокіп Стороженко (1662 р.), але в 1664 р. Т. Олексійович знову став отаманом. Наступного року він уже виконував обов'язки наказного стародубського полковника, залишаючись на цій посаді протягом 1665–1666 рр. (з перервами), хоча у 1674 і 1676 рр. йому довелось, вочевидь, поєднувати її з отаманувавням (1664–1676 рр.). У 1676 р. Т. Олексійович став повноправним полковником і був ним по липень 1678 р. Збереглися й деякі його універсали цього періоду. Вірогідно, у нього встановилися дружні стосунки з Гаврилом Дащенком, стародубським наказним полковником у 1672 р., полковим обозним у 1665–1676 рр. Не випадково останній призначив його в заповіті 1677 р. опікуном неповнолітніх дітей – Андрія та Ганни (див. додаток № 1). Пізніше (у 1688 р. (?)) Т. Олексійович видав універсал-привілей, котрим дозволяв удові Дащенка – Уляні та його сину Семену побудувати млин на р. Вепринка в їх маєтності Білий Колодязь, тобто в селі, яке було засноване обозним у 1673 р. У наш час – це велике село у Новозибківському районі Брянської області (див. додаток № 8).

О.М. Лазаревський вважав, що на полковницькому уряді «неспроможність Олексійовича виявилася під час чигиринського походу, коли його замінили на Федора Мовчана»[5]. Однак Ф. Мовчан (до речі, зять покійного Б. Хмельницького) був полковником дуже нетривалий час (травень–червень 1678 р., можливо трохи довше) і в той час, коли Другий Чигиринський похід 1678 р. ще не почався[6]. Навіть якщо ця «негодность» і справді мала місце у Першому Чигиринському поході 1677 р., то ця каденція Т. Олексійовича як полковника припинилася лише в липні 1678 р. Вірогідно, його замінив Григорій Карпович Коровка-Вольський (жовтень 1678 – серпень 1681 рр., хоча не виключено, що ця каденція тривала на кілька місяців довше). Водночас ми виявили універсал Т. Олексійовича (див. додатки № 3) від 19 (9) 1681 р., в якому він підписаний як повноправний полковник. Якщо тут немає помилки (можливо, в копії пропущено слово «наказний»), то треба дещо скоригувати термін його й Г. Коровки-Вольського каденції урядування. До речі, цей універсал також дає можливість дещо уточнити термін каденції топальського сотника Михайла Рубця (досі вважалося, що він обіймав посаду протягом 1669 – травня 1670, 1672–1673, 1686 рр.), а виявляється, він був сотником ще в червні 1670 р.

Т. Олексійович повернувся до отаманування як мінімум у квітні 1681 р. і пробув на цій посаді аж до липня 1687 р. У липні 1682 р. в цій якості він був відправлений стародубським полковником, гетьманичем Семеном Самойловичем, для розгляду спірної справи за землю між братами Рубцями та жителями села Чуйковичі. У березні 1683 р. був присутнім на засіданні стародубського міського суду, на якому розглядалось питання про розділ майна між удовою шептаківського сотника Ісаєнка Ганною та її сином[7]. Нам вдалося виявити лист Т. Олексійовича як наказного полковника до компанійського полковника Іллі Новицького. Цей лист датований 26 (16).05.1685 р., отже він засвідчує невідому раніше каденцію Т. Олексійовича[8]. Можливо, вона тривала й довше. У будь-якому випадку, про Т. Олексійовича як про наказного полковника відомо, починаючи з 1686 р. У липні 1687 – серпні 1689 рр. він був уже повноправним полковником. На цей період припадає більшість його універсалів. Він також був свідком при укладенні купчих, йому надавалися квитанції щодо отримання грошей[9]. О. Лазаревський досить скептично ставився до Т. Олексійовича, але не навів жодних фактів, що свідчили б на користь такої оцінки. Можна погодитися, що Т. Олексійович не хапав зірок із неба, але він сумлінно виконував обов'язки полковника. О. Лазаревський припускав, що, вірогідно, Т. Олексійович перший доніс гетьману І. Самойловичу про інтриги стародубського полковника Петра Рославця (обіймав цю посаду протягом 1659–1663, 1668–1672, 1673–1676 рр.), який прагнув до максимального зближення з Москвою. Можливо, так і було, але фактів про донос Т. Олексійовича в джерелах немає. І. Самойлович надав йому невелике село Меринівку (Миронівку), і той значно її збільшив, закликаючи людей не в підсусідки, а «на слободу». Тоді ж виникла суперечка за землю, котру розв'язала комісія, вислана для розгляду цієї справи (військовий товариш Степан Бережецький та полковий писар Опанас Семенович) полковником Коровкою-Вольським[10]. До речі, згадку про цього писаря взагалі вперше знаходимо в джерелах. 1705 р. як наказного стародубського полковника вперше згадано також і Дмитра Журмана (Зурмана).

[5] Лазаревский А. Описание Старой Малороссии… С. 18–19.
[6] Там же. С. 19.
[7] Сіверщина гетьманських часів. Київ, 2019. Т. 2. XVIII ст. С. 436, 437, 439.
[8] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. ІІ. Спр. 14456.
[9] Там само. Арк. 442–445, 448–449, 451–453, 456–457, 459–460, 481; Спр. 18407; Спр. 18432; Ф. І. Спр. 18389.
[10] Див. додаток № 16.

Падіння І. Самойловича й обрання на Коломацькій раді 1687 р. гетьманом І. Мазепи приводить до нового злету в кар'єрі Олексійовича, який знову став стародубським полковником (від липня 1687 по серпень 1689 рр.). Збереглися універсали І. Мазепи, котрими Т. Олексійовичу надавалися села, або ж він мав виконати волю гетьмана щодо аналогічних надань комусь іншому[11]. Т. Олексійович і сам надавав землі в Стародубському полку, як от 25 (15).02.1677 р[12]. 1688 р. він збудував своїм коштом дерев'яну Покровську церкву в Стародубі. Згідно з О.М. Лазаревським, полковництво Т. Олексійовича «тривало близько трьох років і закінчилось здається разом з його життям», відтак його замінив Михайло Миклашевський[13]. Тут шановний історик, безсумнівно, помилився. Про те, що Т. Олексійович був живий ще в 1695 р., свідчать виявлені нами дві купчі 1693 р., а також його заповіт від 2.03. (20.02.) 1695 р.[14] У той час Т. Олексійович був, вірогідно, удівцем, оскільки свою жінку в заповіті не згадує. Основну частину земель села (Миронівка, Тарасівка) та іншої нерухомості (двори, млини тощо) він заповідав своєму сину Івану, який патронім зробив своїм прізвищем (Тимошенко). Іншу частину свого добра він заповідав дочці Марині, заміжній за Йосипом Фаренсбахом (Кожуховським), та її дочці (внучці Олексійовича). Брат, сестра й онуки, у т. ч. Данило, який вже був священиком Покровської церкви в Стародубі, дістали коня, кунтуш тощо. Також у виданому групою дослідників на чолі з Т. Таїровою-Яковлевою описі справ ф. 124 («Малоросссийские дела») РДАДА, міститься згадка про Т. Олексійовича під 1700 р. близько 25 (15) вересня. Назва справи звучить так: «Прошение на имя гетмана Мазепы от бывшего полковника стародубского Тимофея Алексеева, обозного полкового Дмитрия Зурмана и войта стародубского Ширая о защите их в несправедливом иске Никиты Михайлова»[15]. Очевидно, Т. Олексієвич помер того ж року й був похований у Стародубі. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) нам вдалося знайти дві копії цього документа початку XX ст.[16] (див. додаток № 15). Суть цієї справи полягає ось у чому. Микита «Михайлов» Капитон приїздив у Стародуб на ярмарок і позичив гроші своєму зятеві Павлу, який прибув у Стародуб із території Речі Посполитої разом з іншими. Поручителями Микити були кілька підданих мозирського старости Халецького. Однак боржник не поспішав віддавати позичене й переховувався від свого кредитора. Микита зумів добути царську грамоту, на підставі чого почав вимагати від Т. Олексійовича, який був тоді полковником, арешту поручителів. Після необхідних формальностей (Т. Олексійович змусив Микиту поїхати в Батурин до гетьмана І. Мазепи й отримати ще його дозвіл на арешт) полковник заарештував чотирьох поручителів. Т. Олексійович створив комісію для проведення слідства, куди входили полковий обозний Дмитро Журман (Зурман), суддя Самійло Колничий, стародубський сотник Микола Чорнолуцький. Комісія допитала поручителів і передала Микиті. Той пограбував їх і кинув до в'язниці, де вони сиділи 15 тижнів. Але потім з-за кордону прибув батько одного з них і зумів передати ув'язненим свердло. Вони просвердлили стелю й повтікали з іншими в'язнями. Тоді Микита знову добився царської грамоти й звинуватив уже Т. Олексійовича в тому, що разом із Д. Журманом та стародубським війтом Спиридоном Шираєм за хабар визволили ув'язнених. Змушений діяти згідно з царською грамотою, І. Мазепа послав для слідства в Стародуб Захара Шийкевича, який у 1665–1669 рр. був генеральним писарем. Останній встановив неправдивість звинувачень Микити та виправдав стародубського полковника й інших. Це довели й пізніші події. Однак Микита, мабуть, не заспокоївся, і тому Т. Олексійович, Д. Журман і С. Ширай звернулися зі скаргою до І. Мазепи, щоб гетьман оборонив їх (див. додаток № 15). Вочевидь, І. Мазепа заступився за них, але дотепер не виявлено документів про подальший хід цієї справи. Однак, Т. Олексієвич, мабуть, невдовзі помер...

Його син Іван не сягав значних посад і служив у чині військового товариша. У 1706 р. у бою під Несвіжем він потрапив у шведський полон, подальша його доля невідома. На ньому уривається рід Олексієвича по чоловічій лінії, оскільки після Івана лишилися тільки дочки. Одна з них була заміжня за бунчуковим товаришем Петром Горленком, інша – за стародубським осавулом Семеном Березовським. Удова Івана – Єфимія Спиридонівна невдовзі вирішила постригтися в черниці і навіть хотіла створити в Миронівці жіночий монастир, але гетьман І. Скоропадський не дозволив цього. Тому вона під іменем

[11] Універсали гетьмана Івана Мазепи. Київ–Львів, 2006. Ч. 2. № 17, 49; Сіверщина гетьманських часів. Київ, 2019. Т. 1: XVII ст. № 304. С. 222. Очевидно, на уряд Олексієвич отримав від Мазепи у 1687 р. с. Гринів. (Лазаревський А.М. Описание... Т. 1. С. 162).
[12] Там само. С. 102, 103, 104.
[13] Там само. С. 27.
[14] ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 18448.
[15] Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов. Москва, 2016. С. 497; Опис 3. Спр. 1262.
[16] ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 18451. У тому ж фонді і справі зберігається копія «расспросных речей» Микити.

Катерини стала черницею Печеницького монастиря під Стародубом. Є. Олексієвич володіла до смерті селом Миронівкою. Після її смерті село перейшло у власність її зятя – Петра Горленка, сини якого заклали це село Михайлу Шираю, але не викупили. Схожа історія сталася і з Тарасівкою, яку вдова хотіла передати монастиреві, але й тут І. Скоропадський заборонив це вчинити. Потім Тарасівкою володіли вже внуки та правнуки Івана Тимошенка.

Закінчуємо статтю публікацією в додатках документів Т. Олексійовича й тих, що стосуються його. Зазначимо, що вони також стосуються минулого Стародубського полку й деяких його жителів (козаків, міщан і селян). Серед них бачимо, наприклад, топальського сотника у 1669–1670, 1672–1673, 1686 рр.) Михайла Рубця. У документі № 3 (виписі зі стародубських міських книг 1681 р.) знаходимо вказівку та те, що каденція на цій посаді тривала ще в серпні 1671 р.

Сподіваємось, що ця стаття й наведені документи стануть у пригоді дослідникам Сіверщини.

Додатки:

№ 1

1677, лютого 21 (11). – Стародуб. – Заповіт стародубського обозного Гаврила Дащенка.

«Во имя Отца и Сына и Святаго Духа и Святыя Живоначалныя и Неразділимыя Тройци, станся ко вічной памяти. Аминь.

Я, раб Божий Гаврило Федорович Дащенко, обозний полку Стародубовского, відомо чиню тестаментом моим остатней воли моей теперь и на потомные часы, иж я, будучи от Господа Бога хоробою навіжений, еднако ж кождый человік, зостаючи себя близше сподіваючися смерты, а не живота, еднак же я из доброй воли моей и целости разума моего убозсто мое, которое зобрал на том подолю зекисом (?) (*можливо, «зейшлом» – Ю.М.*) жиючи, напрод душу мою в руци милосердия Божия полецаю, тіло – гробу предавши, убозство мое, жену и дітей моих полецаю во опеку пану Тимофію Алексіевичу, полковнику стародубовскому, меновите тих дітей моих Андрея и Анну, дочку мою, которое убозство мое есть меновите коштом моим будоване млинов четире: первой – в Даріевичах на реці Берестянці, другий – в Кротевні на реці Бабенце, третий млин на том же Бабенце в Мытничах с Фескою войтовичем, четвертий млин на реці Цитві; ложок сребних двадцать и одна, кубков сребних сім, чарок великих сребних три, малих чарок три, поясов два позлоцистих, еден сребный рондик из уздечкою доброю гончою, пистолетов дві пари добрих, кулбак добрих дві шабля оправная под сребром, казанов пять горілочных, шестий пивный из броваром; цын: полумисков восемнадцать, талиорок цинованих двадцать дві, четири полусмеки (?) медяних, триногов три, куманы два масендзовых, пляшок цинованих великих три, великих куманов два, цынованый и медяный, горелки кухов шесть, коней добрих добрих сім ездних, кунтуш, рисями подшитый, кармазиновый, кунтуш кармазиновый, сибирками подшитий, зелених два, лисями подшитих, гусарка блакитная отласовая, кафтан блакитный отласовый, жупан кармазиновый з кузиками, жупан власовой (?) масти с кузиками, жупан блакитный с кузиками сребними; отчина в Смалевичах; комора в ринку; двор в Стародубові, двор в Даріевичах зо всім засівом и быдлом и конми, иле що есть належитое до того двора, то все подаю убозство мое, жену и діти моих, Андрея, сына моего, и дочку мою Анну пану Тимофею Алексіевичу. А при той худобі еще готовых грошей золотих триста, которого убозства моего жена моя будет пожитковать из дітми моими Андреем и Анною, за відомом опекуна их, поки замуж не пойдит (!), если б міла замуж пойти, теди аби жадною мірою и в найменшое убозства моего не важился (!) утрочатися. Ежели б дочка моя, літ доросши, схотіла в стан малженский вступить, теди мает с тоей же худобы мое вывинена была (!). На церков Божию Рождества Христова отказую золотих триста, Хвесі, дочці моей, катанку кармазиновую, лисями подшиту, и ліжник кармазиновый, ложок дві, кубок сребный, Агію, зятю моему, коня шкаповатого, Маруси, дочці моей, пашни осмачок тридцать и коров три и кунтуш вишниовый без кузиков, шлямами подшитий, ложок дві и кубок сребный. Которое то добро мое аби не важился кождый с покревних моих, так и дітей моих, которие суть отділены, кревних моих, близких и далеких, (*пропуск в тексті – Ю.М.*), а естли бы міл хто втручатися в тое убозство мое с покревних моих, близких и далеких, теди и с ними пред нелицемерним Судиею росправитись мушу.

Писан в домі моем в Стародубові при отцах духовних, меновите отцу Иоанну, священнику рождественскому, отцу Николаю, Петровскому, при его милости пану полковнику Тимофею Алексіевичу, стародубовских, при пану Михайлу Мархаленку, сотнику полковому стародубовскому, и при пану Кузмі Дашкевичу и при пану Ивану Михайловичу, войти стародубовскому, и при пану Борису Карповичу, бурмистру стародубовском. А для ліпшой віри и меновите, жебы сей мой тестамент подлуг диспозиции моей у каждого суда и права ненарушне зоставал, всіх выш менованних особ войсковых и міских просилем, жебы руки свои до сего тестаменту мого поприкладали, як из подписался (?). Року 1687* февраля 11 дня.

В подлинном подписано тако:

Иван Стефанов, священник Рождества Христова и отец духовный сына моего духовного руку приложил.

Кузма Дашкевич руку приложил.

Тимофій Алексіевич, полковник Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого стародубовский, руку приложил.

Михайло Мархаленко, сотник полковый стародубовский, руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 18381. Копія початку XX ст. Наприкінці документа написано: «Читал в должности протоколиста дворянской стародубовской опеки Корній Гром. Арх[ив] черн[іговского] двор[янского] депут[атского] собр[ания]), д. № 5294, шк[аф] 8, п. 21). Копия 1792 г.» та примітка копіїста: «*Год невірен. Должно быть 1677, так как Гаврило Дащенко + до 13 окт[ября] 1678 г.»).

№ 2

1677, березня 8 (лютого 26). – Стародуб. – Купча.

«Року тысяча шестьсот сімдесят седьмаго, місяца февруария двадцать шестаго дня.

Передо мною Тимофіем Алексіевичем, полковником Войска его царского пресвітлого величества Запорожского стародубовским, ставши персонально Яков Иванович, обыватель шкловский, с сестренцом своим Петром Николаевичем, Василием Николаевичем, братья рожоныя, доброволне признали в тот способ, иж продали двор с плецом власным своим, никому ни в чем не пенным и не заведенным, с полем ораным и неораным и в заимках и в синожатіх, состоящих в селі в Гарцові, з едной стороны хата Ивана, а с другой мене, Михайла Мархаленка, сотника стародубовского, за певную и готовую сумму пенязей сто шестнадцать коп личбы литовской пану Михайлі Мархаленку, сотнику стародубовскому. Которые то двор и пляц, поле и сіножать оные помененные братья два рожоные Петр Николаевич, Василий Николаевич захотят себе свою отчизну откупить, – волно будет сию отложить сумму, в сем листі написанную, коп. [сто] шестьнадцать и пять коп привлащати и гроши отложити пану Михайлі Мархаленку, сотнику стародубовскому, и тім двором и пляцом, полем мает владіти и пожитковати. На что для ліпшей певности и сей лист пану Михайлі Мархаленку выдан с подписом руки полковничей и при печати.

Дан в Стародубі року, місяца и дня звишписанных.

В подлинном тако:

Тимофій Алексіевич, полковник звиш менованный стародубовский, рукою».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18378. Копія початку XX ст. Внизу документа написано: «М[істо] п[ечати]», а також «Арх[ив] черниг[овского] двор[янского] депут[атского] собрания, дело о дворянстве рода Мархоленков, шк[аф] 9, п[олка] 7, № 5134, л. 3»).

№ 3

1681, вересня 10 (серпня 31). – Лобанівка. – Випис з стародубських міських книг, який містить собі акт розмежування між селами.

«Выпис з кныг меских стародубовских права майдебурского.

Року Бжого тысяча семъсот третего, мсця септеврия четвертого дня.

На майстраті его црского пресвітлого величества стародубовском, перед нами: Спиридоном Яковлевичом Шираем, войтом, Исаком Ярмоловичом Деревянкою и Трофимом Кунковичом, бурмистрами, Демяном Ярмоловичом, райцею, и Федором Хламотою, Карпом Египцем, лавниками, и всіми рочне засілими радними, постановившися персоналне атаман Великой Топалі Никифор Клименок, имям всего товариства своего и Семен Клименок, войт тамошний, з посполитими людми, за відомом пана своего, урожоного его мил. пана Иоанна Ломіковского, асаула Войска его црского пресвітлого величества Запорозкого енералного, подали до акту кныг меских стародубовских ку записаню розграничене кгрунтов, лежачих межи Великою Топалю, Лобановкою и селами панов Рубцов, чиненое некгдис через особ, в нем виражених нижей, которое, за вичитанем вголос на уряді, так в собі ся міет:

Року Бжого тысяча шестъсот осмдесят первого мсця августа тридцет первого дня.

Будучи нам з виразной волі и росказаня от боку самого ясневелможного его мил. пана Иоанна Самойловича, гетмана Войск его црского пресвітлого величества Запорозких, пана и добродія ншего, Леонтию Полуботку, асаулі войсковому енералному, и Андрею Василевичу, судей войсковых енералных писару, до Стародубова и в повет Стародубовскый высланим, так для суженя рожных припалих справ, яко и розграниченя певних кгрунтов, то ест пущ, пахотних поль, рік, річок, сіножатей и вшелякых угодей. О которие околичних сел пан Михайло и Илия Рубцеве, товариство значное полку Стародубовского, з синами своими, алтеркуючи через немалий час и в великые заводы заходячы, немній людей околичных утемежали, до своих маетностей овие кгрунта привлащаючи, а менуючи, якобы Лобановка слободка прилегла к волости Ропской и одишла в самого его мл. пана гетмана державу, на их власных кгрунтах ест осажена и через их самих. Мы теды, подлуг виразного універсалу и в нем виразной волі его млсти пана гетмана поступуючи, а доводную и досконалую ревизию тых справ и заводов чинячи, з притомностю урожоного его мил. пна Григория Карповича, полковника на тот час стародубовского, панов Григория Тимофіевича, обозного, Самойла Ивановича, судии, полкових стародубовских, и Тимофія Алексіевича, атамана городового стародубовского, и при бытности на указ его ж мл. пана гетмана засяглой стороны, славетних панов: Наума Ноздри, сотника, и Курила Ивановича, атамана, почеповскых, Ивана Ясимонтовского, сотника мглинского,и Опанаса, атамана, новгородскых, Тараса Гавриловича, сотника погарского, з товариством, Константия Мартиновича, сотника,и Опанаса, атамана, новгородскых, Тараса Гавриловича, сотника погарского, з товариством, Лавріна, бурмистра майстрату стародубовского, з лавником и при инших многих особах, зездилисмо в село Раженичы, лежачое в кгрунті топалском, и там знашлисмо старинных людей, добре свідомих всіх кгрунтов, як которие в собі ся мают и кому власне перед часи належали и тепер належат, приготованих з умислу на обведене границ, а меновите: Мойсія Михайлова, Ивана Селичонка, Лавріна Стефанова сина, Ивана Зевеку и Конона, жителей з Малой и Великой Тополі, з стороною околичных сюл: Герасима Стукала з Тимонович и Гаврила

Семендзянка з Старого Ропска, которие от Роженич на гоней килка обвювши нас, показали сосны, над Снивю речкою стоячые, и под боязню Бжиею и обовязком сумленя своего тими слови признавали: иж ніякыс СтравінскІй пан сим кгрунтом был и Топалі, Ропской и Тимоновичи в своей поссесии міючи через килконадцет літ, потим пну Воловичови запродал. Который на речце Сниві, углядівши місце, греблю засипал и построил был рудню и при ней слободку Ражаничы осадил, на которой греблі тепер Рубці своих млинов мают два, якые добра он же, пан Волович, в своей поссесии тримал аж до самой войны Хмелницкого и мы як отведемо вашим млстем, так власне, а не иначей, пан Волович тых кгрунтов боронил и уживал и в тот способ дуктовых границ и кгрунтов поменение старинці чинили и обводили: взявши от тих сосон и от лисичиных язвин од речкы Сниви против речкы, на том боку упадаючой, Жорноткы, сим боком ведучи до копцов двох старинних, которие сими часи Рубці бывшим своим подданим, меновите Ряжаничом, веліли роскопати. От тых копцов до колка осинного и дуба значеного, а от дуба на дорогу Курзновскую до копцов граничних старинных, от копцов у дубовий колочок, а от дубового колочка у Вертебу, от Вертебы у Чорную лозу, близко дорогы Плавинской лежачую, от лози логом у Плавну речку, Плавною речкою до мостища старинного шляху и копця, от шляху того логом до Татарского шляху, шляхом тим до Гнилых вод, од тых вод до дуба бортного Бобковского, стоячого близко курганов, вечистого Ивана Зевекы, старинця з Малой Топалкы, которого дуба Андрос, подданий Или Рубца, з невідомости виділал был, менуючи быти в своих, а не Топалскых его кгрунтах, за которого виділане его, Зевакын, отц шест шагов давши Андросови, одобрал в свою власть и тепер тим дубом помененный Зевека завідует. От дуба того у копець старинный, от копця у Кузю гриву в курганы частые, где и дуб з старини знаками и теперь поновленими стоит, по которого, же границя топалская заходит и кончится и сам Иля Рубец посвідчил и признал, дал свій лист, позволяючи Иванови Лобанови осажовати слободу Лобановку на реце Чадинце, у вершинах кгрунту топалского, якый лист так ся в собі мает:

Михайло Рубец, сотник Войска его црского пресвітлого величества топалский.

Ивану Лобачу позволяю слободу осажовати и осадчим быти и з Бжиею помощию селитися и людей добрих до себе приваблят на реце Чадійце, у вершинах, в кгрунті Топалском, и слободку им далем на пятнадцеть літ и на що то сей мой лист для имовірности и безпеченства людем приходячим далем з подъписом рукы моей и притисненем печати.

В Стародубові мсця июня пятого дня року 1670.

Третяя зась причина, що найголовнійшая, же сут понижоние в праві своем поконанем за виритя и формоване змилне печатий монаръших великих гсдрей црей московских и их млстей панов королей полских, такъже коммисарскых и зешлых панов гетманов Войска Запорозких и инших, у себе найдених, през що и сим правом их певная вонтпливост оказуется. Зачим они, старинние особы, лічбою члвка сім, не за нашим узнанем и якою побудкою, леч добролне, первей сами на себе шибеницею грозили, если несправедливе обыход тим границам міл би через них чинитися и если би не власне их міли быти кгрунта тие, цале и охочо до присяги забиралися. И ми им того допустили, зложивши термін на день завтришный, а кгды тот термін септеврия второго дня припал, оние старинці, ставши, готовост свою нам ку виконаню присегы оповіли и потом пред образом, на столку уготованним, приклакнувши и палці вгору поднесшы, любосмо напоминали боязню Бжою отводом, леч оние, не отступуючи своего предъсявзятия, в тую роту всі присягу свою выконали:

Мы, Моско Михалев, Иван Семиченок, Лаврін Степанов сн, Иван Зевека и Конон, жителі з Великой и Малой Топалі, и мы, сторона околичных сюл: Герасим Стукало з Тимонович и Гаврило Семинізянок з Старого Ропска, присягаем Гду Бгу в Тройци Стой Единому, иж пан Михайло и Иля Рубцеву з своими синами завод учинили з лобановцами, якоби міли осадити слободу Лобановку на власном своем кгрунті, так попирали листом своим ограничоним, виражаючи знакі от Пилипова дуба и сухого и білого лісков и цирклюючи другими многими знаками нашого власного Топалского, аж по самую речку Пруску, откол границя их почалас. А ми, як до сего часу тих знаков не чували и не знали и з овими знаками панове Рубцеве не отзивалися до землі, кроме суплітного дерева, которое одишло пану Половичови, там же за розезъдом и до сего часу того одехалого през Половича суплітного панове Рубцеве не владіли дерева и як не ест так, як они в ограничном своем листі показуют и твердят, а меновите од Пилипова дуба и сухого и білого ліска до самой річкы Прускы наша вечисте идет з роплянами границя, и так праве власне и истотне есть, як мы от сосны, над Сновю стоячой, и од лисичиной язвины вишменованими знаками, рубежами, копцами старинними их млстей панов ревізоров вели и копец у Андросова дуба и в Козей гриві своим топалскым кгрунтам указали, так нам Бже Всемогущий и невинная смрть Хста Избавителя нашего, помози. А если несправедливе против ограничоного листа панов Рубцов свідчачи, свои топалскіи границі отводили и не ест Лобановка так утемежене и значне прикрие наступства и кривды чинили, и видячы, же то лист их ограничоный и в том описание по сем боку Сниві границі присягою семи особ старих особ скасовани и внівеч виражене тих границь в том листі обернени, по которих ми всі сами своими особами обезд міли и знакы старие поновляли, прето [...] нашим и моцю, нам от ясневелможного его млсти пана гетмана, всіх обще добродія нашего, злеценою, панов Рубцов на вічистий упад од тих границь, вижей описаных, и от кгрунтов отдаляем, приказавши им под утраченем их власных добр, в своих положенях и границях лежачих, если би міли на потом за тие поприсяжние границі в кгрунта топалскые и лобановскые вступати албо якую шкоду и утиск чинити и в дерево бортное, собі неналежное, входити. А штож ся дотичет границі Плавни, якая приналежит сторона до топалскых кгрунтов, так людей осажених до волости Топалской и слободку Раженичи одобравши от Рубцов, прилучилисмо ведлуг старых и давних прав зас топалцом и лобановцом тие их кгрунта, як в своем ограниченю описалося, всі тоею ж моцю нашею у вічность и спокойное держане подаем и жеби едни до других за границі вступувати хотя и кгвалтом мимо сей наш розезд и поновлене им права не важилися, але сосідско спокойне тых добр спокойне уживали, под закладом выни тисячей талярей

до шкатулы войсковое, листом сим ограничоним и нинешним ншим пилно варуем декретом, которое при печатех нших и при печатех притомних особ, з подписом власных рук, афектуючой стороні видалисмо.

Писано в Лобановці, року и дня вишей описаного.

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18388. Копія початку ХХ ст. Зверху документа запис копіїста: «Выпис из стародубских актовых книг от 4 сентября 1703 года, содержащая разграничение, произведенное при участии городового атамана Тимофея Алексеевича, земель м. Топали и слободы Лобановки. 31 августа 1681 года. Стр. 125»).

№ 4

1683, червня 15 (5). – Стародуб. – Судове рішення.

«Року 1683 мсця июня 5 дня.

Перед нами Самойлом Ивановичем, суддею полковым, Тимофіем Алексіевичом, атаманом городовым, стародубовскими, ставши очевисто пан Иван Романовский, сотник мглинский, ускаржался на Харіев Андрія, обивателя мглинского, который препомнівши срокгого карання и вину, описанную ув універсалі велможного его милости пана полковника стародубовского, данном на кгрунт Есимонтовку, почал в том же грунті тот же Хара собі розробълять поле през вину. Который то Хара, ставши з позвом очевисто пред урядом нашым, доброволне, явне, ясне признался, иж поневаж важилемся, мовыт, в грунт, данний пану сотникови, втручати, сам на себе визнаю и чинюсь винным. За которую выну я, Харя, маю панскую выну заплатити и утрату пану сотникови от мала до велика всю вернути, тилко вы, пане судии, будте милостиви на мене. Что мы, видячи его покору и визнання на себе изреченням того грунту пред нами доброволне, а за виступок прозбу, наказуем теперь и на потомние часи за Харі, абы в тот грунт не постал ногою. А если бы міл где колвек в тот грунт Харя уступ міти, неотпустне міет заплатить таляров двісті вины. На що для що для моцы ліпшой и сие писмо пану сотникови даем с подписом руки и при печати звиклой судейской стародубовской.

Писан в Стародубі року и дня выш писанного.

В подлинной подпись такова:

Самуйло Иванович, судя полку Стародубовского.

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18393. Копія початку ХХ ст. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «Місто печати». Записи копіїста: «Румянц[евская] генер[альная] опись Малороссии, т. 101»; «Рішение полкового судьи Самойла Ивановича и городового атамана Тимофея Алексіевича, присудивших мглинскому сотнику Ивану Романовскому грунт Есимонтовку, который оспаривал у него Андрей Харя. 5 июня 1683 года»).

№ 5

1684, березня 16 (6). – Стародуб. – Купча.

«Року тысяча шестьсот осмъдесят четвертого, мсца марта шестого дня.

Передо мною Тимофіем Алексиевичем, атаманом городовим стародубовским, ставши персонально Потій Рощина, житель соловлянский явне, доброволне признал, иж часть четвертую отчины своей власной, никому ни в чем не заведенной и не пенной, в обруб, називаемый Головні, лежачой, з деревом бортным и не бортным и з пчолями (!) на вічность брату своему родному Василию Рощини, тож жителеви соловлянскому, за певную и суму грошей, то сть за сорок коп литовских продал и пустил. От которой отчины он, Потій, себе самого, жону, дітей, близких и далеких кревных своих в вічние и в неотзовние часи видидічует и отдалят. Волно ему, Василию Рощини, оную четвертую часть отчины дати, продати, даровати, заменити и на який хотяй пожиток свой обернути. Що для ліпшое твердости сее доброволное признате ему, Василию Рощини, даю.

Писан в Стародубі року и дня вышъписанного.

В подлинной подпись тако:

Тимофій Алексієвич, атаман городовой стародубовский».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18395. Копія початку ХХ ст. Зверху документа копіїстом написано: «Купчая, совершенная перед городовым атаманом Тимофеем Алексеевичем, на четвертую часть отчины в с. Соловю, проданную Потеем Рощиной своему родному брату Василию Рощине, за 40 коп. 6 марта 1684 года». Внизу документа написано: «М[істо] п[ечати]», а також «(Румянц[евская] генер[альная] опись Малороссии, п[олк] Старод[убовский], т. 79, л. 198)».

№ 6

1686, червня 19 (9). – Стародуб. – Купча.

«Року 1687(!), мсца червня 9 дня.

Передо мною Тимофіем Алексієвичем, полковником Войска его царского пресвітлого величества Запорожского стародубовским, ставши очевисто Лукян Студинец, обыватель валуецъкий, явне, доброволне признал, иж двор свой власний з огородом из гумном в селы Дувботові, з одной стороны Кондрата, а з другое сторони Радка, стоячий, и при том же дворі шестину поля свого власного, никому ни в чом не заведенного и не пенъного, за певную суму грошей, то сот за двадцят коп литовских и за осм коп (засевю озимою и весняною) пну Григорию Пражици, товаришу войсковому, обивателеві погарскому, на вічност пустил и продал. Од которого то двору и шестини поля з засевю менений Лукян себе самого, жону, дітей, близких и далеких кревних своих в вічние и неотзовние часи оддаляет и видідичует. Волно оний двор и шемстину поля з засевю мененому Пражици кому хотя дати, даровати, заміняти, продати и на який хотя свой пожиток подлуг волі и уподобаня свого обернути. Счо для ліпъшое моці и твердости сее доброволное оного Лукяна признате при печати полковой з подписом руки моеі пану Пряжици даетъся.

Писан в Стародубі 9 июня 1686(!) року.

Тимофій Алексієвич, полковник Войска его црского прес[вітлого] велчства стародубовский».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18379. Копія початку ХХ ст. Внизу документа написано: «М[істо] п[ечати]», а також «Музей укр[аинских] древн[остей] В.В. Тарновского черн[иговского] губ[ернского] земства, рукописи, № 52, подлинник»).

№ 7

1688, жовтня 5 (вересня 25). – Стародуб. – Купча.

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорожского стародубовский.

Паном обозному, суді, асаулові полку нашего Стародубовского, туде ж пану войтові и всему майстратови стародубовскому и всім, кому тилко о том відати належатимет, сим моим ознаймуем писанием, иж виразной волі и указу самого ясневелможного добродія его милости пана гетмана досить чинячи, а до того и я, з містца уряду моего полковницкого відячи и узнаваючи пана Якова Завадовского, товариша знатного войскового, ласки его ж рейментарской бути годного и в полку нашом до войскових праць здатного, ку вспартю его домовому село Дахновичи зо всіми приналежитостями, которими и пред сим владіл, при нюм заховою (!), позволяючи ему оним селом по прежнему до далшой его ж панской ласки и войсковой завідовати и пожитковати. В чом абы ему, пану Завадовскому, ніхто не был перешкодою и перенагабанънем властю уряду моего полковницкого варую и сим універсалом ствержаю. Войт зась дахновский за всіми тамошними посполитими людми ему ж, пану Завадовскому, абы всякое звичайное отдавал послушенство и во всем завше повиновался, зособна тут же приказую.

Дан в Стародубові 25 септеврия 1688 року.

В копии подпись:

Звиш менований полковник стародубовский».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18425. Копія початку ХХ ст. Внизу документа написано: «Генеральное следствие по Стародубовскому полку, л. 87, библиотека коллегии Павла Галагана»).

№ 8

1688, жовтня 8 (вересня 28). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Олексійовича.

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорожского стародубовский.

Паном обозному, судьи, асаулові, сотникови полковим стародубовским, всему старшому и меншому полку моего товариству, и кому тилко о том відати надлежатимет, сим моим ознаймую писанием, иж респектуючи я на вдовство учтивое паніи Улияни Дащенковое, обозное бывшое полковое стародубовское, и уважаючи на уставичние сина ее Семена войсковые прислуги, и до далших таковых же его заохочуючи, позволяем оной з ним, помененним сином Семеном, на речце Вепринке на сиром кореню, на містцу никому не пенном, в своей же маетности в селі Білом Колодезі власним своим коштом и працею домовому построити млин. Відаючи прето о том кождий, абы в занятю гребли и в построенню на оной млина наименшою нікто ей, пані Дащенковой, и синови еи пречечоному не важился быти перешкодою и жадним пренагабанем, о тое повагою полковничое власти и сим моим фундушовим листом приказую.

Писан в Стародубові 28 сентября 1688 року.

В подлінном подпись такова:

Звыш менованний полковник стародубовский рукою».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18426. Копія початку ХХ ст. Внизу документа написано: «М[істо] п[ечати]», а також «Румянц[евская опись, п[олк] Старод[убский], сотня Новом[іська] т. 122». Інший список під іншою помилковою датою (1728 р.) знаходиться там же під номером 18424).

№ 9

1688, листопада 7 (жовтня 27). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Олексійовича.

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорожского стародубовский.

Всему старшому и меншому полку нашего товариству, и кому тилко о том відати належатимет, сим моим ознаймую писанием, иж склонившися я на прозбу пна Григория Ференсбаха, товариша знатного войскового, а до того особливе респектуючи на его войсковые услуги, позволил ему в селі Кириковці, на речці Цитві, в вершині, на сыром корені, власным своим коштом и працею греблю заняти и на ней ко вспартю домовому млын построити. Відаючи теды о таковой волі моей, абы ему, пану Ференсбаху, яко в займованю гребли, яко и построеню млина, нихто жадною не был перешкодою, – властию уряду моего полковницкого варую и сим фундушовим писмом прыказую.

Писан в Стародубові 27 октября 1688.

В подлінном подпис:

Звыш менованний полковник стародубовский рукою».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18422. Копія початку ХХ ст. Внизу документа написано: «М[істо] п[ечати]», а також «Из дела Якимовичей, Чернигов[ская] губ[ерния], гербового»).

№ 10

1688, листопада 13 (3). – Стародуб. – Купча.

«Року 1688 мсца ноеврия 3 дня.

Передо мною Тимофіем Алексіевичем, полковником Войск их царского пресвітлого величества Запорожского стародубовским, ставши очевисто пн Михайло Посекушенок, атаман села Дрокова, з иншими товариством сотні Мглинской, меновите з Степаном Грибенком, Гришком Петровим, Василем Міщенком, Степаном Новосілцем, тут же Савостом, войтом дроковским же, и братом его Апанасом, Цибелионками и Климом Бурдою сознали, иж власние свои пожні, никому непенние, название Сосенские, так ся в себі маючие, взявши от Сосенок у Воронусу річку, а з Воронуси в річку Ипуть, з Ипуті у луг Хрінковский, з того лугу певними рубежами ограничене межи селами Дроковом и Костинцова (кромі пожні там же Аксиона Ревка, товариша и жителя села Шеверди, своею працою виробленной ним за десят золотих в поссесію вічне проданной от его Аксиона) продали з доброй своей волі за певную сумму, то ест за коп двадцать и копу, пну Ивану Есимонтовскому, товаришеві знатному войсковому, жителю мглинскому, цале отдаляючи и видидичаючи з помененних пожен в неотзовний час себе и приятелей своих, близких и далеких. Волно ему самому пну Есимонтовскому, жоні и дітям его як хотя овими пожнями владіти и пожитковати, любо теж заменять албо кому продать и даровать. Якое теди их доброволное продажи тіх пожен вислухавши сознание, сим писмом и оное потребуючой стороні, то ест пну Есимонтовскому, для тим кріпчайшаго владіния помененних пожен з подписом моей руки и приложенем печати далем в Стародубові року, мсца и дня выш писанного.

Подлінний подпис таков:

Тимофій Алексіевич, полковник Войск их царского пресвітлого величества Запорожского стародубовский».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18423. Копія початку ХХ ст. Внизу документа написано: «М[істо] п[ечати]», а також «Румянц[евская] опись Малор[оссии], п[олк] Старод[убовский], с[отня] Мглинская, т. 105». Інший список знаходиться у цьому ж фонді під номером 18427).

№ 11

1689, січня 8 (1688, грудня 29). – Стародуб. – Купча.

«Року тисяча шестъсот осмдесят осмого, мсца декаврия двадцать девятого дня.

Предо мною Тимофіем Алексіевичем, полковником Войска их царского пресвітлого величества Запорожского стародубовским, ставши очевисте Потап Самсонович, житель колодяжский, явне, ясне и доброволне зезнал, иж продал пну Павлу Гудовичу, товаришови значному войсковому, третину власного своего поля, никому непенного и ні в чем незаведенного, з подворзем (!), з пожнями и всякими до него принадлежностями, лежачого там же в селі Колодязі, за сумму певную, меновите коп за десять личби литовской. Которих то грунтов на вічние зрекаюся часи, так я сам, яко жона моя, близкие и далекие кревние, а барзі потомкове, пустилем ему, пну Гудовичови, тож во вічность, докладаючи зособна и тое, иж волно ему будет тие грунта кому колвек дати, продати и на який хотіти свой пожиток оборочати. Такое теди признатье реченного Самсоновича для певнійшей и кріпчайшей в потомной час твердости, яко належало при стороні, того потребуючой, знайдоватися, так ему, пану Павлу Гудовичови з подписом руки моей и притисненьем печати сие мое видалем писанье.

В Стародубови року, мсця и дня виш списанного.

На подлинной тако:

Звиш именованний полковник стародубовский, рукою».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18428. Копія початку ХХ ст. Внизу документа написано: «Місто печати», а також «Румянце[вская] генер[альная] опись Малороссии, полк Стародубский, т. 78, л. 700»).

№ 12

1693, лютого 7 (січня 28). – Стародуб. – Купча.

«Признате Андрея Захаревича на пляц дворовый голый пну Тимофію Алексіевичу.

Року Бжого 1693 мця януария 28 дня.

На майстраті их црского прес[в]ітлого влчества стародубовском, перед нами: Спиридоном Яковлевичом Шираем, войтом, Борисом Карповичом и Стефаном Тимофіевичом, бурмистрами, райцами, лавниками и всіми рочне засілими радними, ставши персоналне Андрей Захаревич, мещанин стародубовский, явне, ясне и доброволне до книг признал, иж плац свой власный волный, дворовый, голый, никому ни в чом не пенный и не заведенный, в самом городі Стародубові, идучи до Пробитой брамы, об межу дворов з одное стороны от двора мнстирского Печерского, а з другое Григория Ференсбаха Кожуховского, значного товариша войскового стародубовского, лежачий, завюл и продал, як сам уживал, его милости пну Тимофію Алексіевичу, бывшому полковнику стародубовъскому, ему самому и потомком его на вічность, за сумму певную, то есть за двісти коп личбы литовское монеты доброй. Иж волно его милости пну Тимофію Алексіевичу тим пляцом дворовим волним спокойне владіти, користить и пожитковати, то есть кому колвек дати, продати, з ким заменяти и вшелякие на нем будинки строити и як хотячи оним обладати. А реченный продавца, яко явним и доброволним сим своим признанем себе самого, малжонку и потомков своих видидічил и цале вічними часы зречене учинил, так тое майстрат росказал про память в книги міские стородубовские записати».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18446. Копія початку ХХ ст. Знизу документа запис копіїста: «Протокул до записованя справ вечистих и совокупно поточных року 1693, л. 8 об.–9; рукопись черниг[овской] архив[ной] коммиссии»).

№ 13

1693, жовтня 14 (4). – Стародуб. – Купча.

«Признате Ивана Мойсіевича на двор, проданый его милости пну Тимофію Алексіевичу.

Року тисяча шестсот девятдесят 3 мсця октовра 4 дня.

На майстраті их црского пресвітлого величества стародубовском, перед нами: Борисом Карповичом и Стефаном Тимофіевичом, бурмистрами, райцами, лавниками и всіми радними, ставши очевисто Иван Моисіевич, мещанин стар[одубовский], ясне и доброволне признал до книг стародубовских, иж двор свой власный, никому ни в чом не пенный и не заведенный, на предмістю стародубском стоячый, рогом к Черниговской улици, об межу дворов Дмитра Космача, посполитого, завюл и продал зо всіми на том дворі построеними будинками, як сам уживал ведлуг купчого з уряду виданого права, урожоному его милости пну Тимофію Алексіевичу, полковникови бывшому стародубов-скому, на вічность ему самому и потомком его, за суму певную, то есть за золотих осімсот личбы полской монеты доброй. Волно теди его милости пну Тимофію тим двором купленим спокойне владіти и пожитковати, то ест кому колвек продати, даровати, з ким заменяти и на який хотіти свой власний пожыток оборочати. Которим признатем своим помененный продавца яко вічними часы себе, жону и потомков своих видідичил и цале отдалил, так тое зезнане его казалисмо записати в книги місцкие».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18447. Копія початку ХХ ст. Знизу документа запис копіїста: «Протокул до записованя справ вечистих и совокупно поточных рок 1693, лл. 96 об.–97; рукопись черниговской архивной коммиссии»).

№ 14

1695, березня 5 (лютого 23). – Стародуб. – Заповіт колишнього стародубського полковника Тимофія Олексійовича.

«Копия.

Року Божого тисяча шестсот девятдесят пятого мца февраля двадцат третего дня.

За відомом и злеценем их царского пресвітлого величества Войска Запорожского полковника стародубовского его милости пна Михайла Миклашевского на майстраті их царского пресвітлого величества стародубовском перед нами, Никитою Потаповичом, бурмистром рочным и войтовское на тот час місце засідаючим, Малахием Фоминичом, бурмистром вторим, райцами, лавниками и всіми рочне засілими радными, ставши очевисте Иван Тимофіевич, презентовал тестамент родича своего его милости пна Тимофія Алексіевича, полъковника бывшого стародубовского, просячи его, родича своего, именем, жеб ным актикован до книг міских стародубовских за відомом и злеценем выш менованным, который тестамент за вычитанем так в собі мается:

Во имя Отца и Сна и Свтого Дха, Свтой Живоначалной и Неразділимой Тройци, аминь.

Я, раб Божий Тимофій Алексіевич, товариш полку Стародубовского войсковый, будучи при старости літ живота моего посіщенным от милости Бжое хоробою и зостаючи на том болізненном одрі, з которого ближшим сподіваюся смерти, нежели живота, що се приписую милости Бжой и святому Его человіколюбию, зажилем на споряжене тестаменту християнским обычаем во первых велебного в Бгу гспдна отца Иоана Стефановича, презвитера церкви Рождества Хрстова, пна Федора Колчевского, товариша значного войскового, пна Иова Алексіевича, рожоного моего брата, пна Ермола Остаповича, райцу того ж своего повинного мні (?), пна Василия Павловича, старосту церковного Рождества Хрстова, Бориса Михайловича, брата тоей же церкви, при которих иміние мое убогое таковым распоряжаю тестаментом. Напрод, кгди скончу житие мое сие временное, дшу гришную поліцаю Гспду Бгу, создавшему члвка в дшу живую, а тіло – землі, от нея же бысть взято. Ивану Тимофіевичу, снові моему, напрод лекгую дом мой, в котором сам живу, стоячий в городі Стародубові об межу дворов братского Рождественского и Заріцкой Левонихи, тилом к двору чернецкому, другий двор предміский, ведле резниц зостаючий, об межу дворов резницкого брацкого, Якова Плешкова и Петра Лукомского, ему ж, снові моему Иванові, лекгую. Третий двор, на Красной улици стоячий, об межу дворов Олійника к улиці с колодезем ему ж, Ивану, снові моему, лекгую; футор Міроновский з млином тамошним и зо всеми заводами, пролями пахотними и кгрунтами, пожнями, гаями, винницями, казанами, конми, рогатим и дробним быдлом и огородами, ему ж, снові моему, лекгую. В Тарасовци селі, мні до милости рейментарской и ласки Войска Запорозского наданном, двор купленный з млином, огородамы, полями пахотними и сінокосними, винницею, казанами шестма и всім тамошним обестем, як лежит в межах и границах, ему ж, снові моему Иванові, лекгую; хуторец Яреминский, купленный за гроши, зо всіми к нему принадлежитостями пахотними и сіножатми лекгую пну Есифові Ферензбахові, зятеві моему, з женою его, а дочкою моею, Мариною, потомками их, толко ж с таковым докладом: же сіножати Яреминский мают быти им напол поділенны, то ест половица снві моему Ивану Тимофіевичові, а половица – Иосифові, зятеві моему. Кгрунт Басихинский, тож за гроши купленный, то есть двор з огородом, полями, сіножатми и всіми к нему принадлежитостями, лекгую снві моему пну Ивану; ему ж Иванові, снві моему, лекгую Бобрицкий млин, зо всім, як належит, купленный и правами оцерклиованый, з двором и всіми к нему приналежитостями, полем и пожнями; ему ж, Иванові, снві моему, лекгую Круковские пожни, поміжные с пном Колчевским, меж дорог Логоватовское и футора Хромченкова; ему ж, снві моему Иванові, лекгую пожні, прозиваемии Медведки, як лежат в своих межах и границах; ему ж, снові моем у Ивану Тимофіевичу лекгую дві части, купчим правом набитих, в млині Маслинском, на Бабінци стоячом, кромі третины мельницкой Романовой; ему ж, снві моему Ивану Тимофіевичу, лекгую млин Горисловский, стоячий на Ваблі, купленный, з пожнями и всіми к нему приналежностями; ему ж, Иванові, снві моему, лекгую млин Невструевский, купленный зо всіми приналежитостями; ему ж, Иванові, снові моему, лекгую млин Коростелювский, на Бабинци зостаючий, з двором,

винницею и трома казанами и всіми приналежитостями; ему ж, Иванові, снові моему, лекгую винницу городскую с козанами и пивним проваром (!), як ся в собі мает. А пну Иосифові Ференсбахові из жоною его, а дочкою моею милою Мариною Тимофіевною и потомками их лекгую млин, стоячий на реці Кичеті, о двох колах и третем камені и четвертих валюшних, як мает ся в себі з полем и пожнею, купленною от небожчика отца Григория, священника коростелевского. Другий млин Мишковский, на Неглинці лежачий, зо всіми приналежитостями, двором, фолварком, полем, сіножатми ему, пну Есифу, зятеві моему, лекгую з милою дочкою моею Мариною, а его женою; ему ж, пну Иосифові, зятеві моему, и дочці моей, а жені его, лекгую двор, ныні стоячий на предмисті, против церкві Рождества Пресвятой Бци, об межу дворов Ніженцова и Бороздниного; золотих тисячу грошей готовых ему ж, Есифові и дочці моей, а жені его лекгую; ей же, дочці моей Марині, лекгую три катанки одну – табиновую зеленую, кунними душками подшитую, другую – лазуровую адамашковую, білками подшитую, третюю – оксамитную неподшитую, ему ж, Иосифові, снві моему второму, то ест зятеві и дочці моей, а жені его, Марині Тимофіевні, лекгую два куфлі срібних, чарку срібную пивную и шесть ложок срібных же; ему ж, Иосифові, с ціну столового лекгую шесть полумисков и шесть талерок. Внучці моей, а дочці Иосифовой, поясок лекгую срібний, Тосі, сестрі моей, лекгую коп десят грошей и корову, брату Михалкові – коп десят грошей и коня лекгую, отцу Данилові, унукові моему, священникові святопокровскому, лекгую кунтуш парпуровый и катанку кармазиновую, лисями подшитую, ему ж отцу Даниилу, лекгую коп двадцят грошей готових, Есифові Ферензбохові, зятеві моему, лекгую золотих двісті грошей тих, которие зайшли в двор, купленный Климовский, ему ж, Есифові, лекгую коней возовых двое, коров дві. А знову пну Ивану, синові моему, лекгую двор, купленный в Потребки, стоячий на рожку Німецкой улиці. Тут же чиню извістно, же пред сим зятеві моему з дочкою моею далем золотих тисячу, то ест Иосифові Ферензбоху, а що колвек ест річий рухомых, меновите в грошах готовых, в срібрі, в цині, в міді, в фантах и во всяких сосудах, то все зовсім, кроме выш выраженной лекгации, пну Ивану, снві моему милому, лекгую з жоною его, а невісткою моею Евфіміею Спиридоновною и даст Бг дождати, потомками их. А на церков, зачинающуюся муровати в Стародубові, Всемилостивого Спаса лекгую золотих тисяч пятсот. Все теди тое при зупольном розумі остатней волі тестаментом роспоряжаю, ствержаю и закрипляю вечистим и непремінным тестаментом и приличным утверждениием клятвенным, в тестаментах писатись звиклим, иж ежели бы хто міл и важилъся сей тестамент нарушить и яким колвек способом касовать, с таковым обецуюсь міти на Страшном Суді перед судом Его нелицемирним Христом Спасителем росправу. Писан в Старод[убі], в дому пна Тимофія Алексіевича.

1695 року, февраля мца 20 д.

В подленном подписано тако:

Иван Стефанович, священник церкві Рождества Хрстова, рукою.

А писав сей тестамент я, Ф. Федорович Подліский, писар м[іский] с[тародубовский], рукою.

Федор Колъчевский, товариш войсковый, рукою.

Ермола Остапович, райца

Иов Алексіевич, лавник. А вмісто их по прошению я подписуюся, Василий Павлович, староста р[укою] с[воею].

К сей копии маистрату стародубовского урядники руку приложили:

Войт Антон Коменок.

Бурмистр Богдан Ерофіев.

З книгою скорриговал маистрату стародубовского писар Павел Исаевич.

Подписок Гаврил Жихаревич».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18448. Машинописна копія початку ХХ ст. Запис наприкінці документу: Моск[овский] архив Мин-ва юстиции (Старод[убского] магистрата), черниговской палаты, опись 10, вязка 2, д. № 46, копия 1736 г., л. 30–31).

№ 15

1700, близько вересня 26 (15). – Стародуб. – Лист-скарга Тимофія Олексієвича, Дмитра Журмана, Спиридона Ширая до гетьмана Івана Мазепи.

«Божиею милостию (*далі йде царський титул – Ю.М.*) ясновелможный мосцівый пане гетмане, на нас велце милостивый пане и добродію.

Мы, ныжеподписание именами, вносим покорную супліку нашу до велможности вашой, пана нашего и милостивого добродія, поносячы непоеднокротне мало не всім паном нашим турбацию от Микытцы Михайлова Капитона великороссийскых городов за Халецкого з капытоними (!) утеклого, который еще за полковництва пана Тимофія Алексіевича по челобытью своем, міючи премовную монаршую великого государя его царского пресвітлого величества запечатаную грамоту, приездил в Стародубов в ярмарку зборницком, и по той грамоті монаршой подданых пана Халецкого, старости мозирского, слободскых москалей заграничных, которие приездили того часу в Стародуб у форманы найматися, хотіл арештовати и домовлялся того у пана полковника помянутого Тимофія. Пан полковник бывший стародубовский отмовлял ему, Мыкытце, того ділать для того, что он, Мыкытка, з монаршою его царского пресвітлого величества грамотою не был в Батурині у велможности вашой, где власне первей належало ему было оказатися, и без вашого рейментарского указу не важился пан полковник заграничных людей арештовати. А на потом понеже он, Мыкытка, при монаршой его царского пресвітлого величества стоячы твердо грамоті, усиловне витягал на пану полковнику арештовати заграничных людей, казал полковник стародубовский до повороту Мыкытчина з Батурина тых под арешт взяти заграничных людей и коні им одобрати. За поворотом теды его, Мыкытцы, з Батурина з поважним реиментарским велможности вашой писанем, досить чинючим в монаршой его царского пресвітлого величества грамоті виражоному указові, вирозумівши з монаршой

грамоти и поважного велможности вашой писанья тое, что если Павла Федоровича истца самого, который по декрету пана Халецкого виноват Мыкытце осмдесят и двіх тисячей золотих з лишком, и по нем Павлу поручников не нашло бы ся, теды невиным не турбовать людей. За тих мір помянутий пан полковник стародубовский зсилал от боку своего для розиску межи Микыткою и тими людми заграничними на майстр ег царского пресвітлого величества стародубовских полковых особ, мене Дмитра Зурмана, обозного, в супліці с нижевираженого Самойла, полкового судию, и Николая Чорнолузкого, сотника полкового стародубовского, где на маистраті стародубовском при бытности его, Микытчиной, и при бытности Прокопа Марчинка дурубалку (?) от боку рейментарского велможности вашой присланого, кождого особно з людей заграничных, под арештом будучих, пред себе приводячы, именно допрошовалисмо з поручной его, Микытцы, записі, межи которими то людми арештованими тилко чотирох чоловік, а не болше, найшлисмо Мы[кы]ткыных по Павлі поручников, именно: Ивана Старика, Ивана Васильева Салоского, Дорошка Данилова и Ивана Максимова, подданых пана Халецкого, старости мозирского, ораз з уряду в руки Микитце оных отдалисмо, а невинных, которие не были поручниками, ані подданими пана Халецкого найдовалися, оні имена их в поручной Мыкытчиной не найдовалися, подлуг грамоты монаршой, где написано невинных не турбовати людей, и подлуг повидного велможности вашой писанья волно отпустили. От тых теды чотирех чоловіка вижы помянутих поручников своих Мыкытка коней чотири з хомутами и санми одобравши и самих поотдиравши, в едних рубашках в туремном вязенью покынул в Стародубові, которие сиділи в турмі недель пятнадцать. За приездом теды потаемним з заграницы Данила Скоробогатого, отца Дороша, посаженого до турми поручника, и за подданем свердла, стелю висвердлівши, з турми з иншими вязнями повтікали. Он теды Мыкытка яко пенный и запамяталий чоловік, при упорі своем злосливом стоячы, опачне был повторе великому государу его царскому пресвітлому величеству челом в тот способ, что будьто полковник стародубовский з подручъними своими полковими, и войтом и зо всіми радними майстатовими, побравши от тых людей заграничных, под арештом будучых, корупціи, и самого иску денег тисячей осмдесят и две з лишком, на ных же узявши права, ему, Мыкытце, з ных не дали. И для такого якобы взятку, волно всіх отпустивши тих заграничных людей, его, Микитку, так якобы міли отправляти. А по таком своем неправдивом чолобитью на всіх нас, ниже виражоных, в том монаршую премовную грамоту его царского пресвітлого величества стародубовских его царского пресвітлого величества одержавши повторную грамоту, был при той велможности вашой чолом пану и добродіеви нашему. Подлуг такой теды премовной монаршой грамоти повторной велможность ваша от боку своего панского для розиску в такой Мыкытчыной справі рачил зослать в Стародуб пана Захаріии Шыйкевича, где не тилко дедысмо міли для взятку якым корупціи, або для самого иску презисканы денег осмдесяти и двох тисячей золотих, будьто не хотіли Микытце з людей заграничных чинити справедливости, и якобы міли их отпустит безправне, яко по неправдивом его, Микытцы, чолобитью и премовной монаршой его царского пресвітлого величества грамоті есть доложено, але же и единой гривны, ані чеха ні з кого не взято и тих его, Микытчиных поручников, не отпускано, але сами провертівши стелю, з турми повтікали. З розисков его пана Захарія Шейкевича на майстраті его царского пресвітлого величества чинених ясно показалося и показуется тое. А так пан Захария Шийкевич, висланый от боку вашего рейментарского, зрозумівши его, Микытцы, потвар и опачное его челобитье, тое ему зганил, и нас всіх з нанесеной на нас каломніи очистил правне чинячими розисками. Напотим пан Захарий Шийкевич з нами, обозным и судиею полковими, ездил на границу к слободам пана Халецкого и там недел чотири стоял и чинил розискы, и правним поступком як що діялося, спорядивши и се виписаши, велможности вашой презентовал. Которие всі розискы велможность ваша через пана Висоцкого к Москві до его царского пресвітлого величества в приказ Малороссийский одослал. З которых его царского пресвітлого величества думный дяк его милость пан Омельян Игнатович Украинцов, вирозумівши неправость Микытчину, зганил, и тие розиски своим перснем запечатав, положити казал в Малоросском приказі, где оние и тепер найдуютъся. Мы его поручников, ані Павла истца, не знаем и не відаем, волно ему, Микытце, премилостивий добродію, оных за границею шукати, где могут найдоватися всі. А наше місто Стародубов ровними и ложними его, Микытцы, напастми болш тисячы золотых шкодует, кгдиж аж до Варшавы мусілисмо до пана Халецкого, старости мозирского, посилати и шкодовати. А он, Микитка Чуговец, без страха Божия препомнел на монаршие премовние его царского пресвітлого величества грамоты, же два крот вивозил и турбаціи много начинил, по отправі уже через пана Захарию Шыйкевича, висланого от боку вашего панского и виведенью инквізиции, в року1697 оного Павла Федорова, самого истца, котрий ему, Микытце, подлуг декрету пана Халецкого винен зостает тисячей осмдесят и дві тисячы золотих з лишком, также и Петра Дмитрова, поручника, міючи в своем дворі на Деменці два дні з ними банкетовал, а третый день в сусіда его Тимошкы Максимова банкетовали, аж покы посланая челядь их, купивши соли, повернулася з Стародубова. Где при таком банкеті Павел истец, знявши з себе кажан (*очевидно, «каптан» – Ю.М.*) зеленый, даровал Микытце и там з собою прощение вічное одержали. Того ж часу Тимошко Максимов, сусід его, Микыткы, напоминал его и ручил ему, мовячи: «Павла, самого истцу, тепер міеш у руках, которий тобі так много должен. Чому ти его не задершишь и до права не дашь, памятай, абы вперед не чинил людем турбаціи». А он, Микытка, отповідал: «Тобі праві ніт діла до нас. Мы уже вічне помирилися». И так волно, их міючи в руках, отпустил за границу, а теперь невинне нас турбует и до утрат приводит. Со слезами упадаем до ног велможности вашой пана и милостивого добродія нашено, и служебничо просим велможности вашой, рачь велможность ваша панская милосердия на нас обнапаствованых и зпотвареных невинне возріти оком, и от насилствуючаго под защит и оборону свою рейментарскую взявши, нас заховати, покы жития и повоженья нашего не престанет за вше Господа Бога просити за доброе здоровье и долголітное велможности вашой щасливое панованье.

Велможности вашой всіх милостивійшаго добродія подножки Тимофій Алексіевич, бывшой полковник стародубовский, Дмитро Зурман, обозний, з товариши.

Спиридон Яковлевич Шырай, войт стародубовский, зо всіми майстратовими.

Подана от бывшого полковника стародубовского Тимофія Алексіева, од обозного полкового Дмитрия Зурмана з товариство, и от войта Ширая стародубовского, зо всім майстратом тамошним. Року 1700 місяца септеврия в числах середних».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18451. Машинописна копія початку ХХ ст. Зверху документа надруковано: «Малороссийские подлинные акты 1700 г. около 15 сентября, № 1285/1282. Прошение на имя гетмана Мазепы от бывшаго полковника стародубскаго Тимофея Алекеева, обозного полкового Дм. Зурмана и войта стародубскаго Ширая о защите их в несправедливом иске Никиты Михайлова». Рукописна копія цього документу заходиться та же під цим же номером).

№ 16

1706, січня 11 (1705, грудня 31). – Стародуб. – Розмежування між селами, яке містить в собі універсал 1679 р. полковника Г. Коровки-Вольського.

«Поданне до акту розграничного листу через п. Василия Завадовского, межи селами Дохновичами и Мереновцами, року 1705 декав[рия] 31.

На маистраті его црского прстлого влчства стародубовском, перед нами Дмитром Зурманом, обозним полковым и наказним полковником, Станиславом Полубинским, атаманом городовым, стародубовскими, Спиридоном Яковлевичом Шираем, (войтом), Иваном Кононовичом, райцею, Тимофіем Семеновичем, лавником, и всіми рочне засілими радними, ставши персоналне пан Василий Завадовский, товариш знатний войсковий, презентовал и подал ку записанню розграниченне кгрунту межи селами Дахновичами и Мериновкою, которое так в собі міет:

Року тисяча шестсот семъдесят девятого мсця априля двадцать четвертого дня.

Перед нами Стефаном Бережецким, товаришем войсковим, и Афанасием Семеновичем, писарем полковим стародубовским, от боку его млсти пна Григория Карповича, полковника Войска его црского прстлого влчства Запорожского стародубовского, на учиненне в кгрунті межи паном Тимофіем Алексіевичом, атаманом, и межи селом Дохновичами, подлуг признатя старинних людей границы, зосланими, где з стороны пана Тимоха Алексіевича старинец на имя Семен Сухорукий, жител клинский, и другий Яков Потиченко, жител мереновский, з стороны зас села Дохнович Иван Шугай и Антип и Лукян Хилченок, жители дохновские, под сумленем Бга бояся и не ображаючи Его маистату свтого на себе, признали: же старинная граница дохновская от кгрунтов мереновских здавна: взявши от мостка у лози, а з луз просто у Лисий курган ишла. И так перед нами, мененными особами, тими старожитними знаками, то ест от мостка у лози, а з луз просто у Лисий курган, границю межи Дахновцами и Мереновцами отвели. Теды мы то их правдивое и под сумленем учиненное признате для ліпшой певности, абы юж от сего часу пан Тимофій Алексіевич не важился в мененных дохновцов власного их кгрунту отежджати, як мененные старинци, яко ся вижей наменило, сим нашим писаннем обваровали и описали, а описавши, подлуг старинцов правдивого признатя, его млсти пану полковнику подалисмо.

Писан в Стародубі року и дня выш менованного.

У того розграничення при печатех власними висланних руками подпись рук тими словы:

Степан Бережецкий.

Афанасий Семионович.

Тут же потверждение полковничое:

Поневаж Семен Сухорукий, и Потиченко, и Иван Шугай, и Антип, и Лукян Хилченко, старинци, под сумленнем Бга бояся, перед особами, от боку моего на учиненне в кгрунті дохновском и мироновском границі висланними, признали так, же границя старожитная дохновская от кгрунту мироновского, почавши от мостка в лози, а з лоз просто в курган Лисий ишла, и так по признатю их правливом мененные особы записали, теды и я и намній того правдивого их признатя не нарушаючи и овшем яко оны признали, же граница дохновская от кгрунту мироновского по мененних знаках была, мененную границю сим моим ствержаю писаннем, докладаючи то: если бы которая сторона оную правдивую границю кассовати міла, то неомилне вини до скарбу войскового талярей сто заплатит. Для ліпшой певности потребуючой стороні, то ест жителем дохновским, сее мое даю писанне.

Писан в Стародубі априля двадцат шестого дня тисяча шестсот семъдесят девятого.

У того потверженя при печати полковничой подпись власной его руки тими слови:

Григорий Карпович, полковник Войска его царского прстлого влчства Запорожского стародубовский.

Якого розграниченя и потвержения полковничого, на уряді вголос читаных, вислухавши и за слушние бити узнавши, казалисмо в потомность до книг міских стародубовских записати и есть записано».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 18386. Копія початку ХХ ст. Внизу документа запис копіїста: «Моск[овский] архив мин[истерст]ва юстиции, стародуб[ского] магистрата, по 1-ой описи, книга № 4, вязка 1-ая, л. 103–104»).

Додаток ІІ:

№ 1

1683, травня 26 (16). – Стародуб. – Лист наказного стародубського полковника Тимофія Олексійовича до полковника Іллі Новицького.

«Мсці пне полковнику комонъний, мні велце мсцівий пне и приятелю.

Здоровя доброго и всяких от всіх добр давши помислностей в. м., м. мс. пну упрейме міти зичу. Писмо добродія велможного его мл. пна полковника ншего стародубовского писаное до в. мс., м. мс. пана, через умислного козака моего посилаю по указу его панскому, не бавячи. Тое до ознайменя подавши, ласци в. м., м. м. пна, пилно мя полецаю

в. м., м. м. пну, всего добра зичливий пртель и рад служити Тимофій Алексієвич, от велможного его мс. пана Симеона Ивановича, гетманича, полковника Войска их црского прес[вітлого] вел[ичества] Запор[озкого] стародубовского, добродія моего, наказний.

З Стародуба 16 мая 1683».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14456. Автограф (?)).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Дата подання: 10 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 18 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю. Стародубський полковник Тимофій Олексійович. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 56–69. DOI: 10.5281/zenodo.5792039.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. (2021). Starodubskyi polkovnyk Tymofii Oleksiiovych [Starodub Colonel Tymofiy Oleksiyovych]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 56–69. DOI: 10.5281/zenodo.5792039.

УДК 94(477)

ЗАПОВІТ ФИЛОНА РАЩЕНКА

●

Підготував до друку та прокоментував **о. Ю. Мицик**

DOI: 10.5281/zenodo.5794156

© Ю. Мицик, 2021. CC BY 4.0

Ця постать майже невідома в історії України. Лише в працях блискучого знавця української генеалогії В.Л. Модзалевського знаходимо стислу довідку про Ф. Ращенка[1]. Але на базі архівних і опублікованих документів можна доповнити її.

Отже, за родинними переказами протопласт роду Хома Ращенко вийшов з містечка Рашковичі. Очевидно, це нинішнє село Рашкова Слобода біля с. Петруші Ріпкінського району Чернігівської області. Козак відзначився в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Не випадково у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. (Чернігівський полк) він записаний третім після полковника Мартина Небаби і майбутнього полковника Стефана Подобайла (Пободайла) – «Хома Радченко»[2]. За часів гетьманів Івана Виговського і Юрія Хмельницького чернігівець став сотником Роїської сотні (лютий 1659 – березень 1660). Нагадаємо, що Роїще – це нині село Чернігівського району. 21(11) лютого 1659 р. І. Виговський, «маючи взгляд на заслуги в Войску Запорозском и до далшой хотячи потягнути нам и Войску услуги пана Хому Ращенка, сотник роиского», надав йому універсалом-привілеєм «млин Роиский з Беркгилевщизною зо всіми пожитками, и слободку при том же млині закликати позволилисмо»[3], а 2.02(23.01.) 1660 р. Юрій Хмельницький – універсал на військову мірочку із збудованого млина з одним колом на р. Стрижень. Помер Хома Ращенко до 1671 р.[4] Цікаво, що його наступником на сотницькому уряді в Роїщах був Іван Ращенко (Рашевський), який сотникував у 1676 р., але, коли почалася його каденція і коли закінчилася до 1680 р., невідомо. Ким доводився Іван Хомі – братом, сином чи віддаленішим родичем, поки що сказати неможливо. Потім у 1690–1692 рр. бачимо на цій посаді Івана Рашевського (Малика). Чи був це Іван Ращенко, який заради престижності став називатися Рашевським, чи інша особа, сказати теж неможливо.

Тепер переходимо до сина Хоми Ращенка – Филона. Коли він народився, невідомо. Можливо, це сталося в 40-х рр. XVII ст. У 1670 р. він значиться як козак і обиватель чернігівський. 3.07.(23.06) 1671 р. чернігівець отримав стверджувальний універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного на млин у с. Роїщах і ґрунт Беркілювщину, а 11(1).09. 1686 р. – універсал від гетьмана Івана Самойловича на Роїще[5]. У січні 1687 р. бачимо його на посаді одного з двох осавулів Чернігівського полку (другим осавулом був Василь Устимович). Однак на цій посаді Филон довго не протримався і, очевидно, того ж року став відставником. Прихід до влади гетьмана Івана Мазепи сприяв подальшому зміцненню позицій Ращенка. 24(10).09. 1695, 20(10).04. 1696 та 20(10).12. 1698 рр. він купив землі в с. Кислих (нині на Ріпкинщині). 17(7).05. 1696 р. Филон отримав універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба на ґрунт в с. Кислих з правом «отбирать послушенство» від чотирьох селян, яких він там поселив. У 1698, 1696, 1701 рр. він отримав універсали вже від І. Мазепи, якими були підтверджені маєтності, надані згідно з попередніми привілеями, право на збудованння греблі на Кінському броді, на млини на Свішні і в Роїщах на р. Стрижень. Роїщем і слободою Кислою він володів до самої смерті.

Не пізніше1696 р. Ф. Ращенко став обозним Чернігівського полку (можливо, його призначення на цю посаду сталося між жовтнем 1690 і 1695 рр.) і перебував на цьому уряді як мінімум по березень 1701 р.

У зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ми виявили заповіт Филона Ращенка, котрий проливає трохи світла на його біографію (див. у додатку до статті). Ця духівниця (тестамент) була складена в його будинку

---

[1] Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев: Тип-я С. Кульженко, 1914. Т. 4. С. 275.
[2] Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Київ, 1995. С. 477.
[3] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів, 2004. С. 93–94.
[4] Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. С. 275.
[5] Там же.

в с. Роїщах 19(8) січня 1709 р. і гарантом її дотримання Ращенко просив бути чернігівського полковника Павла Полуботка. У документі, написаному дяком с. Халявина Кирилом Денисовичем, Ращенко згаданий як «знатный войсковий полку Черніговского товариш». Він хворів (тому й складено заповіт), але був ще «не барзо схорилым». Тим не менш смерть не заставила себе довго чекати, і, мабуть, того ж року він покинув цей світ. Видно, що Филон Ращенко був глибоко віруючою людиною, оскільки детально розписуються надання церквам за сорокоусти за помин душі, чого немає в більшості заповітів. Стисло згадується його перша покійна дружина. Щоправда, вона не названа по імені. Зате друга дружина Марія згадується неодноразово, і їй припадало більше всього зі спадку. Ймовірно це було викликано тим, що вона залишалася з неповнолітніми дітьми, зокрема Єлисеєм. Марія вийшла за Филона Ращенка по смерті свого першого чоловіка Данила Стишевського, отримала від гетьмана Івана Скоропадського 29(18).01. 1715 р. стверджувальний універсал на млини і ґрунт Беркилівщину. Померла після 1721 р.

Син Филона від першого шлюбу – Панас – теж отримав досить великий спадок, хоча готівки йому не дісталося через те, що його шкоди мусив покривати батько. Про нього згадується й так: «Опанас, що ходыв у войско, стратив грошей сто двадцать талярей из тым конем, що купил у хоружого». Панас, очевидно, зловживав алкоголем, зокрема продав чотирьох коней, а гроші пропив тощо. В. Модзалевський пише, що Панас із племінником Матвієм Федоровичем («жители роисские») продали 27 (17).08. 1718 р. Якову Лизогубу Жемеринську сіножать на ґрунтах в с. Хмельниці. Він був одружений з Уляною Василівною, дочкою священика м. Седнів.

Був ще й старший син (від першого шлюбу) Федір «Илечок», який помер раніше батька. Він позичив гроші у своєї бабусі, матері Филона, очевидно, у 1687 р. («я на тот час был у Стародубі, бо асаулом был») і не встиг віддати. Перед смертю Федір просив батька не відбирати борг від його дружини, і волю сина Филон виконав, ще й «отдавал богато дечого» внукам. До того ж ця невістка орендувала чотири села: «Хмелницу, Постовбицю, Слободку, Данычы», і отримувала з оренди (очевидно, горілчаної) всі прибутки. Видно, Филон сплатив гроші за «церковные проступки» Федора і за те, що той побив якусь жінку (про це не зовсім ясно говориться в заповіті).

Згадано у тестаменті онуків Филона Матвія Федоровича, Василя й Кирила. Тут є якась неясність. Справа в тому, що у Єлисея справді був син Василь (у 1761 і 1784 рр. був роїським сотеним отаманом), але в заповіті Єлисея названо малим, тобто неповнолітнім. Чи тут мався на увазі його малий зріст? Кирила ж взагалі не бачимо серед родичів Филона. Чи він невдовзі помер, чи був не в числі рідні, теж неясно... У В. Модзалевського про Єлисея говориться детальніше: він був сином від другого шлюбу Филона, значковим товаришем, чернігівським полковим комісаром, чернігівським полковим осавулом у 1738–1753 рр., брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Помер у1745 р. в Ніжині, де й похований[6]. Його дружиною була Катерина Іванівна Тризна, дочка судді Чернігівського полку у 1710–1711 рр. Від цього шлюбу народилися, крім згаданого Василя, Андрій, значковий товариш Чернігівського полку (1761), згаданий і в 1765 р., та Марія (1732 – після 1786 рр.).

Були у Ф. Ращенка й доньки. Перша (від першого шлюбу) навіть не названа в духівниці по імені і за заповітом їй нічого не перепало. Це було не випадково. Ця донька вийшла заміж за Івана Стефановича Силича, племінника Іоанникія Силича, чернігівського полковника у 1657–1663 рр., страченого 18(18) вересня 1663 р. з наказу гетьмана Івана Брюховецького після «Чорної ради» 1663 р. Сам Іван був товаришем Чернігівського полку (1699–1706), знатним військовим товаришем (1710–1715), чернігівським городовим отаманом (1721–1733) і чернігівським наказним полковником (1723). Дочка була в конфлікті з матір'ю і та перед смертю навіть заборонила давати їй щось, кажучи: «так будет и того, що я давала». По смерті матері дочка забрала собі цілу скриню «фантів», тобто цінностей, прикрас тощо. Все-таки Филон дав їй дещо, але в цілому він відмовляв у праві на спадок її чоловіку Івану (можливо, ця донька вже померла).

Від онуків Филона Василя й Матвія пішли нащадки, дані про яких уриваються на середині XIX ст.

Таким чином, проливається трохи додаткового світла на маловідомого старшину Чернігівського полку другої половини XVII ст. Филона Ращенка і, сподіваємось, ця замітка й документ стануть у пригоді чернігівським краєзнавцям.

[6] Так само.-с. 276.

Додаток:

1709, січня 19(8). – с. Роїща. – Заповіт Филона Ращенка.

«Во имя Отца и Сына и Святаго Дха, Святыя Жывоначалныя и Неразділимыя Тройца. Амінь.

Я, раб Бжий Филон Ращенко, знатный войсковий полку Черніговского товариш, позваный зоставшы от Гспда Всемогущаго позвом смертелным всякому члвіку природным и нігды неухронным пред неліцемірный Его Суд Бозкий справедливый на оный світ дшею тылко и тілом, очекиваты міючы вторaго страшнаго Хсва прышествія при пожеgнаню з сым дочасным світом тут же всіх моих близких и далеких опракуючих (!) кревных, а в указанную от отца моего прыбіраючыся дорогу, зуполного розуму моего еще и сам не барзо схорилым чуючыся, сым остатней волі моей тестаментом всі свої до найменшые світовые роспоражаю речы: напрод стоячый двор в селі Роїщах и з двома огородамі и з садамі жоні своей Мариі вічнымі часы legую, другий двор также в Роїщах шынковый и с поседінем и з садовіною жоні своей Мариі вічнымі часы legую. Которим то куплен окром сна третый двор неоплаченый в місті Чернігові, пляц Свісліцкого, также в еслі оплатыт, жоні моей Мариї вечными часы legую, млын жоні своей на Свішні legую. А тые два млыны у Кислых и в Роищах сыну и внукам, сын который хоче, нехай той бере млын, поміркы где есть у Роїщах и где колвек по половіні жоні моей Мариї и з двоима дітмі, половина поля у во всіх кгрунтах. А сыну и внукам также половина поля, сіножат Беркиловская жоні моей, а сыну Афанасью сіножат з шляхом до ліса из унакамі (!), а ліс по половині из женою моею. Село Беркилювка подданые (?) вичнымі часы, жоні моей, а Роїща сыну моему из унукамі, еслі будут служит козацко, кгрунт Кисловский половина моей жоні, а половина сыну моему из унукамі, а сыну моему Афанасью нема червоных за его шкоды, починение, тымі червонымі. Мае жона моя поминаты мене. Матвію, Васылю дано двісті золотых и сім червоных двом им, а Кирику отдано полтораста золотых вічнымі часы, сребро и цінь повинна жона моя отдати сину моему и внуком ведлуг старой духовницы, червоных не дано, а Панасу за его шкоды починенные, меновите Илечкув два уробыв (?) и з грошми у ледовні (?) побрав, нема відома килко. Старшый сын Хведор Илечок талярей бытых узял у матки моей, а я на тот час был у Стародубі, бо асаулом был, и як помірав, просыл мене, абы я не отбирал от жены его и я не отбирал, але отдавал богато, дечого унуком з своих добр. К тому еще невістка моя четыри селі рандовала, меновите Хмелницу, Постовбицю, Слободку, Данычы, то все тое на себе оборочала и горилку килко раз давав, як она арендовала бариламі и куфамі; за церковные проступки сорок талярей и десят золотых заплатил, бабу побыв пятдесят золотых. По смерти жоны своей, а его маткы далем Апанасу сто золотих у войску коней четверо продав и пропив Апа[нас], сын мой, у комънаті выняв из фляшы талярей сто, а фляшу насыпал водою. Казанув два, жоні моей Мариі legую, а Опанасу, сыну моему, два, а унукам два казаны, старая хата городовая в Роїщах унукам нехай поста(..)* на Бурдывщыні. А ежели бы міл хто касоват сей остатней волі моей тестамент, таковый да будет проклят анафема, прыйдыт и разсудытся зо мною пред нелицемірным Судыею. Писася тот тестамент в селі Роїщах у двори пна Филона Ращенка, державцы того ж села року 1709 мсця януария осмого дня.

А Опанас, що ходыв у войско, стратив грошей сто двадцать талярей из тым конем, що купил у хоружого.

Писар того тестаменту Кирило Денісович, дяк холявинский.

Гроше остаток все жоні моей Мариї legую, а жена моя повинна чидому (?) старатися як есть звычай християнский на сорокауст у катедру, на Спаса, до Кресенія, до Благовіщенія, у Роїщах по смерты моей міют сорокоусты правитыся, на всі тые церкви коп по десят. Одежу що я справлял, жоні моей абы не втручалися ніхто ні сын, ни внуки. Кунтушов два моих лудановий червоный, лудановий блакитный сыну Елисею малому; шабля под срібром, мушкет срібром набіяный, кулбаку сыну моему Елисею legую. А що, ховай Бже, смерты на діты мої, повинно то буты при жені моей. Зятю моему Ивану Сыличу нічого не отказую того рады, що по смерты жоны моей першой побрала и фанты всі дочка моя пні Силичовая, скриню фантов цілую. Далем шкапу з лошами, кунтуш лудановий шлямами подшитий, манисто червонымі перенизано и то я далем через заказ жоны моей першой, по смерти матки еї давалем тое и матка еї, а моя жона не казала ничого даваты, а я давалем, мовила: «так будет и того, що я давала.

Прошу добродію мой великий, мсцівий пне полковник, щоб моя духовница не була нарушона по смерти моей през моих дітей, которих усих подаю ув опеку в. мс. добродієви моему.

Филон Ращенко, рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57520. Оригінал).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Дата подання: 10 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 18 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю. Заповіт Филона Ращенка. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 70–73. DOI: 10.5281/zenodo.5794156.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. (2021). Zapovit Fylona Rashchenka [Testament of Philon Rashchenko]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 70–73. DOI: 10.5281/zenodo.5794156.

УДК 94 (477)«1657–1768»

Ірина Кривошея

●

ТЕСТАМЕНТИ У ЗБІРЦІ РОДИННИХ ДОКУМЕНТІВ МОЛЯВОК (РУМЯНЦЕВСЬКА РЕВІЗІЯ)

DOI: 10.5281/zenodo.5802053

© І. Кривошея, 2021. CC BY 4.0

Мета статті. *Доповнити історію роду Молявок та кількох інших старшинських родин, які мали володіння в с. Масани полкової сотні Чернігівського полку, проаналізувавши документи, що містяться в матеріалах Румянцевської ревізії. Розглядаються тестаменти, купчі та матеріали судових справ козацької старшини Чернігівського полку.* ***Актуальність.*** *Дослідження старшинських тестаментів останніх років засвідчили надзвичайно малу кількість вцілілих до нашого часу документів. Число відомих сьогодні тестаментів ледве перетнуло позначку в дві сотні. Відтак кожен новий тестамент, введений до наукового обігу, робить дослідження актуальним.* ***Наукова новизна*** *дослідження полягає у включенні до наукового обігу кількох тестаментів та віднайденні важливої інформації генеалогічного характеру. Зібрання опрацьованих документів різночасове, однак об'єднане єдиною рамкою земельних володінь кількох родин у с. Масани, що нині є частиною міста Чернігова.* ***Методологія*** *дослідження передбачала використання загальнонаукових методів аналізу та синтезу, історико-критичного, структуралістського, ретроспективного та біографічного.* ***Висновки.*** *Основним власником с. Масани та ґрунтів у його околицях була родина Молявок. Купчі, судові справи й тестаменти цієї родини демонструють процес придбання володінь членами родини в інших власників та рух власності в межах родини впродовж кількох поколінь. Придбання масанівських ґрунтів Молявками додало до родинної збірки документів два жіночих тестаменти мешканок села та околиць. Основний тестамент збірки належить значковому товаришу Чернігівського полку Йосипу Федоровичу Молявці (1764). Ще два жіночих тестаменти написані представницями відомих старшинських родин. Раніше їх зміст в історіографії не аналізувався. Тестаменти та інші види документів дозволили побачити різні аспекти повсякдення власників маєтностей в с. Масани.*

Ключові слова: *тестамент, генеалогія, повсякдення, козацька старшина, Масани, Чернігів.*

Генеральний опис Лівобережної України тривав впродовж 1765–1769 рр. Перепис спирався на дані попередньої ревізії 1764 р. В історії він також відомий як Румянцевський опис, адже перепис майнового стану населення було проведено за часів управління Другою Малоросійською колегією П.О. Румянцева-Задунайського. Це один із найкраще збережених архівних фондів, що є доволі цілісним масивом документів, необхідних для вивчення політичної, економічної, соціальної та культурної історії України XVII–XVIII ст. Навіть сам по собі подвірний перепис із усіма належними до нього володіннями та рухомим майном є прекрасним джерелом для досліджень істориків. Однак, родзинкою перепису є зібрані під час його проведення підтверджувальні документи на маєтності. Копії документів власників, часто датовані попереднім століттям, складають вагомий додаток до відомостей ревізії.

Звернення до матеріалів Румянцевського перепису завжди актуальне, а особливо, коли йдеться про пошук тестаментів козацької старшини та інших верств населення Гетьманщини. Наукова новизна публікації полягає в аналізі віднайдених п'яти тестаментів, з яких чотири – жіночі.

Село Масани в 1768 р. знаходилося на відстані 7 верст від полкового міста Чернігова й за адміністративним поділом входило до полкової сотні. Нині це мікрорайон Чернігова. Відоме село з першої половини XVII ст. П. Кулаковський показує, що воно осаджене пе-

ред 1638 р.[1] Коротка історія села викладена в розвідці В. Зайченко[2]. У середині XVIII ст. ґрунтами в селі володіли різні власники: місцевий священник, родини Товстолісів, Покосовських, Каленченків, Силичів, Савичів, Мануйловичів, Григор'євих (Крестовських), Гурських, Шеремет[3]. Основним власником земель у Масанах із XVII ст. була родина Молявок[4].

Корпус документів, що підтверджував у 1768 р. право на володіння Молявками землею в Масанах та околицях, складають купчі, уступні, документи судових справ і тестаменти кількох поколінь. Перший документ хронологічно – це купча Марії Молявчихи (1657 р.), більшість інших – купчі Івана Молявки, його наймолодшого сина Федора та внука Йосипа і його дружини. Особливої уваги заслуговують тестаменти.

29 квітня 1657 р. Марія Молявчиха купила кілька нив під Білоусом в напрямі до шляху любецького. Свідками купчої виступили пан Сергій, житель білоусівський, та кілька жителів с. Масани на чолі з отаманом масанівським Федором Донченком. Володіння купленими ґрунтами закріплювалося за нею, її дітьми та нащадками[5]. Така формула в тексті купчої може вказувати на її вдівство. Імовірно, Марія була дружиною Харка Молявки й матір'ю Івана. У збірці немає жодного документа Харка Молявки, батька Івана, про якого після 1650 р. відсутні згадки, зате є документ Марії Молявки. Це дозволяє зробити припущення про близьку спорідненість Марії та Івана.

Найвідомішим представником родини був знатний товариш полку Чернігівського Іван Харитонович (Харкович) Молявка. Його тестамент (1706 р.) зберігся в копії й опублікований А. Попружною[6]. Починаючи із 70-х рр. XVII ст. Іван придбав чимало ґрунтів у Масанах та інших селах на Чернігівщині. Володіння він розділив у тестаменті між дітьми від обох шлюбів. Надалі основний рух масанівських маєтностей відбувався між родичами, синами й зятями Івана Харитоновича та їхніми нащадками. Наприклад, у жовтні 1750 р. вдова Федора Молявки Ганна Мокрієвичівна разом із сином Іваном уступила за певну суму частину родових володінь в різних селах своєму старшому синові Йосипу Федоровичу[7].

У 1768 р. в документах ревізії зазначено, що с. Масани власницьке, належить вдові значкового товариша Чернігівського полку Й.Ф. Молявки (онук Івана Харитоновича – *І.К.*) Марфі Андріївні[8]. Її старий житловий двір у с. Масани складався зі світлиці з кімнатою, пекарні, овина й сараю. До двору належало орної землі в трьох змінах на 236 чверток, в якій 16520 квадратних сажнів довжини й 7080 квадратних сажнів ширини, та ще «зарослої землі» 14 чверток, лісу березового дров'яного 2 чвертки, в окружності 260 сажнів, сінокосу на 5 возів доброї трави, мала 1 коня, 1 корову та 1 свиню[9].

Найбільший тестамент у збірці – заповіт значкового товариша Чернігівського (у деяких документах – Стародубського[10]) полку Йосипа Федоровича Молявки, укладений 10 жовтня 1764 р.[11] У вересні 1765 р. вдова ствердила його в чернігівському земському суді. Згідно документа, основні володіння залишалися в спадок дружині тестатора, Марфі Андріївні Острянсковні. Тестамент зберігся завдяки судовій справі в земському чернігівському суді, що тривала в січні 1766 р. за позовом проти Марфи Молявки брата її померлого чоловіка, військового товариша Івана Федоровича Молявки. Матеріали судової справи, разом із копіями купчих на ґрунти предків Йосипа Молявки, в ревізії склали комплекс документального забезпечення права власності Марфи Андріївни Молявки на масанівські володіння.

Судова справа Молявок (1766 р.) цікава як ілюстрація повсякдення козацької старшини, її ментальності, відносин у родині[12]. Їхня історія не виняток, а радше правило, в то-

---

[1] Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. Київ, 2006. С. 287.
[2] Зайченко В. Село Масани, яким воно було. (Історико-етнографічний нарис). Чернігів, 2003. 68 с.
[3] Ревізія Чернігівського полку 1732 р. / упор. та вступ І. Ситий, С. Горобець, передмова Ір. Кривошея. Чернігів, 2014. С. 448; Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІУАК). Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. 957 арк.
[4] Розписи родини Молявок: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев: Типо-литография С.В. Кульженко, 1912. Т. 3. С. 593–603; Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк: монографія: В 2 т. Київ: ДП «НвЦ Пріоритети», 2012. Т. І. С. 114–118.
[5] ЦДІУАК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 772 зв.
[6] Інститут рукопису. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 57517; Публікація: Попружна А. Чернігівський городовий отаман Іван Молявка та його духовний заповіт. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*: Зб. наук. пр., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 568–575.
[7] ЦДІУАК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 779 зв.–780.
[8] Там само. Арк. 761.
[9] Там само.
[10] Там само. Арк. 755 зв.
[11] Там само. Арк. 766–769.
[12] Там само. Арк. 742–769 зв.

дішньому українському суспільстві. Родичі часто не могли утриматися від судових позовів чи простого захоплення маєтностей слабшого члена родини, як правило, вдови, не зважаючи на наявність чіткого заповіту. 10 жовтня 1764 р. Йосип Федорович Молявка уклав заповіт, помер у квітні 1765 р. У березні 1765 р., вочевидь під тиском Йосипа, Іван дав розписку дружині Йосипа Марфі Андріївні, що визнає її право на спадок, вказаний у братовому тестаменті. Йшлося там і про те, що він стане після її смерті спадкоємцем їхнього добра. Та одразу після смерті Йосипа Іван починає утискати вдову в її правах, обґрунтовуючи свою позицію тим, що нібито тестамент підробний. Земський суд розглянув подання й визнав претензії Івана Молявки необґрунтованими, закріпивши за Марфою право володіння. Марфа доклала до справи тестамент померлого чоловіка й розписку самого Івана. Суд зауважив, що Йосип після укладення заповіту прожив досить довго, щоб змінити власний заповіт, якщо з ним були проблеми. Розписка Івана Федоровича найбільше засвідчує розмитість існуючих звичаїв і моралі деяких представників козацької старшини. Він добре знав про безпідставність своїх претензій, адже ще у вересні 1764 р. Йосип Молявка уступив окремим листом свої володіння в різних населених пунктах дружині[13]. Мотив уступки також вказаний – вона була доброю господинею й дружиною, а ще – Йосип продав її отчизну й материзну та потратив ці чималі кошти на свої потреби. Крім того, значна частина цих ґрунтів була набута ними спільно в шлюбі. Всіх родичів він при уступці «віддалив».

У тестаменті, укладеному впродовж наступного місяця після уступного запису, Йосип Молявка заповів рідному братові Івану сільце Гаврилівку на Левонківських ґрунтах, осаджену їхнім батьком[14]. За це Іван мав організувати поминання душі Йосипа. Основну частину ретельно перелічених у тестаменті володінь і все рухоме майно Йосип відписав дружині. У кінці документа тестатор знову згадує, що хоча в них не було дітей, він все залишає дружині, адже потратив її спадок. Навіть перелічує тут же в заповіті, на що витратив її гроші. Йосип застеріг дружину від продажу маєтності в чужі руки. Після її смерті брат Іван мав поховати Марфу й виконати всі належні поминальні служби. Відповідно, після того родинна власність мала перейти Івану. Бачимо, що Іван чекати не захотів. Одним зі свідків цього заповіту був писар сотенний білоуський Володимир Григорієв. Нижче розглянемо заповіт його матері Анастасії Григорієвої.

Батько Йосипа й Івана, обозний полковий чернігівський Федір Іванович Молявка, мав не менш скандальний характер, ніж його молодший син. Він довгий час утискав у масанівських володіннях Єлизавету, вдову свого давно померлого брата Семена, яка була на той час черницею й намісницею Чернігівського П'ятницького монастиря. Семен Іванович Молявка, колишній священник шибиринівський, уклав заповіт 22 вересня 1721 р.[15] Відчуваючи наближення смерті, прийняв постриг у чернігівському Борисо-Глібському монастирі під ім'ям Стахія. Помер 2 листопада 1721 р. і був похований у шибиринівській церкві[16]. Через кілька років його вдова, яка розпоряджалася заповітом, прийняла постриг у жіночому П'ятницькому монастирі. Основне майно цієї родини відійшло Кафедральному монастирю, частина вже в 1726 р. У 1744 р. намісниця Єлизавета, втомлена багаторічною боротьбою за володіння з братом свого покійного чоловіка полковим чернігівським обозним Федором Івановичем Молявкою, передала залишок ґрунтів у власність Чернігівського кафедрального монастиря[17].

Два жіночих тестаменти потрапили до збірки ревізійних документів завдяки поетапному скуповуванню земель у с. Масани значним товаришем полку Чернігівського Іваном Харитоновичем Молявкою. 14 грудня 1695 р. уклала тестамент Марія Степанівна Мойсеїха[18]. Заповіт написаний на користь її чоловіка, Мойсея Дем'яненка та їхньої малолітньої доньки. Марія важко хворіла й розуміла, що невдовзі помре. Мойсею й доньці Євдокії заповіла двір, що чоловік сам звів на землі її батька, поле з дібровою й усе рухоме майно. На випадок смерті доньки зазначила, що все майно має належати чоловікові, та застерегла своїх кревних порушувати її волю. Цей короткий заповіт містить основні формули тестаменту, передбачає поминання душі та застереження про кару порушникам після смерті. У збірці також є судове рішення чернігівського полкового уряду від 1698 р., в якому закріплюється право на власність померлої дружини за Мойсеєм згідно доданого заповіту його покійної дружини[19]. У рішенні відзначається, що Мойсей має право розпоряджатися власністю до зростання доньки. Останнє свідчить, що ця власність небіжчиці була материз-

[13] Там само. Арк. 763–764.
[14] Там само. Арк. 766.
[15] ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57538. Арк. 107–108 зв.
[16] ЦДІУАК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 822 зв.
[17] Там само. Арк. 822–823 зв.
[18] Там само. Арк. 777.
[19] Там само. Арк. 776–776 зв.

ною й мала перейти з досягненням віку їхній доньці. Утім, полковий суд зауважив, що у випадку смерті доньки Мойсей може вільно розпорядитися ґрунтом, що він пізніше й зробив. Адже збірка документів, представлених Молявками в Румянцевській ревізії, містить ще один документ. Це купча Федора Молявки на город Мойсея Дем'яненка 27.06.1720 р.[20] У випадку Марії й Мойсея Дем'яненка цікавість викликає не перехід їхньої власності в руки Молявок, а рівень уряду, що стверджував тестамент Марії й права її чоловіка. Полковий уряд був представлений наказним полковником чернігівським Миколою Грембецьким, суддею полковим Юрієм Затиркевичем, хорунжим полковим Іваном Терпицьким, товаришами полковими Михайлом Свободецьким і Юрієм Александровичем. Це може свідчити, що Марія походила із старшинської родини й на її частку власності могли претендувати інші родичі. Звідсіль вирішення справи на такому високому статусному полковому уряді. Дуже цікаво, чиєю ж донькою була Марія Степанівна?

22 квітня 1710 р. склала тестамент Євдокія Мойсеївна Білуєвна (?) Євтухова[21]. У заповіті вона звертається до батька Мойсея й просить попіклуватися про належне її поминання після смерті. Для цього батько мав продати кілька невеликих нив. Євдокія просить батька поховати її біля церкви, що добре ілюструє ставлення до посмертя українців тієї доби. Тестамент короткий. Перелік нив і дозвіл на їх продаж тестаторки свідчать на користь того, що ці ґрунти були материзною. На тестаменті були пізніші дописи про продаж нив, і Євдокія вже згадана як небіжчиця. Ниви купив житель чернігівський Яким Лук'яненко. Чому цей тестамент потрапив до документів Молявок, не зовсім зрозуміло. Можливо, пізніше ці ґрунти теж стали власністю представників роду Молявок.

Ще один жіночий тестамент в об'єднаній масанівськими володіннями збірці належав Анастасії Григорівні, козачці й жительці чернігівській. Датований 29 липня 1753 р. У заповіті згадується її чоловік Григорій Корнєєвич, житель чернігівський, з яким набута нерухомість (двір житловий у Чернігові на новому місці навпроти Кафедрального монастиря, приїжджий двір у с. Масанах із городом, околицею й садом, між дворами померлого обозного чернігівського Ф. Молявки й черниці Єлизавети, намісниці монастиря П'ятницького, з орним полем і дібровами під селом). Тестамент укладений на користь спільних із чоловіком п'ятьох синів. Цікаво, що маєтність цієї родини в Масанах ніби вклинювалася між володіннями Молявок. Це могло бути результатом продажу когось із Молявок своєї власності або ж свідчити про належність у попередніх поколіннях представника цієї родини до Молявок.

Анастасія ретельно зазначає в тестаменті імена синів, які успадкують родинне майно – Іоан, священник спаський чернігівський, Михайло, Гнат, Андрій і Володимир. Відведений кожному з них земельний спадок чітко описаний. Двір у Чернігові заповіла Гнату й Володимиру навпіл (із твердим зазначенням, кому яка частина), іншим синам компенсовано вартість двору грошима й худобою. Із Михайлом раніше трапилася якась халепа, і матір заплатила його борг за кривду померлому жителю чернігівському Захарку Луштенку 6 руб., а дружині Захарка – 8 золотих. Син Андрій у тестаменті теж згадується як проблемний. Йому гроші від матері дісталися, коли він їздив у Київ із сином своєї дружини. І через його «пьянство и непостоянство» з його половини двору й описаного ґрунту міг отримувати лише прибуток. І то за умови, що перестане пиячити, інакше гроші підуть на поминання душі. Масанівські двір і ґрунти заповіла Володимиру, який з 1737 р. жив при ній, служив у полковій канцелярії, ходив у військові походи, опікувався маєтністю й був опорою матері всі ці роки.

За неграмотну Анастасію заповіт підписав значковий товариш Чернігівського полку Круглик (ім'я копіїст не згадав). Іншими свідками були римар полкової артилерії чернігівської Андрій Семенович, чернігівський мешканець Іван Добровний та сини тестаторки – священник Іоанн Григорієв-Крестовський та Гнат Григорієв. Побіжний погляд на уряди сина й свідків змушує піддати сумніву її статус простої козачки. Згадуючи, що вона козачка, тестаторка радше хотіла наголосити на своїй належності до козацького стану загалом. Пізніше її син Володимир Григорієв став писарем сотні Білоусівської. Він помер бл. 1765 р. Ревізійні відомості в 1768 р. підписував його неповнолітній син Матвій Григорієв (1754–1768–?). У спадковому дворі в с. Масани мешкала в 1768 р. вдова Володимира Уляна Іванівна (1718–1768–?). У дворі було 2 житлові світлиці, 3 підсусідські хати, 4 комори й 2 сараї. До двору належало орної землі в трьох змінах 39 чверток, шириною 1170 сажнів, довжиною 2730 сажнів, сінокіс, 1 кінь, 4 дойних корови, 2 теляти[22].

[20] Там само. Арк. 774 зв.
[21] ЦДІУАК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 775–775 зв.
[22] Там само. Арк. 751 зв., 807.

Отож, бачимо закріплення за однією родинною гілкою імені діда Матвія Григорія як родового прізвища[23]. А за іншою – Крестовські. Ще частину генеалогічної інформації щодо цього роду містить судова справа на чернігівському магістраті Володимира Григорієва з чернігівськими міщанами щодо його спадкових ґрунтів у с. Масани. Ці землі він мав успадкувати після смерті його дядька, жителя чернігівського Уласа Нестеренка[24]. Справа була заплутана, тривала з 1752 р. За показами свідків з'ясувалося, що батько Уласа Нестеренка був рідним братом бабки Володимира по батьковій лінії Євдокії[25]. Отже, Володимиру Улас доводився двоюрідним дядьком. Об'єднували родини спільні масанівські ґрунти, за які й велася судова тяжба.

Завдяки ревізії (1768 р.) масанівських ґрунтів зберігся ще один жіночий заповіт. 8 травня 1719 р. уклала тестамент Ганна Никифорівна Силіна, обивателька масанівська[26]. Це донька чернігівського полкового обозного Никифора Калениченка[27]. У першому шлюбі була за міщанином Савою Федосенком (помер раніше 1701 р.), тому її сини Савичі. Укладала свій перший тестамент в 1719 р., перебуваючи в третьому (!) шлюбі, а в другому була за бурмістром чернігівського магістрату Силою Федоровичем Дубровою, тому в заповіті означена як Ганна Никифорівна Силіна.

Тестамент містить розлогу аренгу. Заповідачка розмірковувала про наближення смерті, час якої визначений Богом і, відчуваючи близькість цього «декрету», при добрій пам'яті хотіла розпорядитися власним «убогим имением». Видаючи раніше заміж доньку Катерину Силівну, вона традиційно її вивінила. У заповіті ж Ганна перелічила все рухоме майно, поручене Катерині, в основному посуд: 8 ценових полумисків, 12 тарілок, 6 срібних ложок, 4 кубка, «душников подлоцаних» 2, червоних золотих 12, казан горілчаний[28]. Розпорядницею поховання й поминання тестаторка призначила доньку Катерину Григорієву й заповіла їй половину ґрунту масанівського з гаями, дібровами й сіножатями на тій стороні, де й гумно, половину двору в Масанах, двір у новому місті в Чернігові проти церкви Богоявлення Господнього. Ганна віддалила всіх інших своїх дітей та родичів і ствердила спадок лише за Катериною, своєю донькою від другого шлюбу. Тестамент містить відповідні традиційні санкції щодо порушників її останньої волі. Її перший тестамент сповнений рівновагою й любов'ю до ближніх.

Варто звернути увагу на свідків цього тестаменту. Тестаторка була неграмотною й поставила хрест. Першим підписав піп Андрєєвич, який писав сам заповіт. Далі йде запис наступного свідка, який називає Ганну «госпожа цетуся», вочевидь її племінник Михайло Мокрієвич. Але саме тут є цікава частина запису – «…цетусе моїй Анне Никифоровой Силиной о подписи руки моей на сей легации подписувся то муж ей Павел Доник (?) подписувся»[29] Далі підпис – Михайло Мокрієвич. Він був сином рідної сестри Ганни, Єфросинії Никифорівни Калениченко та Оникія Карповича Мокрієвича (їхня рідна сестра Пелагея Никифорівна була першою дружиною І. Скоропадського). Є згадки про те, що М.О. Мокрієвич був неграмотний[30], а отже, Павло міг розписатися за нього. Ймовірно, цей запис прямо згадує третього чи четвертого чоловіка Ганни. Адже є дані В. Кривошеї про ще одного її чоловіка – Саву Йосиповича Космуса, міщанина чернігівського[31].

Наступними свідками заповіту Ганни були отаман курінний красковський Григорій Стефанович (чи не зять?) та син тестаторки Іван Савич, сотник любецький. Останній записав: «Чинячи за досить воле ей милости Пней родителки моей печать свое приложил и при оной подписувся»[32]. Всі чоловіки Ганни Никифорівни Калениченко були міщанами чернігівськими, вочевидь, не бідними, і навіть шляхетного походження (Дуброва – любецький шляхетський рід)[33], адже донька полкового обозного з батьківськими спадковими ґрунтами була статусною нареченою у будь-якому за рахунком шлюбі. Цікаво, що більшість перелічених Ганною в заповітах маєтностей – це власність, набута ще її батьком.

Другий тестамент Ганна уклала в 1728 р. Значні витримки з нього наводить у родословнику В. Модзалевський, тоді як про перший заповіт лише згадує[34]. Утім, ці частини стосуються лише майнових розпоряджень і нічого не говорять про роздуми тестаторки та стосунки в родині. Другий тестамент датований 11 травня 1728 р. Дослідник вказав, що на

[23] Там само.
[24] ЦДІУАК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 808–816 зв.
[25] Там само. Арк. 813 зв.
[26] ЦДІУАК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 824–825.
[27] Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник… Т. 4. С. 464.
[28] ЦДІУАК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 824.
[29] Там само. Арк. 824 зв.
[30] Кривошея В. Українське козацтво… Т. І. С. 66.
[31] Там само. С. 39.
[32] ЦДІУАК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 824 зв.
[33] Кривошея В. Українське козацтво… Т. І. С. 278–279.
[34] Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник… Т. 4. С. 464–465.

той момент Ганна була черницею П'ятницького дівочого монастиря під іменем Афанасія й уже шість років лежала паралізована. Заповіла поховати себе в Любецькому монастирі. У витримках із другого тестаменту Катерина не згадується. Старший син Іван за заповітом 1728 р. отримав житловий двір, плац і шинковий двір в Любечі, ґрунти в селах Новосілки й Кротин, двір у Чернігові навпроти церкви Богоявлення та інший двір на Гончій вулиці, ґрунти в селах Полуботки, Сядричі, Седневі, Пищиках і Певцах, половину млина на р. Стрижні в Полуботках і частину сядрицького бору. Ще один син Ганни, Корній, за цим заповітом отримав двір і ґрунти в с. Мосани, ґрунти в Чернігові й Котах, частину сядрицького бору. Тут згадана частина маєтностей, що в першому заповіті мали відійти Катерині. Це може свідчити про ранню смерть доньки. Повний текст другого тестаменту не зберігся, тому можемо робити лише припущення.

Отже, кілька нових тестаментів (чотири старшинських, один козацький, з яких чотири – жіночих) та інші документи із зібрання Румянцевського опису доповнюють історію с. Масани, виявляють рух власності в масанівських околицях, розширюють генеалогію не лише роду Молявок, а й інших місцевих родів, зокрема роду обозного чернігівського Никифора Калениченка та родини Григор'євих (Крестовських). Знайдені жіночі тестаменти засвідчують неграмотність усіх чотирьох тестаторок, їхню набожність, прагнення дотриматися традиційної формули тестаменту, піклування про дітей. Чоловічий тестамент має більш світське звучання. Й.Ф. Молявка дбав про розподіл маєтності та забезпечення прав своєї дружини. Особливо важливі ці документи для розуміння повсякдення й ментальності різних соціальних груп Гетьманщини в кінці XVII – в середині XVIII ст.

References

Kryvosheia, V. (2012). Ukrainske kozatstvo v natsionalnii pamiati: Chernihivskyi polk [Ukrainian Cossacks in national memory: Chernihiv Regiment]. Kyiv, Ukraine.

Kulakovskyi, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi 1618–1648 [Chernihovo-Sivershchyna as part of Rich Pospolyta]. Kyiv, Ukraine.

Popruzhna, A. (2007). Chernihivskyi horodovyi otaman Ivan Moliavka ta yoho dukhovnyi zapovit [Chernihiv policeman otaman Ivan Moliavka and his testament]. *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv – Chernihiv in the medieval and early modern history of Central-Eastern Europe. Collection of scientific works, dedicated to the 110th anniversary of the first chronicle of the Chernihiv*. Chernihiv, Ukraine.

Zaichenko, V. (2003). Selo Masany, yakym vono bulo [The village of Masany as it was]. Chernihiv, Ukraine.

Кривошея Ірина Іванівна – професор, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини (в. Садова, 28, м. Умань, 20301, Україна).

Kryvosheia Iryna I. – Professor, Doctor of Historical Sciences, Professor of the World History and Methods of Its Teaching Chair at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Sadova, 28, Uman, 20301, Ukraine).

E-mail: iivahnuk@gmail.com

TESTAMENTS IN THE COLLECTION OF FAMILY DOCUMENTS OF THE MOLIAVKY (RUMIANTSEV REVISION)

The purpose *of the publication is to supplement the history of the Moliavky family and several other prosperous class families who had property in the village of Masany of regimental sotnia of Chernihiv regiment, analyzed documents contained in materials of the Rumiantsev revision. Testaments, deeds of purchase and materials of court cases of the prosperous class of Cossack of Chernihiv regiment are considered.* ***The actuality.*** *The study of the prosperous class testaments of recent years has shown an extremely small number of surviving documents. The number of the testaments known today is hardly over two hundred. Therefore, each new testament introduced into scientific circulation makes the study relevant.* ***Academic novelty*** *of the study is in the inclusion of several testaments in the academic circulation and the discovery of important genealogical information. The collection of processed documents is asynchronical, but united by a single framework of land ownership of several families in the village of Masany, which is now part of the city of Chernihiv.* ***The research methodology*** *involved the use of general research methods of analysis and synthesis, historical-critical, structuralist, retrospective and biographical.* ***Conclusions****. The main owner of the village of Masany and lands in its surrounding areas was the Moliavky family. Deeds of purchase, court cases and testaments of this family demonstrate the process of acquiring possessions by family members from other owners and the movement of property within the family over several generations. The acquisition of Masany lands by the Moliavky added to the family collection of documents two women's testaments of the village and the surrounding area. The main testament of the collection belongs to Yosyp Fedorovych Moliavka, a znachkovyi comrade of Chernihic regiment (1764). Two more women's testaments were written by the representatives of well-known prosperous class families. Previously, their content has*

not been analyzed in historiography. Testaments and other types of documents allowed us to see different aspects of everyday life of property owners in the village of Masany.

Key words: *testaments, genealogy, everyday life, prosperous class of Cossack, Masany, Chernihiv.*

Дата подання: 23 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 5 жовтня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кривошея, І. Тестаменти у збірці родинних документів Молявок (Румянцевська ревізія). *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 74–80. DOI: 10.5281/zenodo.5802053.

Цитування за стандартом APA

Kryvosheia, I. (2021). Testamenty u zbirtsi rodynnykh dokumentiv Moliavok (Rumiantsevska reviziia) [Testaments in the collection of Family Documents of the Moliavky (Rumiantsev revision)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 74–80. DOI: 10.5281/zenodo.5802053.

УДК 94(477.51):355.3]«1914/1918»

Олександр Немченко

●

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРМІЇ ПРОДОВОЛЬСТВОМ, ФУРАЖЕМ ТА СПОРЯДЖЕННЯМ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

DOI: 10.5281/zenodo.5804236

© О. Немченко, 2021. CC BY 4.0

Мета статті *– з'ясувати внесок земських установ Чернігівської губернії у справу забезпечення армії продовольством, фуражем та спорядженням у роки Першої світової війни.* ***Методи*** *дослідження дібрано відповідно до мети. У статті застосовано принципи історизму, об'єктивності та системності, використано загальнонаукові методи опису та аналізу.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що запроваджена до наукового обігу інформація допомагає суттєво доповнити історію земств новими фактами, осмислити їх значення та особливості діяльності в роки Першої світової війни.* ***Висновки.*** *Земські установи Чернігівської губернії відігравали важливу роль у забезпеченні армії. Завдяки співпраці з органами державної влади та Всеросійським земським союзом земства здійснювали поставки різноманітного спорядження, продуктів харчування та кормів. Упродовж війни земці продовжували діяти в інтересах місцевого населення, послідовно виступали проти низьких закупівельних цін, реквізицій та інших державних ініціатив, які могли негативно впливати на економічне становище губернії. Водночас здійснення закупівельних операцій та подальше постачання продуктів ускладнювалося через неякісну комунікацію між органами державної влади, корупцію на залізницях, конфліктні ситуації між губернатором та земськими діячами, членами Особливих позачергових зборів. Проте, незважаючи на всю недосконалість умов діяльності, земствам вдалося стати дієвою інституцією в системі забезпечення армії, якій вдалося поєднати успішне виконання стратегічних завдань підтримки війська та збереження відносної соціальної та економічної стабільності в губернії. Подальше вивчення місцевої специфіки земських ініціатив у роки Першої світової війни сприятиме формуванню наукової картини різновекторної діяльності органів земського самоврядування та її результатів.*

Ключові слова: *Перша світова війна, Чернігівська губернія, земство, Всеросійський земський союз, забезпечення армії.*

Перша світова війна посутньо визначила пріоритети в діяльності органів місцевого самоврядування. Одним із них став гуманітарний напрям, скерований на надання допомоги постраждалим від воєнних дій та забезпечення потреб армії. Актуальність наукової розвідки зумовлена, насамперед, необхідністю осмислення ролі земських установ у справі забезпечення армії, визначення місця земств у вертикалі державних установ та громадських організацій, які займалися вказаною проблемою.

Як засвідчує аналіз літератури, вивчення діяльності земств Чернігівської губернії в справі допомоги фронту в роки Першої світової війни перебуває в стані розробки й ще не знайшло свого повномасштабного висвітлення. Дослідники земських установ Чернігівської губернії передусім вказують на їх внесок у справу допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню, що постраждало від війни[1]. Стан продовольчого забезпечення населення земствами висвітлила Ю.М. Петровська[2]. Різні аспекти життєдіяльності Чернігівської губернії в роки Першої світової війни можна простежити в публікаціях О.Б. Коваленка та О.Я. Рахна[3]. Загальноукраїнський вимір проблеми забезпечення армії вивчають

[1] Безугла О.О. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в 1914–1918 рр. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка*. Серія: історичні науки: № 1. Чернігів, 2002. Вип. 15. С. 71–74; ЇЇ ж. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914–1918). *Історична наука: проблеми розвитку.* Матеріали конференції. Всесвітня історія. Луганськ, 2002. С. 6–10.

[2] Петровська Ю. Діяльність земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в роки Першої світової війни. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 123. С. 163–168.

[3] Рахно О.Я. Чернігівське губернське земство у 1914–1919 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.* Чернігів: ЧНПУ, 2011. Вип. 87. С. 251–256; Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали / упоряд.: О.Б. Коваленко, О.М. Потапенко, О.Я. Рахно. Чернігів: Дес-

О.М. Донік[4], Т.В. Коваль[5]. Окремі аспекти знайшли своє висвітлення й у зарубіжних дослідженнях[6].

Таким чином, увага істориків до діяльності земств Чернігівської губернії в роки Першої світової війни зростає, проте висвітлення проблеми забезпечення армії все ще залишається фрагментарним і потребує подальшого дослідження. З'ясування особливостей діяльності земських установ у означений період суттєво розширить можливості якомога детальнішого дослідження земського самоврядування, його успіхів та прорахунків.

Допомогу фронту в роки Першої світової війни можна вважати органічною складовою гуманітарної діяльності земських установ. При цьому не всі види продукції, постачання яких здійснювали земства, доцільно розглядати в якості гуманітарної допомоги. Зокрема, це зброя, боєприпаси або інше обладнання та матеріали, що використовувалися для спричинення серйозних тілесних ушкоджень або спричиняли смерть. Відтак, розглядаючи діяльність земств у справі постачання війська саме як гуманітарну, у статті висвітлено питання участі земських установ Чернігівської губернії в постачанні продовольства, одягу, фуражу та інших засобів, які були необхідними для підтримки життєдіяльності військових на належному рівні та не були призначеними для ведення бойових дій.

Уже 20 вересня 1914 р. Чернігівське губернське земство на нараді вирішило організувати поставки кустарями губернії взуття та кожухів для армії. Безпосереднє керівництво цією справою доручили члену управи П.І. Калиновському. Губернатор від себе відрядив неодмінного члена губернського присутствія К.В. Котляревського для допомоги[7]. У листопаді 1914 р. постачання значної партії чобіт (60000 пар) взяла на себе Остерська земська управа. Земці здійснювали організацію та нагляд за виконанням робіт на складах та в п'ятьох майстернях із виготовлення взуття. Завдяки їх плідній роботі це завдання було виконане вже станом на 1 жовтня 1915 р. (поставили 65944 пар). Причому Остерське земство звітувало про прибуток, який склав 24119 крб.[8] Земці Остерського повіту мали намір спрямувати прибуток від постачання чобіт на надання додаткового утримання службовцям управи та медичному персоналу. На заваді такому рішенню стало губернське в земських та міських справах присутсвіє, яке скасувало постанови земства.

Таке рішення присутствія потенційно могло негативно вплинути на мотивацію гласних та земських службовців у виконанні поставлених державою завдань. В умовах інфляції карбованця та загального зростання цін в імперії грошова мотивація службовців, що успішно реалізовували заготівлю необхідних для армії товарів, була б заслуженою винагородою.

На засіданні надзвичайної сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1915 р., що відбулося 14 липня, земці визначили структуру організації та механізм роботи земства в справі постачання армії. Було вирішено провадити таку діяльність невіддільно від Всеросійського земського союзу й просити повітові земства взяти участь у цій справі. Для безпосереднього керівництва діяльністю в сфері постачання війська у складі губернського земського комітету допомоги пораненим створили особливий відділ постачання армії. Власне сам комітет мав обрати членів відділу зі свого складу. Вказаний особливий відділ губернського комітету був уповноважений укладати угоди з особами, установами та організаціями, що займалися виготовленням предметів, необхідних для армії, а також із Військовим відомством і його установами щодо постачання предметів спорядження. Земці виступали за те, щоб заготівля відповідних предметів здійснювалася через громадські приймальні комісії, до складу яких мав входити й представник відомства, для якого були призначені ці предмети. Такий механізм також діяв для приймання заготовленого земством одягу, взуття та фуражу[9].

на Поліграф, 2017. Кн. 1. 360 с; Коваленко О., Рахно О. Чернігівщина в роки Першої світової війни. *Сіверянський літопис.* 2018. № 6. С. 141–157.

[4] Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 22–37.

[5] Коваль Т.В. Громадські організації у забезпеченні потреб фронту в роки Першої світової війни (на прикладі військово-промислових комітетів). *Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю.* Київ–Черкаси. 25–26 вересня. 2014. С. 119–121.

[6] Валяев Я.В., Ганжов Е.А., Мошкин А.Н. Система продовольственного снабжения российской армии в годы Первой мировой войны (август 1914 г. – февраль 1917 г.). *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия: История. Политология. № 22 (271). С. 139–146; Головин А.Ю., Ковалев С.Н. Нормативное регулирование продовольственного обеспечения армии и населения России в годы Первой мировой войны. *Известия Тульского государственного университета*. Экономические и юридические науки. 2014. С. 17–20.

[7] Совещание по вопросу о поставке кустарями Черниговской губернии обуви и полушубков для нужд армии. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 41. С. 4–6.

[8] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1142. Арк. 40.

[9] Там само. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1130. Арк. 94 зв.

Особливому відділу дозволили використовувати всі верстати та інші пристосування земських ремісничих шкіл та майстерень, що були потрібні для виготовлення спорядження. Також відділ мав право користуватися кредитами з капіталів губернського земства в розмірах, що не перевищували 100000 крб., терміном не більше трьох місяців. Така можливість була передбачена на випадок потреби обігових коштів для організації справи й для виплати авансів особам та організаціям, що займалися виготовленням предметів спорядження[10]. Показовим було те, що губернське зібрання вирішило – до складу особливого відділу постачання армії губернського комітету Всеросійського земського союзу (ВЗС) мали входити всі голови повітових земських управ[11].

Вищесказане свідчить, що земські установи губернії були зацікавлені в ефективній діяльності в справі забезпечення війська всім необхідним. Для цього вони намагалися сформувати чіткий та дієвий механізм взаємодії між установами, які замовляли предмети спорядження, та їх виробниками.

Загалом у Чернігівській губернії протягом війни виготовляли різноманітне спорядження для потреб армії: тонкі сукна, чоботи, консерви, похідні кухні, вози, діжки, підкови, тесаки, ремінну амуніцію, підбойки для валянок. Крім цього, губернія в значних обсягах постачала у військо хліб, зерновий фураж та сіно[12]. Вся ця робота здійснювалася за постійної нестачі кам'яного вугілля, нафти, заліза, підошвених шкір та дубильних речовин[13].

Із листування чернігівського губернатора з головним начальником військових сполучень стає відомо про ряд проблем, що існували в справі забезпечення армії. Зокрема, у Ніжині виготовляли чоботи й обшивали валянки, а через брак шкіри та дубильних речовин справа «йшла повільно»[14]. У Кролевці не вистачало мінерального палива. Воно було потрібне для земських слюсарно-ковальських майстерень, що виготовляли спорядження для армії. Доводилося використовувати деревне вугілля, що «обходилося дуже дорого»[15]. До того ж, кам'яне вугілля було потрібне для майстерень ВЗС, що виготовляли консерви. Також не вистачало нафти, оскільки її використовували для опалення майстерень і млинів, що працювали для потреб армії[16]. Таким чином, вказані проблеми з паливом свідчать про планування та здійснення значних обсягів виробництва майстерень. Зокрема, з відомості розподілених замовлень по установах станом на 1 лютого 1916 р. випливає, що Чернігівський губернський земський комітет прийняв замовлень на суму 303855 крб.[17]

Одним із найважливіших напрямів діяльності земського самоврядування було постачання худоби та м'яса для потреб армії. Вперше питання про постачання худоби губернським земством Київському інтендантству постало в 1915 р. Тоді навіть було укладено угоду з інтендантством, але втілювати її в життя не довелося, тому що в армію почалися масові поставки худоби, яка була реквізована в населення в місцевостях, де відбувався відступ армії. Відтак військо тимчасово виявилося забезпечене м'ясом. Навесні 1916 р. це питання знову перебувало на порядку денному діяльності земств, а його вирішення було вкрай важливим[18].

Загалом неузгодженість позицій земства та інтендантства щодо твердих цін та реквізиції ускладнювала та затягувала в часі процес налагодження поставок. На нараді представників повітових земств було вирішено перебрати на себе закупівлю худоби за умови, якщо інтендантство погодиться з цінами, встановленими нарадою. Ціни, передбачені земством, були вищими за ті, що пропонувало інтенданство[19]. У разі відмови інтендантства земці зверталися до головного управління землеустрою й землеробства з пропозицією купити худобу. Отже, від початку налагодження поставок м'ясної продукції для харчування війська земство займало позицію захисника інтересів місцевого населення.

Як показали тривалі дискусії, для успішного забезпечення фронту всім необхідним треба було чітко окреслити обов'язки кожної організації або установи. Держава поклала завдання втілення в життя м'ясної розкладки на земства. 16 лютого 1916 р. відділ заготівлі продовольства й фуражу для армії Міністерства землеробства звернувся до губернських

[10] Там само. Арк. 94–95 зв.
[11] Там само. Арк. 96.
[12] Там само. Ф. 145 Оп. 2. Спр. 760. Арк. 50–50 зв.
[13] Там само. Арк. 50 зв.
[14] Там само. Арк. 45–45 зв.
[15] Там само. Арк. 39–39 зв.
[16] Там само. Арк. 39 зв.
[17] Главный по снабжению армии комитет. Очерк деятельности. 10 июля 1915 г. – 1 февраля 1916 г. Всерос. земск. союз. Москва, 1916. С. 64. *Государственная публичная историческая библиотека России.* URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/19816-vserossiyskiy-zemskiy-soyuz-glavnyy-po-snabzheniyu-armii-komitet-ocherk-deyatelnosti-10-iyulya-1915-g-1-fevralya-1916-g-m-1916.
[18] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1224. Арк. 13–14 зв.
[19] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1135. Арк. 35.

управ із низкою пропозицій. Особлива нарада при Міністерстві землеробства повідомляла земствам про кількість худоби або м'яса, яку розраховували отримати від губернії за розкладкою. При цьому земства мали оперативно здійснити перепис худоби в губернії, оскільки завдяки його результатам була можливість вносити правки в розкладку[20].

Вироблення чіткої системи й усунення довготривалих суперечностей між земством, інтендантством і Міністерством землеустрою й землеробства стало можливим завдяки співпраці з ВЗС. Вчергове протягом війни Земський союз продемонстрував свою силу в організації та координації стратегічно важливих справ у державі. Економічні наради при головному комітеті ВЗС 28–30 квітня та 21–22 липня 1916 р. заклали основи планомірного постачання м'яса в армію.

Усі відносини з Міністерством землеробства, а також загальне керівництво справою в губернії мало здійснювати губернське земство. Воно отримувало кредити від Міністерства та розподіляло їх по повітах. Повітові земства, у свою чергу, повині були виконувати поставки та організовувати всю справу у власних територіальних межах. Фактично, земські управи були в ролі посередників між населенням повіту та Міністерством землеробства через Губернську земську управу. «Тому не беруть участь ні в прибутках, ані в збитках при проведенні операцій. Всі суми, що були отримані для забезпечення цієї потреби, являли собою аванси, за які здійснювалися звіти Контрольній палаті через Губернське земство»[21].

У кожному повіті передбачалося створення особливої приймальної комісії для розподілу завдань у волостях. Вони визначали терміни та місця прийому худоби на найближчих залізничних станціях або відправних пунктах уповноваженому Міністерства землеробства або представнику інтендантського відомства. Худобу мали здавати «гуртами» по 250–300 голів кожен[22]. Відділ заготівлі Міністерства землеробства надавав кошти губернському земству на три місяці наперед для реалізації вказаних заходів[23].

Таким чином, була сформована вертикаль органів, що мали опікуватися постачанням худоби та м'яса. Загальне керівництво здійснювала Особлива нарада на чолі з міністром землеробства. Виконавчим органом при нараді був відділ заготівлі продовольства й фуражу для діючих армій. На місцях земські установи здійснювали безпосередню заготівельну та постачальницьку діяльність. При цьому розпорядчим органом земств була нарада голів повітових управ при губернській земській управі. До складу цих нарад також входили земські спеціалісти, зокрема, губернський агроном, ветеринар, завідувач статистичним відділом губернської управи та ін., а також уповноважений Міністерства землеробства. Повітові предводителі дворянства теж могли брати участь, при цьому вони входили до складу таких нарад не у всіх губерніях Росії, а лише в Чернігівській та Смоленській. Зауважмо, що лише в Чернігівській губернії до складу нарад входили й неодмінні члени губернського присутствія. Головував на нараді голова губернської земської управи. Втілювала в життя постанови наради губернська земська управа[24]. Відтак земські установи Чернігівської губернії прагнули залучити до справи постачання м'яса та худоби для потреб армії якомога ширше коло фахівців та осіб, що мали змогу тим чи іншим чином сприяти якісному здійсненню такої діяльності.

На губернське земство покладали завдання виробити тверді ціни на худобу та м'ясо, а також здійснювати їх реквізицію у разі відмови населення від добровільного продажу. Тверді ціни мали запобігти спекуляції й надмірному їх зростанню. Земства подавали їх на затвердження Особливій нараді з продовольчої справи при Міністерстві землеробства[25].

Варто відзначити, що безпосередньому втіленню намічених заходів передувала роз'яснювальна робота земств із населенням губернії. У своїх зверненнях земці висвітлювали загальні підстави дорученого їм постачання армії, пояснювали необхідність співпраці та переваги участі земства у цій справі. Також вони зазначали, яка худоба не підлягала реквізиції (наприклад, робочі воли)[26]. В такий спосіб земські діячі намагалися інформувати населення, налагоджувати комунікацію для реалізації поставлених державою завдань.

Із метою утримання худоби в межах губернії земства видавали обов'язкові постанови про заборону вивезення й виводу худоби. Варто зазначити, що більшість губерній імперії ввели повну заборону вивезення худоби та м'яса. Чернігівська ж допускала можли-

[20] Материалы по вопросам организации продовольственного дела / под. общ. ред. А. Чаянова. Гл. Ком. Всерос. Земск. союза, Экон. отд. Москва, 1917. Вып. 7. С. 6. *Государственная публичная историческая библиотека России.* URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/20047#mode/inspect/page/12/zoom/4.
[21] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 784. Арк. 133.
[22] Материалы по вопросам организации… С. 9.
[23] Там же. С. 10.
[24] Там же. С. 19.
[25] Там само. С. 7.
[26] Там само. С. 23.

вість вивозу такої продукції «в Москву» за умови надання дозволу губернської земської управи[27].

Важливим заходом земства була заборона скуповувати худобу в межах губернії інтендантству, військовому відомству та іншим організаціям. Таке рішення було прийняте для усунення перешкод для повноцінного виконання свого завдання у справі постачанні худоби та м'яса до війська[28].

Масштаби земської діяльності в цьому напрямку демонструють дані про кількість надісланої великої рогатої худоби та способи її придбання. Зокрема, за період від 19 квітня по 19 липня 1916 р. губернська управа відправила 2785 голів на суму 235999 крб. Із усієї кількості цієї худоби було придбано 60%, реквізовано – 40%. Необхідність застосовування реквізиції була обумовлена обсягом замовлення на худобу. Так, наприклад, у травні військове відомство вимагало відразу 1500 голів[29]. Поставити таку кількість виявилося неможливо шляхом добровільної закупівлі.

Порядок реквізиції визначила управа спільно з економічною нарадою за участі представників кооперативів. Усього ці установи реквізували 10% худоби, зафіксованої в переписі. Вибір худоби здійснювали агенти управи на місцях і лише «відмічені екземпляри» передавали до реквізиційної комісії. Відбір худоби починали з багатокоровних господарств. Не підлягали реквізиції робочі воли, а також худоба господарств, що мали одну корову[30].

Варто наголосити, що земці намагалися врахувати можливості конкретного населеного пункту при виконанні замовлень. Зокрема, траплялися села, де можна було реквізувати лише одну корову. Тому для бідних волостей управа пропонувала вважати не село, а волость господарською одиницею для реквізиції худоби[31]. До того ж, земці прагнули раціонально використовувати наявні ресурси. Наприклад, виснажену худобу, яка належала біженцям, продавали селянам по 2 крб. за пуд живої ваги – її віддавали на викормлювання за умов сплати 35 коп. на день або ж і безкоштовно для того, щоб весною вони повернули її половину (у м'ясі)[32].

Таким чином, діяльність земств у справі забезпечення армії худобою та м'ясом була системною. Протягом війни у тісній співпраці з Міністерством землеробства та ВЗС вдалося сформувати дієвий механізм реалізації цього стратегічно важливого завдання. Земства запобігали масовій реквізиції худоби, що була б неминучою в разі покладення цієї справи на військове відомство чи будь-яку іншу організацію, яка не була знайома з місцевими особливостями, потребами населення та господарською спеціалізацією різних частин губернії.

Упродовж війни влада продовжувала звертатися по допомогу до земських установ. Це стосувалося насамперед поставок хліба, фуражу та сіна для потреб війська.

Усе сіно з Остерського повіту скупила організація уповноваженого Головного управління землеустрою й землеробства із заготівлі сіна для потреб армії в Чернігівській губернії[33]. Крім Остерського повіту, постачанням сіна й кормових матеріалів для коней у військо активно займалися земства Мглинського та Новгород-Сіверського повітів[34].

На прикладі організації цієї діяльності можна простежити низку проблем, які ускладнювали успішну її реалізацію. Зокрема, уповноважений міністерства землеробства не повідомив про надану йому інструкцію ні чернігівського губернатора, ні земських діячів. Це робилося для того, щоб вони не знали, на яких умовах мають співпрацювати з Міністерством землеробства, і головне – чи будуть відшкодовані можливі збитки. Через це всі повітові земства губернії відмовилися бути підрядниками з постачання сіна. Таким чином, усунувши земства від заготівлі сіна, уповноважений створив власну організацію для цієї справи. У більшості випадків це були молоді люди, які не знали місцевих умов і специфіки заготівлі сіна. Тому діяльність таких агентів була вкрай обтяжливою для населення Остерського повіту: вони самовільно здійснювали реквізицію сіна за довільними цінами, а іноді продавали реквізоване сіно в Києві, отримуючи значні прибутки. Крім цього «купували крупні партії неякісного сіна, та псували гарне через невміння поводитися з ним»[35].

[27] Там само.
[28] Там само. С. 24.
[29] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1224. Арк. 10–11.
[30] Там само. Арк. 11 зв.
[31] Там само. Арк. 14.
[32] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 760. Арк. 46.
[33] Там само. Арк. 46.
[34] Там само. Арк. 147.
[35] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1220. Арк. 47.

Загалом негативні прояви та протиріччя в організації закупівлі сіна мали місце не стільки через особисту позицію уповноваженого Міністерства землеробства, як із причин неузгодженої діяльності вищих установ загалом. Так, військове відомство самостійно заборонило вивіз сіна з Чернігівської губернії до Києва, де ціни на сіно були дуже високими. При цьому голова Особливої наради ще не затвердив тверді ціни, тому організації, які займалися заготівлею, прагнули купити сіно якомога дешевше.

Враховуючи такі обставини, земства клопоталися про передання їм повноважень із організації постачання сіна для потреб війська. Регуляторна діяльність мала здійснюватися на губернській продовольчій нараді. Відтак земці прагнули, з одного боку, виконати завдання, поставлені державою, а з іншого – зменшити негативні наслідки для місцевого населення.

У значних обсягах земства заготовляли сухарі для армії. Протягом шести місяців 1916 р. губернське земство поставило інтендантству 74000 пудів сухарів (ціною 2 крб. за пуд) – близько 1212 тонн. За добу виготовляли 1000 пудів, отримавши на виконання цього завдання 100000 крб. авансу. Домовленість про подальшу роботу продовжили ще на шість місяців (від 1 квітня по 1 липня 1917 р.)[36].

Варто наголосити, що діяльність земств у справі забезпечення армії усім необхідним нерідко зводилася нанівець через корупцію на залізниці. Наприклад, конотопський повітовий справник зазначав: «Всіх випадків порушень службовцями від вищих до нищих агентів залізниці неможливо перерахувати. Загалом можна сформулювати так: в мирний час завжди брали за подачу вагона від 3 до 5 крб. Тепер же, користуючись воєнним часом, вимагання агентів залізниці перейшло усякі межі»[37].

Підтвердженням слів справника є факти із діяльності залізничних агентів. Зокрема, підрядник Конотопського розпорядчого комітету отримав посвідчення про термінове надання дров для військових частин, розміщених у Конотопі. Жодна з установ залізниці не могла добитися надання вагонів для перевезення цього вантажу зі станції Кролевець. П’ять вагонів були надані лише після сплати агенту на станції Кролевець 5 крб. хабаря за вагон. При цьому вагони не прибули в Конотоп – через кілька днів їх знайшли на проміжній станції Алтинівка на запасній колії. Для причіплення їх до потяга необхідно було сплатити скупнику ще по 2 крб. за вагон[38]. Відтак агенти на залізниці працювали настільки неякісно, що навіть сплата хабаря не завжди гарантувала відповідне перевезення вантажу.

Показово, що хабарі приватних осіб залізничним агентам за подання вагонів, перевантаження та відправку товарів були дуже поширені. Такі порушення заважали перевезенню державних вантажів та виконанню нарядів на вагони від урядових установ.

Через корупцію траплялися й просто анекдотичні випадки. На станції Конотоп у вагоні товарного поїзда в свою частину їхав козак із кобилою. Вагон із козаком із незрозумілих причин виключили зі складу поїзда й поставили далеко на запасній колії. Там козак із кобилою і прожили майже півтора місяці. Харчувався козак завдяки дрібним грабункам господарств місцевих жителів, у яких, окрім городини, зникали й кури. Саме завдяки жителям на залізниці згадали про козака. Свою недостойну діяльність він пояснював безвихіддю та необхідністю чим-небудь харчуватися і годувати кобилу[39]. Цей випадок демонструє, наскільки слабким був нагляд за вагонами, якими були переповнені станції.

Траплялися випадки, коли давати хабарі змушені були безпосередньо органи місцевого самоврядування. Так, наприклад, делегат Новозибківського земства заявляв, що земство змушене було дати 25 крб. за вагон (всього було 9 вагонів) начальнику станції за перевезення шкіри в Новозибків зі станції Святошино. Крім цього, голова Мглинської земської управи «з документами в руках» заявив про випадки злочинної домовленості залізничних агентів із довіреними особами торговельних фірм. Із його слів випливало, що діяла «шайка штовхачів» – організація, яка мала своїх агентів на всіх залізницях і через підкуп залізничних агентів на проміжних станціях «проштовхувала» вагони до наміченого пункту.

Водночас, крім вказаного угрупування, на залізниці «майже відкрито» діяла особлива організація з представників торговельно-промислових підприємств, що мали на меті спекуляцію. Вони були зацікавлені в затримках, а іноді і швидкому перевезенні «відомого роду товарів»[40].

[36] Там само. Арк. 86–86 зв.
[37] Там само. Арк. 48 зв.
[38] ДАЧО. Ф. 145 Оп. 2. Спр. 760. Арк. 48–48 зв.
[39] Там само. Арк. 48 зв.
[40] Там само. Арк. 75–77 зв.

Такі реалії не задовольняли земців. Тому на Особливій продовольчій нараді було вирішено встановити місцевий громадський контроль за діями залізничних агентів за посередництва повітових продовольчих нарад.

Варто зазначити, що зі створенням у Чернігівській губернії Особливої продовольчої наради зародився конфлікт губернатора з її представниками. Губернатор М.М. Лавриновський писав листи міністру внутрішніх справ із проханням роз'яснити, як розмежовувалися його повноваження й сфера відповідальності з головою Особливої продовольчої наради Н.П. Савицьким. Зі слів губернатора стає зрозумілим ставлення представника держави до місцевого самоврядування, як інституту, що апріорі не викликає довіри: «Савицький, будучи опорою всіх місцевих прогресивних діячів, скористався ст. 12 Положення "Про особливу продовольчу нараду" і сформував вказану нараду майже суцільно з представників "третього елемента" (агрономів, представників кооперативів та земського і міського самоврядування)»[41].

Гостроту конфлікту демонструє те, що М.М. Лавриновський звинувачував земських діячів у спекуляції та різного роду зловживаннях у справі встановлення твердих цін на продовольство й закупівель для армії. Губернатор наголошував, що ціни на зерно та борошно встановлювали, з одного боку, земці, що були у певних випадках землевласниками-продавцями хліба, а з іншого боку – агентами уповноваженого з закупівлі хліба для потреб армії. Ці особи були зацікавлені у високих цінах, оскільки це давало можливість закуповувати товар за добровільними угодами без застосування реквізиції. Як наслідок – тверді ціни були бажаними для всіх згаданих осіб. На думку губернатора, такі ціни не можна було вважати правильними й вигідними для казни[42].

Взаємовідносини губернатора як представника державної влади в губернії та установ, що з'явилися в ході війни, вказують на зародження певної політичної боротьби та конкуренції за вплив на громадську думку.

Незважаючи на революційні події у лютому 1917 р. та зміну влади, справа забезпечення армії всім необхідним не припинила бути пріорітетною для земств Чернігівської губернії. Заготівельну роботу ускладнювала загальна продовольча криза в країні, викликана затяжною війною та неефективною внутрішньою політикою уряду Росії. В означений період, водночас із підтримкою армії, нагальною стала проблема продовольчого забезпечення населення самої губернії.

Таким чином, земські установи Чернігівської губернії відігравали важливу роль у справі забезпечення армії. Діючи спільно з державними органами, Земгором та ВЗС, земства налагодили постачання до війська різномантіного спорядження, продовольства та фуражу. Протягом війни земські діячі захищали інтереси місцевого населення, виступаючи проти низьких закупівельних цін, реквізиції та інших дій держави, які могли завдати збитків господарствам місцевого населення. Ускладнювали успішну реалізацію земських ініціатив у заготівельній та постачальницькій справі корупція на залізницях, неузгодженість дій між органами державної влади, конфлікти між губернатором та земцями – членами Особливої продовльчої наради. Разом із тим, земства змогли стати дієвою ланкою загальнодежавної системи забезпечення армії, яка не лише виконувала стратегічно важливі завдання підтримки фронту, але й була гарантом відносної соціально-економічної стабільності в губернії.

References

Bezuhla, O. (2002). Diyalnist Chernihivskoho hubernskoho zemstva v skladi Vserosiyskoho zemskoho soyuzu (1914–1918) [Activities of the Chernihiv provincial zemstvo as part of the All-Russian Zemstvo Union]. *Istorychna nauka: problemy rozvytku – Historical science: problems of development*. Luhansk, Ukraine.

Bezuhla, O. (2002). Humanitarna diyalnist Chernihivskoho hubernskoho zemstva v 1914–1918 rr. [Humanitarian activity of the Chernihiv provincial zemstvo in 1914–1918]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetuimeni T.G. Shevchenka – Bulletin of T.G. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University*. Chernihiv, Ukraine.

Donik, O. (2014). Vserosiyskiy zemskiy soyuz v Ukrayini: struktura, napryamy ta rezultaty diyalnosti [All-Russian Zemstvo Union in Ukraine: structure, directions and results of activity]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. Kyiv, Ukraine.

Golovin, A., Kovalev, S. (2014). Normativnoe regulirovanie prodovolstvennogo obespecheniya armii i naseleniya Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny [Normative regulation of food supply for the army and the population of Russia during the First World War]. *Izvestiya Tulskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of the Tula State University*. Tula, Russia.

Koval, T. (2014). Hromadski orhanizatsiyi u zabezpechenni potreb frontu v roky Pershoyi svitovoyi viyny (na prykladi viyskovo-promyslovykh komitetiv) [Public organizations in meeting the needs of the

[41] Там само.
[42] Там само. Арк. 77.

front during the First World War (on the example of military-industrial committees)]. *Persha svitova viyna y Ukraina (do 100-richchya pochatku Velikoyi viyni) – World War I and Ukraine (to the 100th anniversary of the beginning of the Great War).* Kyiv–Cherkasy, Ukraine.

Kovalenko, O., Rakhno, O. (2018). Chernihivschyna v roky Pershoi svitovoi viiny [Chernihiv region at the First World War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle.* Chernihiv, Ukraine.

Petrovska, J. (2014). Diyalnist zemskikh ustanov Chernihivskoyi huberniyi z prodovolchoho zabezpechennya naselennya v roky Pershoyi svitovoyi viyny [Activities of Chernihiv province zemstvo establishments in food providing of the population during the First World War]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T.G. Shevchenka – Bulletin of T.G. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University.* Chernihiv, Ukraine.

Rakhno, O. (2011). Chernihivske hubernske zemstvo u 1914–1919 rr. [Chernihiv provincial zemstvo in 1914–1919]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T.G. Shevchenka – Bulletin of T.G. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University.* Chernihiv, Ukraine.

Valyaev, Ya., Ganzhov, E., Moshkin, A. (2017). Sistema prodovolstvennogo snabzheniya rossijskoj armii v gody Pervoj mirovoj vojny (avgust 1914 g. – fevral 1917 g.) [The food supply system of the Russian army during the First World War (August 1914 – February 1917)]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta – Scientific bulletin of Belgorod State University.* Belgorod, Russia.

Немченко Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Nemchenko Oleksandr S. – post-graduate student of Department of History of Ukraine, Archeology and Local History of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium». (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: alexnem28@gmail.com

ACTIVITIES OF ZEMSTVO ESTABLISHMENTS IN CHERNIHIV PROVINCE IN PROVIDING THE ARMY WITH FOOD, FODDER AND EQUIPMENT DURING THE FIRST WORLD WAR

The purpose of the publication *is to find out the contribution of zemstvo institutions of the Chernihiv province to providing the army with food, fodder and equipment during the First World War.* ***Research methods*** *are selected in accordance with the purpose. Principles of historicism, objectivity and systematicity, general scientific methods of description and analysis were used.* ***The scientific novelty*** *lies in the fact that information introduced into scientific circulation helps significantly supplement the history of zemstvos with new points to comprehend the features of their activities during the First World War.* ***Conclusions.*** *Zemstvo institutions of the Chernihiv province played an essential role in providing for the army. Thanks to cooperation with public authorities and the All-Russian Zemstvo Union, zemstvos supplied various equipment, food and feed. During the war, zemstvo people continued to act in the interests of the local population, opposed low purchase prices, requisitions, and other state initiatives that could negatively affect the province's economic situation. At the same time, procurement operations and further delivery of products were complicated by poor communication between government authorities, corruption on the roads, conflict situations between the governor and zemstvo officials, members of the Special Extraordinary Meeting. However, despite all the imperfection of the conditions of activity, zemstvos managed to become an influential institution in the system of providing for the army, which managed to combine the successful implementation of the strategic tasks of supporting the troops and the preservation of relative social and economic stability in the province. Further study of the local specifics of zemstvo initiatives during the First World War will contribute to the formation of a scientific picture of the multi-vector activities of local zemstvo governments and its results.*

Key words: *World War I, Chernihiv province, zemstvo, All-Russian Zemstvo Union, supplies for the army.*

Дата подання: 1 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 10 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Немченко, О. Діяльність земських установ Чернігівської губернії у сфері забезпечення армії продовольством, фуражем та спорядженням у роки Першої світової війни. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 81–88. DOI: 10.5281/zenodo.5804236.

Цитування за стандартом APA

Nemchenko, O. (2021). Diialnist zemskykh ustanov Chernihivskoi hubernii u sferi zabezpechennia armii prodovolstvom, furazhem ta sporiadzhenniam u roky Pershoi svitovoi viiny [Activities of Zemstvo Establishments in Chernihiv Province in providing the army with food, fodder and equipment during the First World War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 81–88. DOI: 10.5281/zenodo.5804236.

УДК 821.161’01-97«11/13»

Світлана Шуміло

●

ІДЕЇ ІСИХАЗМУ В ЛІТЕРАТУРІ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

DOI: 10.5281/zenodo.5799439

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Східні слов’яни не знали терміну «ісихазм», але легко прийняли це вчення в пізньому середньовіччі, про що свідчить художня література цих часів. Дослідження особливостей цього сприйняття є ***метою*** *статті. Використані* ***методи*** *ґерменевтичного, стилістичного, ідейно-художнього, контекстного аналізу. Корпус художніх текстів, які були перекладені на руську мову досліджуваного періоду, містить твори відомих учителів безперервної молитви та обоження, але брак ісихастських богословських трактатів у східнослов’янських перекладах обумовлює ті риси «руського» ісихазму, що відрізняють його від візантійського, власне від паламізму. Художня література XIV–XV ст. допомагає зрозуміти ці риси, розглянути світобачення наших предків-послідовників ісихазму, уточнити шляхи проникнення цього вчення на наші землі та особливості його рецепції. Дослідження проведене на матеріалі творів Єпіфанія Премудрого – одного з учнів Сергія Радонезького та митрополита Киприяна, які втьлювали в життя ісихастські ідеали. Єпіфаній жодного разу в створених ним житіях не згадує сам термін «ісихазм», але його тексти послідовно відображають світобачення ісихаста: їх стиль, названий Єпіфанієм «плетіння словес», їх ритміка, композиція, уважність до тонких психологічних моментів, використання ключових слів, пов’язаних із ісихастською практикою, та велика кількість ліричних відступів, які свідчать про напруженно-молитовний настрій автора.* ***Новизна*** *статті полягає в тому, що ми вперше стверджуємо про відмінність руського сприйняття ісихастських ідей, яка зафіксована в художній літературі пізнього середньовіччя. Твори Єпіфанія Премудрого вперше проаналізовано як молитовні тексти, пов’язані з аскетичною практикою ісихазму. Молитовні інтонації літератури в стилі «плетіння словес» обумовлені не лише не лише цією практикою, але й заглибленням в богослужбові твори та храмове дійство.*

Ключові слова: *ісихазм, Єпіфаній Премудрий, стиль «плетіння словес», абстрактний психологізм,безперервна молитва.*

Особливий настрій, характерний для культурного життя Православного Сходу в епоху другого південнослов’янського впливу, неодноразово отримував найрізноманітніші назви та пояснення в науковій літературі. Цей період називали Передвідродженням, церковним чи православним Відродженням, епохою ісихастських спорів. Для Візантії це був час занепаду політичного потенціалу, для Русі, навпаки, – укріплення Великого князівства та централізації Московської держави. Так чи інакше, але XIII–XV ст. у житті православної Ойкумени мали особливе значення, що вирізняє цей період її історії як найвидатніший у теологічному та культурному плані. Незважаючи на цілком протилежні події історичного й політичного характеру, що протікали в цю епоху в різноманітних державах, усі країни Православного Сходу цього часу поєднує церковна активність, релігійна одухотвореність, що охопила різноманітні сторони життя. Джерелами духовного підйому нам вбачаються ті настрої, що в XIII–XIV ст. панували в церковному житті Афону та Візантії й потягли за собою цілу низку внутрішньоцерковних змін, хвилю створення нових літературних, богословських, іконописних і музичних творів та стали причиною кількох великих церковних соборів (1341, 1347, 1351 рр.). Епоха ісихастських спорів не могла не позначитись на духовному, а отже й культурному житті Візантії, і, як наслідок – на житті всього Православного Сходу.

Питання про обсяг візантійського впливу на слов’янські середньовічні культури в епоху ісихазму неодноразово порушувалось у дослідницьких працях[1], та, тим не менше,

[1] Див. про це:. Мейендорф Иоанн, протопресв. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. *Труды отдела древнерусской литературы* (далі – ТОДРЛ). Ленинград,

саме воно й до сьогодні залишається відкритим. Його розгляд неможливий без з'ясування терміна «ісихазм» й освітлення проблеми поширення цього вчення у слов'янських країнах.

Як правильно відмічає В. Лєпахін, «термін "ісихазм" не лише в різних, але, інколи, в одній і тій самій праці вживається в абсолютно різних смислах»[2], тому, перед тим, як перейти до обговорення впливу ісихазму на літературу, з'ясуємо, що ми розуміємо під цим терміном.

У літературних працях, присвячених питанням стилю «плетіння словес», що поширився в давньоруській літературі в XV ст. і часто пов'язується з ісихазмом, найбільша увага завжди приділялась тому боку ісихастського вчення, який стосується містичного розуміння слова й імені. Але не лише цей бік питання знаходить відображення у творчості давньоруського книжника. Щоб уникнути однобокого розгляду ісихастського впливу на літературу, потрібне чітке з'ясування поняття «ісихазм». Проникнення в суть цього феномену дає змогу по-новому розглянути особливості давньоруської літератури та встановити деякі спадкові й самобутні риси її художності.

Для культури середньовічної Русі найактуальнішим виявляється те розуміння ісихазму, що пов'язано з духовно-практичним молитовним праксисом. Деяка розмитість терміна змусила прот. Іоанна Мейєндорфа виокремити ринаймні чотири можливі тлумачення цього феномену, кожне з яких потрібно враховувати в рамках медієвістичного дослідження.

По-перше, І. Мейєндорф зазначає: «Найдавніший і первісно єдиний смисл цього терміна відображає споглядальне відлюдницьке життя християнського чернецтва, що виникло в Єгипті, Палестині та Малій Азії в кінці III і, особливо, на початку IV століття. Слово "ісихія" (ησυχία) – "спокій", "мовчання" – указує на ідеал індивідуального відлюдництва, за своїм принципом відмінного від братського чернецтва … Не виключаючи зовнішніх правил, життя монаха-ісихаста визначалось внутрішньою молитвою, "розумним діланням", прагненням до особистого "обóження" … Ідея ця існувала ще в пізньому старозавітному юдаїзмі…»[3] Натомість із розповсюдженням християнства ідея особистого обоження як початку преображення інших людей і всього світу злилась з християнським есхатологізмом. У цей самий час викристалізувались основні принципи практичного ісихазму: безперервне уважне творіння Ісусової молитви, шляхом якого і досягалось бажане обоження.

По-друге, указує той самий вчений, у сучасній науковій літературі термін «ісихазм» часто визначає психосоматичний метод творення «Ісусової молитви», засвідчений у середовищі візантійського чернецтва в XVIII–XIV ст. Вказівки на практику «безперервної молитви», а також на вищий ступінь досконалості в цьому вченні, себто на споглядання, можна знайти і в літературі IV ст. у Макарія Єгипетського, і в X ст. – у Симеона Нового Богослова, і тим більше в XIII ст. – в афонській чернечій літературі. У святоотцівських працях до XIV ст. вчення, що нас цікавить, рідко називається ісихазмом, позаяк слово «ісихазм» – досить випадковий термін для позначення цього явища. У середньовічних текстах частіше можна знайти такі найменування, як «безперервна, постійна молитва», «розумне ділання», «молитва Ісусова», «розумно-сердечна молитва», «сердечне ділання», «замилування до Бога», «споглядання Божественного світла», «осяяння», «споглядання». І лише в XIV ст. з'являється чітко оформлене теоретичне вчення про основні положення ісихазму.

Третє розуміння ісихазму, виокремлене І. Мейєндорфом, пов'язане з явищем так званого «паламізму», себто системи богословських понять, вироблених Григорієм Паламою в процесі його полеміки з супротивниками ісихазму, а саме Варлаамом Калабрійським та його послідовниками. Варлаам, не будучи досвідно знайомий з ісихазмом, зробив предметом своїх нападів спочатку психосоматичні методи та зовнішні прийоми творення безперервної молитви, а згодом і всю систему ісихастських уявлень про можливість реального богоспілкування, богопізнання та обоження. Твори Григорія Палами, покликані захищати ісихазм від нарікань Варлаама Калабрійського та його послідовників, містять головні принципи системи православного світобачення, богослов'я та антропології. «Полеміка між Варлаамом і святителем Григорієм, – пише Лєпахін, – врешті-решт вилилась у принципову суперечку між православ'ям та італійським Відродженням з його секуляризацією

1974. Т. XXIX. С. 291–305; Прохоров Г.М. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. *Литературные связи древних славян*. Ленинград, 1968; Мейендорф Иоанн, протопресв. История Церкви и восточно-христианская мистика. Москва, 2003. С. 299–334; Он же. Жизнь и труды Григория Паламы: введение в изучение. Санкт-Петербург, 1997; Хоружий С.С. Познание исихазма в прошлом и настоящем. *Христианская мысль*. Киев, 2006. Вып. 3. С. 43–51 и др.

[2] Лепахин В.В. Умное делание: о содержании и границах понятия «исихазм». *Вестник русского христианского движения*. Париж–Нью-Йорк–Москва, 1992. Вып. 164. С. 5.

[3] Мейендорф Иоанн, протопресв. История Церкви и восточно-христианская мистика… С. 562–563.

культури й богословської думки (переходом від власне богослов'я до релігійної філософії)»[4].

Якщо взяти за основу твердження вчених про напружене протистояння ісихазму та італійського Відродження, то можна припустити, що загальний духовний підйом, який охопив увесь Православний Схід в епоху другого південнослов'янського впливу, був супротивний західним гуманістичним тенденціям, що розвинулись у той період. За багато століть існування ісихазму та ісихастського літературного, образотворчого й музичного мистецтва склався комплекс етичних та естетичних принципів, які за своєю суттю супротивні етиці й естетиці гуманізму епохи Відродження. Це протистояння, що нагніталось віками, у Візантії породило епоху ісихастських спорів і виникнення такого феномену, як паламізм.

У науковому світі існує ще два розуміння терміна «ісихазм». Одне з них розроблено Г. Прохоровим, який оперує визначенням «політичний ісихазм» і розглядає його як соціальну, культурну та політичну програму, що реалізувалась у XIV ст. у Візантії[5].

Мейєндорф, а слідом за ним і Лєпахін, пропонують не користуватись терміном «політичний ісихазм» і перенести акцент з політичних подій на проповідь «розумного діяння». Із цієї точки зору ісихазм у четвертому його розумінні – це «рух ревнителів православ'я, які у другій половині XIV ст. поширили свій вплив на всю Східну Європу і, особливо, на Московську Русь»[6]. Цей пункт класифікації Мейєндорфа тісно пов'язаний з двома першими, а тому особливо актуальний у рамках медієвістичного дослідження. Ісихазм у його четвертому розумінні стосується практики безперервної молитви, яка в XIV ст. поширилась у церковному житті православних слов'ян. Саме практика «розумного ділання» надихала в цю епоху давньоруських книжників, а також іконописців, композиторів, зодчих на створення творів у новому стилі.

Ісихазм за своєю суттю є виразом основних принципів православного світогляду – на противагу світогляду католицькому. Він охоплює в собі вчення про богопізнання та обоження за життя – без чого православ'я було б неможливим. Основи цього вчення були сприйняті слов'янами разом із наверненням у православ'я й тим пластом перекладної літератури, що створювалась прихильниками вчення про безперервну молитву до епохи ісихастських спорів (твори Єфрема Сиріна, Симеона Нового Богослова, Авви Дорофея, Іоанна Ліствичника та ін.). Саме ця література стала контекстом руської духовної культури, а її стиль – світоглядним стилем руських книжників.

Визначимо деякі особливості руського сприйняття ісихастського вчення. Практика ісихазму, знайома руському народу з найперших його кроків у православ'ї, не могла не позначитись на літературі, а також іконописі, книжковій мініатюрі, богослужбовій музиці, зодчестві тощо[7]. Особливістю сприйняття цього вчення слов'янськими країнами була та щаслива обставина, що Slavia Ortodoxa уникла полеміки, теоретизування і, головне, протистояння ісихазму та системи аргументів проти нього. Русь, можна сказати, уникла й самого цього терміна – ісихазм, – він практично не траплється в давньоруських текстах. Вчення про безперервну молитву так природно і гармонійно було сприйнято руським чернецтвом, що змогло проіснувати на цьому ґрунті багато століть, немовби розлите в усій нашій давній культурі, не потребуючи філософських дефініцій та теоретичних доказів своєї істинності. Тим не менше, актуалізація принципів ісихазму та підвищений інтерес до ідеї обоження, що виникли в чернечому середовищі в XIII–XIV ст., не могли не від-

[4] Лепахин В.В. Умное делание… С. 6–7.

[5] Прохоров Г.М. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. С. 64.

[6] Мейендорф Иоанн, протопресв. История Церкви и восточно-христианская мистика… С. 562–563; Лепахин В.В. Умное делание… С. 24.

[7] Про вплив школи ісихастів на болгарську й сербську літератури в XIV–XV ст. див.: Сырку П.А. Очерки из истории литературных сношений Болгар и Сербов в XIV–XVII вв. *Сборник отделения русского языка и словесности* (далі – СОРЯС). Санкт-Петербург, 1902. Т. 71, № 2. С. 1–176; Дуйчев И. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. *ТОДРЛ*. Т. 19: Русская литература XI–XVII веков среди славянских литератур. Москва–Ленинград, 1963. С. 107–129; Димитров Э. Исихазм в Болгарии: встреча славянского слова с греческим богомыслием. *Чернігівські Афіни: Науковий альманах з літературознавства, історії, філософії та культурології /* науков. ред. С.М. Шуміло. Чернігів, 2015. Вип. III. С. 115–128. Ідея появи ренесансних тенденцій в літературі стилю «плетіння словес» висловлена у праці: Георгиев Е. Розгръщане на новаторските тенденции в книжовното дело на Евтимий Търновски от неговите ученици и последователи. *Търновска книжовна школа*. Т. II: Втори междуранроден симпозиум. Велико Търново, 1976. С. 37–48; Иванова К. Отражение борьбы между исихастами и их противниками в переводной полемической литературе балканских славян. *Actes du XIV-e congrès international des études byzntines*. Roma, 1975. P. II. S. 167–175; Лихачев Д.С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. *Исследования по древнерусской литературе*. Ленинград, 1986. С. 7–56; Иванова К. Болгарская переводная литература X–XIV вв. в контексте «Slavia orthodoxa». *Studia slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Piccio Ducata*. P. II. S. 361–371; Калиганов И.И. Тысячелетние традиции болгарской литературы. *Родник златоструйный: памятники болгарской литературы IX–XVIII веков*. Москва, 1990. С. 3–34; Турилов А.А. Slavia Cyrillomethodiana: источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси *Межславянские культурные связи эпохи средневековья*. Москва, 2010. С. 235–438 та інш.

образитись і на особливостях руської культури та літератури. У зв'язку з цим постає питання про правомірність використання терміна «руський ісихазм» щодо цього періоду підвищеного інтересу до практики «розумного ділання». «Руський ісихазм», і ширше «слов'янський ісихазм», – це вчення про практику безперервної молитви та обоження, що опинилося в епоху другого південнослов'янського впливу в центрі уваги та позначилось на стилі різноманітних творів слов'янського мистецтва. Так, характерні зміни в тематиці, стилістиці, жанровому складі, системі символів і тропів у XIII–XIV ст. ми можемо спостерігати на прикладі всієї так званої літератури-посередниці (термін Д. Лихачова), що існувала на Православному Сході. Поширене в усій слов'янській середньовічній культурі вчення про молитву Ісусову та обоження в цей період переживає епоху розквіту та в кожній національній літературі отримує своє особливе відображення й має своїх видатних творців.

Усіх ісихастів, до якої б народності та до якого б історичного періоду вони не належали, споріднює єдина система світогляду, єдиний святоотцівський та літературний спадок і подібний образ життя. Останній може бути названий навіть подібним ритмом життя, якимсь спільним для всіх творців Ісусової молитви настроєм, єдиною для всіх атмосферою, яку молільник та ісихаст неминуче створює навколо себе й якою наділяє свої твори, якщо володіє тим чи тим творчим даром. У зв'язку з цим виділяються кілька ключових для ісихазму понять, що містять основні принципи його богослов'я і знаходять відображення в його літературному та, більш широко, культурному спадку.

Найбільш чітко ця система понять сформульована, на наш погляд, Лєпахіним, який виокремлює шість основних елементів вчення: «а) очищення серця як осередку духовного релігійного життя людини; б) "поєднання" розуму та серця чи "зведення" розуму в серце; в) "безперервна молитва"; г) увага, пильність та мовчання; д) закликання імені Божого як реально-містичної сили; е) явлення подвижнику нерукотворного Фаворського світла як вищий ступінь богопізнання»[8]. Ці шість ступенів удосконалення й були аскетичною і молитовною практикою, яку через досвід пізнавав кожен «священнобезмолвствующий» і яка відображалась у його творчості зі всіма особливостями суб'єктивного сприйняття. Неможлива без глибоко особистісних переживань дорога до досконалості, чи обоження, робила унікальним будь-який твір такого молільника: проповідь, житіє, гімн, спів чи ікону. У творчості кожного з них ми можемо виявити те загальне, що промовляє про приналежність до єдиного вчення, а саме: підвищена увага до серця, як осердя духовного життя, до поєднання серця з розумом, себто внутрішньої гармонії особистості, до усамітнення, мовчання, тишини, до «постійної молитви» і, врешті, до споглядання божественного світла та з'єднання з Богом. Окремі елементи цієї системи стали не лише базовими світоглядними поняттями, але й ключовими поняттями, словами-символами для давньоруських авторів. Такими є «серце», «тиша», «усамітнення», а також «світло» та «вогонь», частота вживання яких дозволяє говорити про існування світлової символіки в давньоруській літературі[9]. Усі вказані елементи ісихастського вчення відповідають тій системі світогляду, яку описав святитель Григорій Палама у богословських працях[10]. І попри те, що руський книжник, пишучи свої твори, керувався ранніми святоотцівськими настановами про практику «безперервної молитви» та, ймовірно, нічого не знав про богослов'я Палами, у його спадщині ми не знайдемо нічого, що б оспорювало ідеали паламізму. Уся книжність Православного Сходу в період ісихастських спорів та після нього може бути розглянута як ілюстрація до запропонованого Григорієм Паламою вчення. Більш того, літературний спадок епохи другого південнослов'янського впливу можна подати як те саме вчення про обоження, з тією лише різницею, що викладене у Палами у філософських термінах тут постає перед нами у високохудожній, поетичній формі. Навіть сама якість створюваних середньовічними книжниками в цей період метафор, символів, епітетів, складних синтаксичних конструкцій промовляє про ісихастський світогляд автора. Богослов'я та антропологія, викладені в працях Палами, не є плодом лише його досвіду чи філософування, але описують зі строгою логічною послідовністю і майже науковою точністю та ясністю ту систему світогляду, яка була споконвіків внутрішньо властива всім подвижникам, знайомим з практикою «розумного ділання». Була вона властива преподобному Сергію Радонезькому, та, безсумнівно, преподобним Київської Русі. Перегук з ісихастською літературою, помітний на рівні художнього стилю, лише ілюструє внутрішній духовний зв'язок всіх творів ісихастів, більш того, ілюструє їх єдність, що долає територіальні та хронікальні кордони.

[8] Лепахин В.В. Умное делание… С. 5.
[9] Про символіку світла у Житії Сергія Радонезького див.: Авласович (Шумило) С.М. Концепт «святость» в картине мира Епифания Премудрого. *Омский научный вестник*. 2006. № 6 (42). С. 28–31.
[10] Див.: Святитель Григорий Палама. Триады в защиту священнобезмолствующих. Москва, 2011.

Проаналізуємо деякі особливості творів Єпіфанія Премудрого, тематичні, композиційні та стилістичні, що є, на нашу думку, наслідком його прихильності ісихастським принципам християнського життя. Серед них варто виділити такі, як:

1. Мотив очищення серця в агіографічному творі та пов'язане з ним вживання агіографом таких ключових слів у житії, як «світло», «серце», «сльози», «тиша».

2. Використання прийому ампліфікації як панівного в стилістичному оформленні житія.

3. Уведення в текст парадоксу в якості художнього тропу.

Отже, розглянемо мотив очищення серця, на якому Єпіфаній Премудрий робить особливий акцент. Його зручно проаналізувати в контексті ранньої ісихастської літератури, позаяк саме цей контекст є актуальним для руського агіографа.

У ранній ісихастській літературі особливу увагу привертала тема очищення серця і «радіснотворного плачу». Ця сама тема стає актуальною в житіях Єпіфанія Премудрого. Увага, приділена покаянному плачу в його творах, виділяє їх із загального корпусу сучасної Єпіфанію літератури. Г. Прохоров відзначає цю особливість творчості Єпіфанія, протиставляючи смиренну інтонацію його оповіді «учительним медитаціям» Кирила Білозерського: «ця різниця … йде від персон авторів: один (Кирило) читав та повчав, другий (Єпіфаній) прославляв та плакав»[11]. Чому ж Єпіфаній Премудрий плакав? Чи це лише наслідок його особистих якостей та надмірної чутливості, чи результат певних етичних настанов? Розмірковуючи про агіографію XIV–XV ст., І. Дуйчев пише: «коли ми натрапляємо в руській літературі цього періоду на такі явища, як "проливання сліз" чи "плач", то їх не можна розглядати ізольовано від характерного для ісихазму жанру "плачів", звичного для візантійської літератури останнього періоду, і взагалі від тієї "сльозливості", яка, як помітив Й. Гейзінка, властива й західноєвропейській літературі цього часу»[12]. Отже, поява «плачевних» інтонацій у Єпіфанія, як і в будь-якого іншого православного автора його епохи, була закономірною та є елементом спадковості. Тим не менше, житія Єпіфанія Премудрого в цьому сенсі стоять окремо. Агіограф не унікальний у виборі теми, але характер її опрацювання у творі має бути визнаний самобутнім. Головною причиною цією самобутності, на нашу думку, є дуже глибоке розуміння суті «радіснотвірного плачу», властиве Єпіфанію й запозичене, очевидно, із ранньої ісихастської літератури.

Будь-яке повчання святого отця про безперервну молитву, як і будь-яка наукова стаття про ісихазм, насамперед порушує тему очищення серця, та, як наслідок, покаяння, жалю, смирення і, врешті, з'єднання розуму з серцем, себто зосередження всіх думок, відчуттів та життєвих сил на молитві. Подвижник, який став на шлях «розумного ділання», має почати з підвищеної уваги до стану свого серця, очистити й «розм'якшити» його для найщирішого сприйняття молитовного тексту. Зміна у своєму серці, його очищення від земних помислів і відчуттів – одне з найскладніших і найважчих завдань молільника. Чисте серце, що вільне від непотрібних думок і перебуває в «безперервній молитві» – це та сама ісихія, бажана тиша, яку постійно шукає в собі аскет і плодом якої є споглядання божественного світла, долучення до енергії Божої, обоження. Пошук тиші, сердечної чистоти і молитви – болісно-радісна турбота подвижника, із нею він засинає і прокидається, вона промовляє в його серці під час богослужіння чи фізичної праці, під час розмови з ближнім, а також, якщо людина наділена певним талантом, – під час творчого процесу[13]. Саме такого невпинного шукача сердечної чистоти й молитви читач знаходить в образі автора в житіях Сергія Радонезького та Стефана Пермського. Цей образ невіддільний від світоглядного та літературного стилю Єпіфанія Премудрого.

Увага до внутрішнього життя людини, відмічена Лихачовим у творах Єпіфанія[14], – це і є увага до досвідного проходження теренів «безперервної молитви». Не даремно у святоотцівській літературі вона здобула назву, що підкреслює суто внутрішні, приховані від сторонніх очей процеси: «внутрішнє життя»[15], «сердечне ділання», «розумова молитва»[16] тощо.

---

[11] Прохоров Г.М. Памятники переводной и русской литературы XIV–XV веков / под ред. Д.С. Лихачева. Ленинград, 1987. С. 154.

[12] Дуйчев И.С. Итальянская книга по древнерусской литературе. *ТОДРЛ.* 1962. Т. 12. С. 563.

[13] Про це див.: Преп. Симеон Новый Богослов. Метод священной молитвы и внимания. *Путь к священному безмолвию* / сост., ред., предисл. и прим. А.Г. Дунаева. Москва, 1999. С. 15–27.

[14] Див.: Лихачев Д.С. Культура Руси времен Андрея Рублева и Епифания Премудрого (конец XIV – начало XV в.). Москва–Ленинград, 1962.

[15] Преп. Антоний Великий. Строй внутренней жизни. *Добротолюбие.* Москва, 1992 (репринтн. переизд. 1895 г.). Т. 1. С. 105–116.

[16] Про це див.: Преп. Иоанн Кассиан. О молитве. *Добротолюбие.* Москва, 1992 (репринтн. переизд. 1895 г.). Т. 2. С. 139; Преп. Иоанн Лествичник. Лествица, рукопись митрополита Киприана. *СТСЛ.* 2011. Л. 176–182 та інш. Пор.: Преп. Иоанн Лествичник. Лествица, 1387 г. *Российская государственная библиотека* (далі – РГБ). Ф. 173.I. № 152.

Насамперед, агіограф зосереджується на порухах серця свого героя, життя серця для нього важливіше реальних історичних подій. Ця особливість християнського сприйняття, що вирізняє середньовічний світогляд від античного, помічена С. Аверинцевим. Дослідник порівнює біблійне та середньовічне сприйняття людського тіла з античним та стверджує, що виявлене в Біблії сприйняття людини зовсім не менш тілесне, ніж античне, лише «…для нього тіло – не постава, а біль, не жест, а тремтіння, не об'ємна пластика м'язів, а вразливі "таєни надер" … Це образ страдного тіла, змученого тіла, у якому, проте, живе таке "кровне", "черевне", "сердечне" тепло інтимності»[17]. Розрізняючи поганське та християнське уявлення про Божество, О. Лосєв також указує на сердечність християнського почуття: «Платонік сприймає своє божество всім тілом і душею, не розрізняючи фізіологічних моментів сходження; ісихасти ж сприймають свого Бога диханням і серцем; вони "зводять розум" у груди та серце»[18]. Аверинцев, розвиваючи думку Лосєва, зазначає, що така увага до серця пов'язана саме зі старозавітним впливом. У Біблії, як пише вчений, не раз трапляється опис того, як дихання завмирає від сильного почуття та – славословить Бога. Тим більше славослів'я властиве серцю, яке тремтить від жаху й веселості, а інколи робиться як м'який плавкий віск. Усе релігійне життя старозавітної людини, а тим більше християнина, зосереджено в серці. Розум, оспіваний античними філософами, тут мислиться як щось вторинне щодо сердечного відчування, він потребує поєднання з серцем для повноцінного життя[19].

Ісихазм розвинув уявлення про розумну й сердечну діяльність людини до цілого вчення про «зведення розуму до серця». Тому «сердечне тепло інтимності», особлива гострота та проникливість, властиві, за Аверінцевим, ранньовізантійському світобаченню, – це риси, що безпосередньо стосуються «розумного ділання» і невід'ємно властиві ісихастським творам.

За ліричністю й смиренними інтонаціями Єпіфаній Премудрий найбільше наближений до ранньохристиянського автора Єфрема Сиріна, чиї творіння здобули значне поширення ще в Київській Русі[20]. Упокорення, покаяння, сльози, сердечне замилування – головні предмети проповідей сирійського автора. Змальовуючи зустріч з Василем Великим, Єфрем Сирін розкриває перед читачем таку глибину смирення і самоупокорення, яка приводить до абсолютної протилежності до того, як сприймає автора оточення і як він сам ставиться до себе: «"…ты ли Ефремъ, – запитує його Василій Великий, – прекрасно преклонившій выю и взявшій на себя иго спасительнаго слова?" И сказалъ я в отвѣтъ: "Я Ефремъ, который самъ себѣ препятствую идти небесною стезей"»[21]. Згадки про покаянний плач, благання та сльози можна побачити практично на кожній сторінці творів сирійського автора: «И я, заплакавъ, возопилъ и сказалъ: "Ты, отче, будь хранителемъ для меня, разслабленнаго и лѣниваго. Ты наставь меня на правую стезю, ты приведи в сокрушение окаменѣлое сердце мое. Предъ тобою повергъ меня Богъ духовъ, чтобы ты уврачевалъ душу мою. Ты установи ладию души моей на водѣ упокоения"»[22]. Оспівуючи чесноти святителя Василія у Похвальному слові, Єфрем, немов би відтіняючи світлість і духовну велич святого, усе більше й більше загострює власне смирення. Такі самі мотиви та інтонації знаходимо в житіях, написаних Єпіфанієм Премудрим.

Наслідуючи сірійського автора VI ст., Єпіфаній також нескінченно звинувачує себе у гріховності, як і нескінченно вихваляє святих. Оплакуючи смерть Стефана Пермського, Єпіфаній говорить: «нынѣ, поминая твое долготерьпѣние и твое многоразумье, и благопокоренье, сам ся себе усрамляю и окаю, сам ся обрыдаю и рыдаю: увы мне! … бых богатъ грѣхи и лишеньи и студныхъ дѣлъ исполнихся, собрах многоразличное бремя грѣховное, тлетворныя страсти и душевныя вреды …. И яко пламенем, страстьми телесными лютѣ опаляем, вопию: "Устуди устнѣ мои, прохлади язык мой!" … но орошение своихъ си глаголъ устуди уста моя и бестрастиа молитвою прохлади мя, угаси ми пламень страстей моих!»[23]

---

[17] Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. Санкт-Петербург, 2004. С. 67, 69.

[18] Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии / сост. А.А. Тахо-Годи; общ. ред. А.А. Тахо-Годи и И.И. Маханькова. Москва, 1993. С. 871.

[19] Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. С. 68.

[20] Детальніше про це див.: Шуміло С.М. Исихастское учение в культуре Киевской Руси: переводные произведения Ефрема Сирина и особенности их восприятия. *Поетика церковної прози: Збірник статей з літературознавства.* Чернігів, 2014. С. 32–43.

[21] Преп. Ефрем Сирин. Творения: в 8 т. Москва, 1993. Т. 2. С 312. Пор.: Житие и слова Ефрема Сирина, сер. XVI в. *Государственная публичная научно-техническая библиотека России* (далі – ГПНТБ). Тих. № 530. Л. 346.

[22] Там же.

[23] Тут і далі текст Житія цитується за виданням: Преподобного во священноиноких отца нашего Епифаниа, сочинено бысть слово о житии и учении святого отца нашего Стефана, бывшаго в Перми епископа. *Святитель Стефан Пермский: К 600-летию со дня преставления*. Санкт-Петербург, 1995. С. 240. Див. також: Преподобного во священноиноких отца нашего Епифаниа, сочинено бысть слово о житии и учении святого отца нашего Стефана,

Тема плачу і стилістичне наслідування плачу авторської мови та мови героїв – характерна риса середньовічного художнього стилю. Особливої уваги в цьому сенсі заслуговує перекладний твір «Діоптра» Філіппа Пустельника. Г. Прохоров вказує на нього як на ймовірне літературне джерело тих плачевних інтонацій, що поширюються в XV ст. в давньоруській літературі[24]. Одна із частин перекладеного на слов'янську мову твору Філіппа Пустельника самою назвою вказує на плачевний настрій – «Плачеве и рыданиа инока грѣшна и странна, имиже спирашеся къ души своей». За змістом, побудовою речень, самопринизливими та зворушливими інтонаціями «Плач і ридання» преподобного Філіппа найбільше нагадує гімнографічні твори, наприклад, Великий канон Андрія Критського. Очевидно, є подібність і в цілі цих творів, створених під час молитви і для молитви. Порівняємо кілька рядків Філіппа Пустельника з кондаком Великого канону. Автор «Діоптри» пише: «Душе непокаянная, что не помышляеши суд? Что не поучаешися отвѣту еже въ оном мирѣ? Что не попечешися о смерти, како хощеши умрети и како от тѣла конечнѣ отлучитися?»[25] Подібне звернення до власної душі та нагадування про прийдешню смерть знаходимо в Андрія Критського: «Душе моя, душе моя, восстании, что спиши? Конецъ приближается, и имаши смутитися. Но воспряни убо, да пощадитъ тя Христосъ Богъ…»[26] Можна припустити, що покаянні топоси в молитовних і житійних текстах хоча й підкоряються певним канонам, радше відповідають головному авторському завданню та цілі твору – пробудити покаянне почуття у серці реципієнта, – ніж риторичним зразкам.

Але ні до Єпіфанія, ні після жоден агіограф не написав твору, що був би настільки близьким до гімнографії й настільки сильно насичений плачевними інтонаціями, як Житіє Стефана Пермського. Ю. Аліссандратос досліджує композицію трьох плачів у Житії Стефана Пермського та відзначає виразну подібність з давніми патристичними ораторськими творами, написаними на смерть того чи того святого. Проте, як пише дослідниця, Єпіфаній, приймаючи деякі закономірності давніх плачів, змінює риторичні прийоми і прилаштовує їх до свого стилю[27]. Характерна риса Єпіфанієвої самобутності: агіограф не вводить у твір принципово нову тему, але давно відомий і загальний для всієї середньовічної літератури мотив розвиває таким чином, що він здобуває нове звучання. Так, якщо плачевні інтонації традиційні в середньовічній літературі, то включення в текст Житія Стефана Пермського трьох плачів про святителя, оформлених як окремі глави, є унікальним явищем агіографії.

Три плачі в Житії Стефана Пермського можна розглядати як відображення фольклорних мотивів в агіографії[28]. Натомість враховуючи те значення, яке надається сльозам і сердечним переживанням у святоотцівській літературі, можна припустити, що ця унікальна літературна знахідка Єпіфанія є також природним наслідуванням традицій ісихастської літератури, трансплантацією цих традицій на національному руському, і фольклорному в тому числі, матеріалі. Плач над своїми гріхами та розчулені сльози подвижника, що заглибився в роздуми над величчю Бога, вважаються особливим видом чеснот і небесним даром.

Відповідно, у творчості святих Отців плач часто стає центральною темою того чи того твору. Так, серед творінь Єфрема Сиріна можна знайти так звані «Слізні молитви»[29], що не лише повністю присвячені цьому дару, але композиційно та стилістично уподібнені плачу. Тема плачу звучить і в його Слові про Йосифа Прекрасного[30] та численних Словах про покаяння[31]. Окрема глава «Ліствиці» Іоанна Синайського «Про радіснотворящий

бывшаго в Перми епископа / Из великих Миней Четьих Митрополита Макария. *Библиотека литературы Древней Руси* (далі – БЛДР) / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Понырко. Санкт-Петербург, 2003. Т. 12: XVI век.

[24] Прохоров Г.М. Памятники литературы византийско-русского общественного движения эпохи Куликовской битвы: автореф. дисс. на соиск. уч. ст. докт. филолог. наук: специальность 10. 01. 01. – «Русская литература». Ленинград, 1977. С. 24.

[25] Из «Диоптры» Филиппа Пустынника. Разговор души и плоти. *БЛДР* / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Понырко. Санкт-Петербург, 2003. Т. 8: XIV – первая половина XVI века. URL: http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5133.

[26] Триодь постная, 1742. *РГБ*. Ф. IV. № 27. Л. 111–111 об.

[27] Алиссандратос Ю.А. Следы патристических типов похвал в Житии Стефана Пермского. *Древнерусская литература. Источниковедение:* собр. науч. трудов. Ленинград, 1984. С. 64–74.

[28] Про уподібнення «плачів» у Житії Стефана Пермського вдовиним плачам і поховальним обрядам див.: Адрианова-Перетц В.П. Слово о житии и о преставлении великого князя Дмитрия Ивановича, царя Русьскаго *ТОДРЛ*. 1947. Т 5. С. 85.

[29] Преп. Ефрем Сирин. Слезные моления. *Творения: в 8 т*. Москва, 1993. Т. 4. С. 19–59.

[30] Преп. Ефрем Сирин. О прекрасном Иосифе. *Поучения преподобного Ефрема Сирина*. Москва, 1647. Л. 284 об.–286.

[31] Одним із яскравих прикладів уподібнення плачу цілої проповіді є твір: Преп. Ефрем Сирин. Слово о всеобщем воскресении, о покаянии и любви, о втором пришествии Господа нашего Иисуса Христа. *Творения: в 8 т*. Москва, 1993. Т. 2. С. 260–273.

плач» повністю присвячена цій ступені сходження до споглядання[32]. Іоанн Ліствичник загострює увагу на надзвичайно напруженому стані подвижника, підкреслюючи потребу в безперервній, щохвилинній готовності до плачу: «Плачь по Бозе есть сетование душевное, болезнънна сердца устроение, присножядаемое неистовѣ възыскуя, и въ погрѣшени того болезнъне гоня, и вслѣд того съболѣзния вопия. Или сице: плач есть остенъ злат души, всякого пригвождения и обьятия обнаженъ и въ присѣщени сердечнемъ от преподобныя печали въдрузенъ»[33].

Саме цей стан неперехідної туги описує Єпіфаній, коли зображує юного Сергія: «Повсегда же сѣтуя хождааше, акы дряхловати съобразуяся; болѣ же плачющи бяше, начястѣ слъзы от очию по ланитома точящи, плачевное и печальное жительство сим знаменающи»[34]. Проте, підкреслює агіограф, слізні зітхання і сум Сергія завжди поєднані з радістю та розрадою, він, за словами Єпіфанія Премудрого, «упраждняшеся на славословие Божие и въ томъ наслажашеся»[35].

У такому самому стані, очевидно, перебуває і сам автор Житія, про що свідчать перші сторінки обох досліджуваних нами творів, а також Похвальне слово Сергію, три плачі, що містять Житіє Стефана Пермського, та чисельні ліричні відступи, присвячені прославленню чеснот святого й смиренному оплакуванню автором самого себе. Будучи практиком безперервної молитви та слідуючи настановам святих Отців, Єпіфаній Премудрий слізними інтонаціями своїх творів немов би ілюструє повчання Іоанна Синайського. «Укоренившаяся от навыка скорбь души, с усилием удерживаемая радостная печаль»[36] – досить точні вирази для визначення того стану, в якому перебуває автор житій преподобного Сергія і святителя Стефана.

Отже, крайня душевна напруга і абсолютна щирість – обов'язкові вимоги, що їх висуває до себе подвижник, який шукає упокореного плачу та очищеного серця. Ця сердечність і загострена чутливість породжують надзвичайну ліричність середньовічних ісихастських творів. Водночас найліричнішими виявляються твори ранніх авторів, що жили до епохи ісихастських спорів. Ані у Григорія Палами, ані у Григорія Синаїта, ані у південнослов'янських сучасників Єпіфанія ми не знайдемо настільки тонкої чутливості та сердечності, якою насичені тексти Єпіфанія і яка, як ми вже зазначали, перегукується з творами ранньохристиянських авторів. Звернемо увагу на самоприниження автора, висловлене у передмові до Житія Сергія Радонезького: «Въздохнув къ Богу и старца призвавъ на молитву, начяхъ подробну мало нѣчто писати от житиа старьцева … И жадающу ми того, дабы кто паче мене и разумнее мене описалъ, яко да и азъ шед поклонюся ему, да и мене поучит, и вразумитъ. Но распытавъ, и услышавъ и увѣдавъ извѣстно, яко никтоже нигдѣ же речеся не писаше о немъ, и се убо егда въспомяну или услышу, помышляю и размышляю: како тихое, и чюдное, и добродѣтельное житие его пребысть бес писаниа по многа времена? Пребых убо нѣколико лѣт, акы бездѣленъ в размышлении, недоумѣниемь погружаяся, и печалию оскръбляяся, и умом удивляяся, и желанием побѣждаася. И наиде ми желание несыто еже како и коим образом начяти писати, акы от многа мало, еже о житии преподобнаго старца»[37]. В агіографії Єпіфанія стан душі героя, його смуток і розчулення виявляються настільки важливими для автора, що слова «серце» і «сльози» можуть розглядатись у його текстах як ключові. Особливо яскраво це відображено в Житії Сергія Радонезького. Агіограф постійно сковує увагу читача на таємних, сердечних переживаннях преподобного і підкреслює його душевну вишуканість. Часом це відображається не у змісті, а лише в особливостях Єпіфанієвого слововживання, у стилістичному оформленні тексту. Наведемо кілька прикладів із Житія Сергія Радонезького. Так, про юного отрока Варфоломія агіограф пише: «Начастѣ же втайнѣ наединѣ съ въздыханиемь и съ слъзами моляшеся»[38]. Описуючи зустріч Варфоломія зі святим старцем у лісі, автор так зображує переживання юнака: «…въздохнувъ къ Богу … съ сльзами моляше старца … семена приемши в сердци и, стояше, радуяся душею и сердцемь»[39]. Говорячи про часті молитовні звернення Сергія до Бога, Єпіфаній пояснює його душевний стан: «душею и желанием къ Богу распалашеся»[40]. Роздумуючи з приводу Божого Промислу про Сергія, агіограф пи-

[32] Преп. Иоанн Лествичник. О радостотворном плаче. *Лествица отца Иоанна, рукопись митрополита Киприана. СТСЛ*, 2011. Л. 71–79 об. Пор.: Преп. Иоанн Лествичник. Лествица, 1387 г. *РГБ*. Ф. 173.I. № 152.
[33] Там же. Л. 71.
[34] Тут і далі текст Житія Сергія Радонезького цитується за: Епифаний Премудрый. Слово о житии преподобнаго и богоноснаго отца нашего Сергия, игумена Радонежскаго. *БЛДР*. Санкт-Петербург, 1999. Т. 6: XIV – середина XV века. С. 282.
[35] Ibid.
[36] Вислови Іоанна Ліствичника див.: Преп. Иоанн Лествичник. О радостотворном плаче… Л. 71.
[37] Епифаний Премудрый. Житие Сергия Радонежского… С. 254, 256.
[38] Там же. С. 264.
[39] Там же. С. 276.
[40] Там же. С. 292.

ше: «Богъ бо есть Сердцевидец, Единъ свѣдый сердечная, Единъ свѣдый тайная, прозря будущаа яже о нем [Сергии], яко имѣаше въ сердци добродѣтели и любви рачение, провѣдый, яко будет в нем съсуд избран по Его благому произволению, яко будет игуменъ»[41]. Оповідання про поставлення Сергія ігуменом і про його небажання прийняти цей високий чин насичене такими висловами: «въздохнувъ из глубины душа …, пакы постонав от сердца …, въстенавъ из глубины сердца, и всю мысль, упование възложивъ къ Вседръжителю Богу …, паде лицем на земли и съ сльзами молитву творяше…»[42] Особливо загострюється увага читача на внутрішньому, сердечному теплі душі преподобного, коли Єпіфаній описує його перші чернечі дні і, нанизуючи синонімічні словосполучення, прагне розкрити утаємничені настрої молодого подвижника якнайглибше, виявляючи своє співпереживання Сергію та закликаючи читача до того самого: «Кый убо умъ или который языкъ желаниа, и началныя пръвыя теплоты, и любви того [Сергия] яже к Богу, о тайных добродѣтелехъ его исправлениа, како доумѣет, или может повѣдати, или писанию явлено предати еже того уединение, и дръзновение, и стенание, и всегдашнее моление, еже присно к Богу приношаше, слъзы теплыя, плаканиа душевъная, въздыханиа сердечная, бдѣниа повсенощная, пѣниа трезвенная, молитвы непрестанныя…»[43] В уривку сконцентрована головна ідея і основні настрої життя, позаяк саме сердечне тепло до Бога і до людей найважливіше для автора як для ісихаста.

Отже, руський агіограф акцентує увагу реципієнта на проблемі сердечного очищення через покаяння і сльози. Єпіфаній Премудрий передає й свою неміч в описі подвигів преподобного, й сердечні побажання Сергія, і його любов, а також указує на ті елементи ісихастської практики, що є першими та необхідними ступенями удосконалення й обоження. Такими є очищення серця, себто покаяння («слъзы теплыя, плаканиа душевная»), поєднання розуму з серцем («въздыханиа сердечная, пѣниа трезвенная»), постійне творення молитви («бдѣниа всенощная, молитвы непрестанныя»). Прикметно, що починається перелік чеснот з «желания, начальной первой теплоты и любви» Сергія до Бога: так глибоко проникнути в душевний настрій молодого ченця міг лише той автор, який сам пережив подібний стан у перші дні після постригу. Середньовічний читач, на якого розраховував Єпіфаній, мав так само щиро відгукуватись на подібні фрагменти житія, позаяк сам, можливо, мав подібний досвід і добре знав, що таке «начальная первая теплота» новопостриженого ченця. До цього читацького відгуку й прагнув автор, розкриваючи перед нами на сторінках житія потаємні думки і почуття Сергія, а разом з тим і свої власні.

Єпіфаній Премудрий відображає в житії постійно напружений і трепетний стан свого серця. У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує прийом лексичного й логічного парадоксу в текстах Єпіфанія, який надає оповіді особливе емоційне напруження та дозволяє глибше заглянути в світ душевних і духовних переживань Сергія та його агіографа. На наш погляд, використання парадоксу в якості художнього тропу – ще одна ознака ісихастської налаштованості автора. Для ісихастського світосприйняття, як зазначає І. Каліганов, взагалі притаманна деяка антиномічність, ісихазм, за словами дослідника, «немов би весь зітканий з суперечностей»[44]. Розглянемо використання цього тропу у творах Єпіфанія Премудрого.

Єпіфаній впроваджує антиномію і як художній прийом, і як свідомо проведену у творі ідею. Суперечність, що характерна для ісихастського світосприйняття і знайшла відображення у стилістиці Єпіфанієвих житій, – це антиномія ситуації агіографа: Єпіфаній як автор спілкується з людьми, які читають Житіє, і одночасно як творець безперервної молитви – з невидимим світом, з Богом і преподобним. У кожен момент Житія автор стоїть перед Богом, тому будь-який фрагмент може бути перерваний для славослів'я, суму, молитви чи думки про Бога. Так, передмова до Житія переривається покаянними відступами й славослів'ями, розповіді про подвиги Сергія чергуються з молитовними зверненнями до нього, Похвальне слово Сергію охоплює кілька возвеличень та плачів. Така фрагментарна композиція нагадує богослужбову традицію переривання читань із Священного Писання (паремій) хвалебними піснеспівами. Відомо, що ця традиція виникла як знак нестримного захоплення, до якого приходить чтець від змісту біблейських текстів[45]. Так само агіограф, перебуваючи в парадоксальному стані одночасної бесіди з людьми та з Богом, захоплено перериває свою розповідь то для похвали, то для покаяння. Це явище одночасного звернення до горішнього і долішнього світу спостерігається літературознавцями також й у творах візантійських проповідників. С. Аверинцев це називає «грою на суміщенні двох

[41] Там же. С. 292, 294.
[42] Там же. С. 318, 324.
[43] Там же. С. 300.
[44] Калиганов И.И. Тысячелетние традиции болгарской литературы. С. 23.
[45] Скабаланович М.Н. Толковый типикон. Москва, 1995. С. 80.

планів, що просвічуються один через одного»[46]. У Єпіфанія суміщення двох планів – розповідного і молитовного – також пов'язано з особливостями стилістичного оформлення мови. Вона, будучи звернена до Бога, завжди має самоупокорені і одночасно захопливі нтонції та максимально уподібнюється – за ритмікою, дієслівною римою, алітераціями та асонансами – стилю гімнографічних творів.

Цю «гру на суміщенні двох планів», але у сфері середньовічного живопису, візначає Є. Трубецькой у нарисі «Два світи у давньоруському іконописі». Характерне для ісихазму уявлення про постійне предстояння Богу і про письменницьку працю як співтворчість передається в давній літературі або словами про «розумні очі», як ми уже зазначали, або, що більш характерно для літературної творчості, про «внутрішній слух», «якому, – як пише Трубецькой, – дано чути невисловлене»[47]. «Цей слух, – продовжує той самий автор, – у нашому іконописі викарбовується різноманітними способами. Інколи це – поворот голови євангеліста, який відірвався від праці, до небаченого для нього світла …; поворот неповний, немов би євангеліст повертається до світла не поглядом, а слухом. Інколи це навіть не поворот, а поза людини, цілком заглибленої в себе, що слухає якийсь внутрішній, що невідомо звідки походить, голос, який не може бути локалізований у просторі. Але завжди це прослуховування зображується в іконі як поворот до невидимого. Звідси у євангелістів цей потойбічний вираз очей, що не бачать довкілля»[48].

Євангеліст, зображений на іконі, був для руського книжника чимось на кшталт власного прообразу: він так само, як книжник, тримав на колінах свій сувій, так само мав маленький ослінчик під ногами і невеликий налой з чорнилами та кіноваром перед собою. Але головна подібність була не в цьому, а в майстерно переданому іконописцем заглибленні в молитву й зверненні до горішнього світу. Євангеліст пише, але дивиться не на аркуш, а в якийсь невидимий простір. Він увесь – предстояння і молитва. Так і агіограф-ісихаст творить житіє і кожну хвилину взиває до Бога. Тому молитовні інтонації так легко проникають у його текст і захоплюють читача в його неземні простір і час.

Антиномія в становищі агіографа призводить до невирішуваного, так би мовити, діалектичного протиріччя всього твору в цілому, яким являється протиріччя між «ісихією» та велемовністю. Агіограф, який спілкується з Богом, усвідомлює свою «нікчемність» і неспроможність описати життя преподобного отця. Єпіфаній Премудрий, який предстоїть Богу, прагнув би каятися і мовчати, але той самий Єпіфаній, що звертається до людей, мовчати про подвиги преподобного не може й не хоче: «…подобаше ми отинудь со страхом удобь молчати и на устѣх своих пръстъ положити, свѣдуще свою немощь … любовь и молитва преподобнаго того старца привлачит и томит мой помыслъ и принужает глаголати же и писати». Можна провести паралель з різдвяним ірмосом, який, ймовірно, є літературним джерелом першої з наведених цитат: «Подобаше намъ, яко без бѣды страхомъ, удобь молчати. Любовию же, Дѣво, пѣсни сложити силою обостреною дѣло есть драго, но о, Мати, силу, елико же бысть изволение, даждь»[49]. «Сложити пѣсни силою обостреною» і прагне Єпіфаній Премудрий, незважаючи на усвідомлення своєї нікчемності. Тема самоприниження й писання всупереч усвідомленню своєї гріховності, що звучить у гімні Козьми Маюмського, надзвичайно близька творчості Єпіфанія, і це вказує на спорідненість його творів з гімнографічним жанром. Тут ми бачимо типовий для ісихазму мотив суперечності художньої творчості: агіограф і причасний, і не причасний своїй праці. Він одночасно відчуває максимальну відповідальність за написане та уявляє себе не більше, ніж «списателем». Акт співтворчості пов'язаний з моментом покірного записування того, що диктується зверху.

Такий зв'язок художнього стилю з ісихастським світоглядом максимально чітко відображений у творах ісихастів. Стиль та розмірений ритм життя молільника безпосередньо пов'язаний зі вченням про обоження як практика з теорією. Ісихасту притаманне особливе, трепетно-благоговійне ставлення до художньої творчості. Творення прекрасного для нього насамперед є відображенням божественного акту творіння, свого роду співтворчістю.

Творчість, художність, мистецтво в середні віки сприймались як значно ширші поняття, ніж сьогодні. У святоотцівській літературі неодноразово трапляється вживання слів «іскуство» (від «іскус» – випробування) чи «художність» щодо вдосконалення людини. Для сподвижника його богонатхненне творення самого себе, очищення свого серця і уподібнення Богу – це мистецтво із мистецтв і художність із художностей. Аналогічне слово-

[46] Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. С. 231.
[47] Трубецкой Е.Н. Два мира в древнерусской иконописи. *Три очерка о русской иконе. «Иное царство» и его искатели в русской народной сказке.* Москва: Лепта, 2000. С. 99.
[48] Там же. С. 99–100.
[49] Минея служебная, кон. XV в. *РГБ.* Ф. 304.I. Собр. Тр.-Серг. лавры. № 32. Л. 193–193 об.

вживання для означення людської творчості, музичної, поетичної чи образотворчої, у цьому випадку не є тавтологією. Навпаки, перед нами притаманне для середньовіччя нерозділення понять, вказівка на їхній органічний внутрішній зв'язок. Творчість Бога, Який створив цей світ, творчість молільника, що уподібнюється Христу і зображує Христа своїм життям, і творчість письменника, іконописця, мелодиста – таким є ланцюг уподібнень, притаманний ісихастському світосприйняттю.

Увесь земний шлях молільника уявляється середньовічній людині мистецтвом, прагненням до горішньої краси і посильним відображенням цієї краси у своєму житті, тому в житті подвижника все має бути красивим. Внутрішню, духовну красу його житія так само складно відокремити від зовнішньої, як неможливо повністю розділити мистецтво молільника, що очищає своє серце, від мистецтва ісихастського іконописця чи поета. Причина нерозрізнення понять вбачається в тому особливому середньовічному естетичному сприйнятті, яке відзначає С. Аверинцев у статті «Буття як досконалість – краса як буття»[50]. Буття для середньовічної людини – повторимось – прекрасне саме по собі, не-краси тут немає.

За вченням Діонісія Ареопагіта, краса, чи прекрасне, – це одна з головних властивостей Божества та одне з імен Божих, нерозривно пов'язане з іншими Його властивостями, що випливають з імен і немов би перетікають у них же. «Прекрасним ми називаємо те, – пише Ареопагіт, – що причасне Красі [перекладач вважав потрібним вжити велику літеру там, де мовиться не про властивість, а про ім'я Божества – *С.Ш.*], а красою – причетність до Причини всякої краси, що робить красивим. Надістотне ж Прекрасне називається Красою тому, що від Нього передається власне для кожного зачарування всім сущим … Від цього Прекрасного всьому сущому дано бути прекрасним у відповідності зі власним логосом; і завдяки Прекрасному відбувається поєднання, любов і спілкування всіх; і всі поєднуються Прекрасним; і Прекрасне є Початок всього як творча Причина, що рухає і все в цілому, і об'єднавча любов до власного замилування; Воно й Межа всього, й Возлюблене – як Причина, що приводить до досконалості, бо заради Прекрасного все з'являється; і Зразок, бо у згоді з Ним все розмежовується»[51]. Перед нами притаманне для ранньохристиянського і середньовічного світу часткове змішання розуміння краси як властивості всього привабливого та Краси як імені Божества. В оригіналі перший випадок слововживання не відрізняється від другого, себто в обох випадках слова «краса», «начало», «причина», «прекрасне» тощо пишуться з маленької літери, і право розмежування понять надається самому читачу, що черговий раз вказує на глибинний зв'язок образу та Первообразу у свідомості середньовічної людини. Зазначене змішання понять важливе для з'ясування того, як сприймали прекрасне ісихасти та на чому ґрунтується поетика та естетика їх творчості.

Відомо, що Corpus Areopagiticum був для Григорія Палами, як і для всіх богословів ісихазму, своєрідним фундаментом та точкою відліку в богослов'ї. Г. Флоровський пише про те, що Corpus Areopagiticum був настільною книгою візантійських богословів. Про популярність Ареопагітик у XIV ст., в епоху нового містичного відродження у Візантії, у вік св. Григорія Палами, свідчить, за словами Флоровського, «слов'янський (болгарський) переклад, зроблений афінським ченцем Ісаєю в 1371 році … Із Євфиміївської Біблії він був перенесений на Русь (ймовірно, митрополитом Кипріаном, зберігся список його руки)»[52].

Усі автори середньовічних, у тому числі й руських, художніх творів так чи інакше, свідомо чи підсвідомо, керувались саме тим розумінням категорії прекрасного, яке викладено в Ареопагіта і слідом за ним – у Григорія Палами.

Християнська художня творчість у стародавньому та середньовічному світі повністю спрямована на богопізнання і спілкування з Богом. Для автора акт творення прекрасного є способом залучення до первісно Прекрасного, і тому творчість у старовину сприймалась як один зі шляхів наближення до Бога. Одночасно творчість є й плодом цього наближення, його неодмінним наслідком. Подвижник, що досягнув досконалості, настільки наближається до Бога та уподібнюється Йому, що слідом за Творцем не може не творити.

Усім ісихастам притаманна тема внутрішньої боротьби двох протилежних почуттів: з одного боку, – це смиренний трепет перед створенням тексту, коли автор відчуває себе недостойним писати про Бога і святих, і, з другого, – нездоланне прагнення славословити Бога та Його угодників. Найсильніше ця тема звучить у гімнах таких класиків ісихастської літератури, як Симеон Новий Богослов та його агіограф Нікіта Стіфат. Дослідники

[50] Лепахин В.В. Бытие как совершенство – красота как бытие. *Поэтика ранневизантийской литературы.* С. 35–62.
[51] Преп. Дионисий Ареопагит. *Сочинения*. Преп. Максим Исповедник, *Толкования* / пер. и вступ. ст. Г.М. Прохорова. Санкт-Петербург, 2002. С. 313–315.
[52] Флоровский Г.В. Восточные отцы V–VIII вв. Париж 1933. С. 98.

їх творчості відзначають таку характерну рису: вони *мимовільно* браися за перо, у їх житті були моменти, коли вони *не могли* не писати. Неймовірність споглядання та сила почуттів не давали Симеону можливості мовчати, про що він сам свідчить у властивій йому поетичній формі: «И хотѣлъ я молчать (о, если бы я могъ!), но страшное чудо возбуждаетъ сердце мое и отверзает оскверненныя уста мои. Говорить и писать даже и не хотящаго меня заставляетъ Тотъ, Кто возсіялъ нынѣ въ моемъ мрачномъ сердцѣ … Внутри меня горитъ как бы огонь, и я не могу молчать, не вынося великаго бремени даровъ Твоихъ»[53]. Порівняємо з самопринизливими репліками руського агіографа XV ст. Єпіфанія Премудрого. Незважаючи на те, що преподобних Симеона та Нікіту відділяє від руського агіографа майже п'ять століть, у Похвальному слові Сергію Радонезькому давньоруський життєписець розповідає про себе те саме, що й давні отці: «Въсхотѣх умлъчати многыа его [Сергия] добродѣтели, яко же преди рекох, но обаче внутрь желание нудит мя глаголати, а недостоинство мое запрѣщает мне млъчати. Помыслъ болѣзный предваряеть, веля ми глаголати, скудость же ума заграждает ми уста, веляще ми умлъкнути. Но обаче лучше ми есть глаголати, приму поне малую некую ослабу и почию от многых помыслъ…»[54] Обидва автори описують одну і ту саму парадоксальну ситуацію, у якій письменник, спонукуваний любов'ю до Бога та святого, творить із власної волі і, одночасно, проти волі, він ніби підштовхується ззовні, зверху, до створення гімну чи житія. Писання сприймається як справа, що перевищує за своїм значенням і відповідальністю авторські можливості, але, одночасно, як щось, лише опосередковано пов'язане з особою автора. Письменник і причетний, і не причетний до створення тексту, він сам неспроможний збагнути, звідки народжуються слова і чому він не писати не може. У давньоруській літературі у зв'язку з цим закріпилось найменування агіографа «списателем», «книжником», а не автором. Письменник лише записує те, що чує якимсь внутрішнім слухом. У цьому сенсі його творчість є співтворчістю, вона богонатхненна і тому свята. Богонатхненне творення прекрасного є для Єпіфанія Премудрого єдино можливим способом творити. Цей висновок можна зробити, виходячи зі змісту його листа до Кирила Тверського, у якому йдеться про Феофана Грека. «Никогда же нигдѣ же на образцы видящее его когда взирающа, – говорить Єпіфаній про славетного іконописця, – яко же нѣцыи наши творят иконописцы, иже недоумения наполнишася присно приницающе, очима мещуще, сѣмо и овамо, не толма образующе шарми, елико нудяхуся на образ часто взирающе; но мняшеся, яко иному пишущу, рукама убо изобразуя писаше, ногама же бес покоя стояше, языком же бесѣдуя с приходящими глаголаше, а умом дальная и разумная обгадываше, чювственныма разумныма бо очима разумную видяше доброту си»[55]. Головним для Єпіфанія у цьому випадку є те, що Феофан писав ікони, не дивлячись на зразки, але «чювственныма разумныма … очима разумную видяше доброту», «умом дальная и разумная обгадываше». Що таке «розумне добро» і дещо «далеке та розумне», до якого були звернені розум і «розумні» очі іконописця? Чи не стосується це Первообразу та первісної Краси, які художник прагне відобразити на образі, себто іконі? «Розумне добро», себто умосяжна краса, – це те звернення до причинкової, первісної Краси, без якої творчість для ісихаста не є творчістю у повному сенсі слова. Тому в листі Єпіфанія «деякі іконописці», що пишуть за зразками, а не співвідносячись з власним досвідом споглядання, заслужили докорів, як «сповнені нерозуміння». Особистий аскетичний і молитовний досвід є потрібною умовою творчості для художника чи письменника-ісихаста, і це одна з головних письменницьких засад Єпіфанія Премудрого.

Звернення до первісної, причинної Краси В тому її розумінні, яке описано в Ареопагіта, можливе лише внаслідок аскетичного споглядального подвигу, себто подвигу занурення в ісихію та обоження.

Розглянемо і деякі більш конкретні приклади використання парадоксу як художнього тропу в творах Єпіфанія Премудрого.

Відхід Сергія Радонезького в пустинь багатократно програється в антиноміях та різнорідних протиставленнях. Бажання жити в пу́стині і любов до усамітнення співіснують у душі молодого ченця зі страхом перед таким житієм, а точніше, з чітким усвідомленням його труднощів та небезпек. Відблиски внутрішньої напруженої роботи Сергія над собою простежуються в главі «Про постриг його, що є началом чернецтву святого»[56]. Спершу кілька разів підкреслюється прагнення Сергія жити одному. Сергій звертається до пресвітера: «постризи мя въ мнишеский чинь, зѣло бо хощу его от юности моеа от многа време-

[53] Преп. Симеон Новый Богослов. *Творения: в 3 т.*, Москва, 1993. Т. 3: Божественные гимны. С. 5.
[54] Епифаний Премудрый. Житие Сергия Радонежского… С. 398.
[55] Письмо инока Епифания Кириллу Тверскому. *БЛДР*. Санкт-Петербург, 1997. Т. 6: XIV – середина XV века. С. 440.
[56] Епифаний Премудрый. Житие Сергия Радонежского… С. 309.

ни»[57]. Та після постригу преподобний проголошує: «И нынѣ о сем благодарю Бога, сподобившаго мя по моему желанию, еже единому въ пустыни сей жительствовати и единьствовати и безмльствовати»[58]. Але коли ігумен, що постриг Сергія в чернецтво, збирається йти, Сергій припадає до нього з проханням про молитву і повчання: «помолись о моем уединении»[59]. Це здивувало ігумена: такий гарний чернець, як Сергій, не має, на його думку, просити повчання й молитовної допомоги. Та як виростає здивування ігумена, коли Сергій зупиняє його вдруге з більш конкретним проханням: «Помолися о мънѣ къ Богу, да ми поможет търпѣти плотскыя брани и бѣсовскыя находы»[60]. Преподобний і в третє здивував ігумена, попросивши його про молитви за себе. Автор надає ситуації особливої емоційної напруги, підкреслюючи триразовість прохання та здивування ігумена. Молодий чернець добре розуміє, що його чекає, навіть перераховує прийдешні лиха: «плотскыа брани», «бесовскыя находы», «звѣриная устремлениа», і в той самий час він говорить: «желанием вжелах сего»[61]. У стійкості Сергія, у його любові до усамітнення та утриманні ігумена полягає одна з тих дивних невідповідностей, один з тих феноменів, якими сповнена ісихастська література. Агіограф, як досвідчений психолог, зупиняється на цій ситуації та детально описує всі дрібні деталі, змушуючи читача співпереживати Сергію та відчути те, що хвилювало серце преподобного.

Постійне прагнення очистити серце, зняти з нього грубу коросту та скам'яніння, розм'якшити його та уподібнити «плавкому» воску, за висловом Псалтиря (Пс. 21:15), наповнити твір найщирішим сердечним теплом можна вбачати ще в одному, стилістичному, парадоксі Єпіфанієвих текстів. Неодноразово дослідники вказували на два різноспрямовані стилістичні процеси, притаманні творам Єпіфанія: абстрагування та конкретизація. Перший із них виникає в середньовічній руській літературі внаслідок прагнення до піднесеного стилю. «Мова "високої", церковної літератури середньовіччя, – пише Лихачов, – відособлена від побутової мови, і це зовсім не випадково. Це основна умова стилю "високої" літератури. "Інакша" мова літератури мала бути піднесеною та певним чином абстрактною. Чим більший розрив між літературною мовою та побутовою, тим більше література задовольняє вимогам абстрактного світу»[62]. У творах Єпіфанія Премудрого прагнення до абстрагування є однією зі спадкових рис, яка доводиться агіографом до вищого ступеня та, окрім того, унікальним чином поєднується з цілком протилежною тенденцією.

Житіє Сергія Радонезького, наприклад, повідомляє читачу такі окремі моменти біографії святого, які, здавалось би, зовсім не стосуються його святості: імена рідних і близьких преподобного, ім'я священика, що хрестив Варфоломея; в описі від'їзду сім'ї з Ростова автор детально розповідає про історичну ситуацію, що склалася в той момент, і наводить не лише імена, але й прізвиська пов'язаних з нею осіб; розповідаючи про зростання Сергієвої лаври, Єпіфаній вважає за потрібне навести імена перших насельників і частково згадати про їх суспільне становище та рід послуху в монастирі. Аналогічні дрібні деталі містяться в Житії Стефана Пермського, де можна виявити досить детальний опис географічного розташування Пермі та її етнічного складу, точні дані про місце постригу та навчання Стефана, а також про те, хто його постриг та за якого єпископа це було здійснено тощо. Особливої уваги заслуговує те, що Єпіфаній часто уводить у текст розмовні слова і вирази, що цілком суперечить загальній для всієї середньовічної агіографії тенденції до абстрагування і – більш того – вимогам, що висуваються до високої літератури. Так, волхв Пам у Житії Стефана Пермського, пояснюючи причину свого страху перед вогнем і водою, вживає зовсім не піднесені і не абстрактні вирази у вислові: «у батка своего сего не навыкох; надѣяхся своими клюками переклюкати его [Стефана]»[63]. У Житії Сергія здивований читач, що звик до піднесеного та побожного настрою автора, натрапляє на такі староруські слова, як «клюсята» замість «жеребята», чи такі дрібні побутові деталі, як опис немовля Варфоломея, який «ни плакаше, ни стъняше, ни дряхловаше. Но и лице, и очи весели, и всячьскыи младенцу радостну сущу, яко и ручицами играше»[64]. У розповідь про постриг Сергія уводиться невелике зауваження автора про випадковий вибір для преподобного чернечого імені, що викладено словами і зворотами, притаманними побутовій мові: «тако бо тогда нарицаху сплоха имена, не съ имени, но вън же день, аще котораго святого память прилучашеся, в то имя прорицаху постригающемуся имя»[65]. У наведеному

[57] Там же. С. 310.
[58] Там же. С. 311.
[59] Там же.
[60] Там же.
[61] Там же.
[62] Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы. Санкт-Петербург, 2001. С. 231–232.
[63] Епифаний Премудрый. Житие Сергия Радонежского… С. 152.
[64] Ibid. С. 268.
[65] Епифаний Премудрый. Житие Сергия Радонежского… С. 294.

уривку можна побачити розмовне руське «сплоха». Часом якийсь довгий роздум чи розповідь, викладений високим химерним стилем, Єпіфаній раптово завершує найпростішою і короткою фразою. Так, у розповіді про зростання шляхетного отрока Варфоломія і про передвісники його святості неодноразово в кінці того чи того фрагменту бачимо короткий висновок: «еже и бысть»[66], а довгий синонімічний ряд, який наводить агіограф в описі аскетичних подвигів молодого ченця, раптово отримує лаконічне узагальнення: «Стояниа неседалная, чтениа прилѣжная, колѣнопоклонениа часта, алканиа, жаданиа, на земли леганиа, нищета духовна, всего скудота, всего недостаткы: что помяни – того несть»[67]. Уведення у розповідь найдрібніших історичних деталей, які прямо не стосуються до житія, вплетення у вишукано вітіюватий, поетичний текст розмовних слів та виразів, коротких та простих фраз – ці особливості мови Єпіфанія надають його стилю ще один теплий відтінок, особливу зворушливість. Те, що відбувалось кілька століть назад, стає близьким, позаяк автор інколи змінює свою підвищену інтонацію на розмовну і дружню. Вживання у житіях Сергія і Стефана висловів, що суперечать вимогам піднесеного стилю, та уведення в агіографію дрібних побутових деталей помічає й О. Радіонов та вбачає в цьому, з одного боку, наслідування візантійській традиції (як приклад учений наводить цитату з Житія Григорія Палами, в якій читач знаходить просту і, здавалось би, непотрібну деталізацію біографії святого: повідомлення про те, яку рибу і як ловить його батько), а з другого – прагнення до цілком конкретної мети: переконати читача в дійсності написаного, «невидимими нитками зв'язати світ житія з просто "світом"»[68]. Видається, що уведення в текст суперечливого та одночасно гармонійного поєднання простої та підвищеної мови, конкретики й абстракції, важливо для Єпіфанія ще й тому, що це надає особливу проникливість його творам. Автор цінує таку проникливість і прагне до неї, щоби зм'якшити серце, своє і читацьке, змусити його співчувати герою, журитися і плакати разом із ним, себто, щоби підготувати серце до очищення й молитви.

І, врешті, третя особливість ісихастського тексту, втілена в агіографії Єпіфанія Премудрого, – це використання ампліфікації в якості одного з головних композиційних та стилістичних прийомів[69].

Ампліфікація, на думку О. Коновалової, дала Єпіфанію Премудрому можливість найповніше втілити дуже важливий для нього стилістичний принцип, сформульований ним самим: «от словес похваление събираа, и приобретаа, и приплетаа»[70].

Суть літературного прийому полягає в уповільненні розповіді за рахунок розвитку якоїсь однієї теми на окремому відрізку тексту. Як правило, це стосується найважливіших для автора в певний момент проблем та ідей. Для цього він використовує різноманітні переліки, синонімічні ряди, нанизування цитат, уводить у текст ланцюжки епітетів та метафор. Якийсь найбільш значимий вчинок головного героя може бути підтверджений у Єпіфанія понад двадцятьма цитатами з Біблії, що промовляють про одне й те саме. «Събираа, и приобретаа, и приплетаа похваление», агіограф, здається, готовий нескінченно описувати якесь одне явище, залишаючи на деякий час загальний хід розповіді, ніби забуваючи про нього.

Що спонукає агіографа до нескінченних уповільнень тексту? У чому причина його стилістичної «цвітистості», як назвали химерний стиль сучасники Єпіфанія? Для підтвердження правочинності того чи того вчинку цілком було б достатньо однієї чи двох біблійних цитат. Для чого ж Єпіфаній наводить їх більше двадцяти? Природа ампліфікації залишається нез'ясованою, і ця стаття пропонує один із варіантів відповіді на питання про причину уведення ампліфікації в текст агіографічного твору та джерела цієї літературної традиції.

Створюючи житія, Єпіфаній Премудрий багато в чому наслідував авторські методи руських, візантійських та південнослов'янських агіографів та риторів. Стилістична спорідненість з проповіддю стала характерною особливістю південнослов'янської агіографії XIV–XV ст. Про зв'язок стилю Єпіфанія Премудрого з ораторськими творами Київської Русі неодноразово йшлося у дослідженнях літературознавців та лінгвістів. Так, відомо, що в «Словах» Кирила Турівського та митрополита Іларіона Київського ампліфікація так само, як і в агіографії Єпіфанія, відіграє важливу роль. І. Єрьомін вважає риторичну ампліф-

[66] Там же. С. 268.
[67] Там же. С. 300.
[68] Родионов О.А. Византийские жития святых-исихастов и русская агиография конца XIV – XV вв.: характер и истоки параллелизма. *Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова*. 2000. Вып. 5. С. 102.
[69] Про це також див.: Авласович (Шумило) С.М. Литературные источники и роль амплификации в агиографии Епифания Премудрого. *Омский научный вестник*. 2006. № 6 (42). С. 125–128. У цій статті автор доповнює та виправляє опубліковане в 2006 р. дослідження.
[70] Коновалова О.Ф. Об одном типе амплификации в Житии Стефана Пермского. *ТОДРЛ*. 1983. Т. 37. С. 50.

фікацію основою стилістичної побудови «Слів» Кирила Турівського[71], а Лихачов указує на стилістичну подібність єпіфанієвих текстів із гомілетикою Іларіона та Кирила як на національні руські риси в агіографії XV ст.[72] Синонімічні перелічення, цитатні ряди, ланцюжки епітетів та метафор, а також ритмізація мови – усе це властиво як агіографії Єпіфанія, так і гомілетиці Київської Русі. Ці паралелі дали право вченим говорити про прагнення Єпіфанія уподібнити свої твори церковній проповіді, зробити їх найбільш доступними та легкими для запам'ятовування. О. Коновалова пише: «незважаючи на ускладненість, вченість, насиченість цитатами тексту Житія Стефана Пермського, письменник явно турбується про доступність свого твору. Так, цитатні струмені в потрібний автору момент перериваються, він немовби дає відпочинок слухачу, переключає його увагу на іншу тему. Скупчення цитат завжди передбачає спрощений синтаксис, врешті, цій же меті слугує й особлива ритмічність прози у Єпіфанія Премудрого. Ритм мови полегшує сприйняття думок автора, виражених нагнітанням великої кількості біблійних цитат, зберігаючи при цьому авторське завдання. Ритмічне звучання полегшує слухання, разом з тим створює особливе налаштування духу, деяку поетичність, ліричність, задушевність»[73].

Припущення про те, що гомілетика Іларіона Київського та Кирила Турівського є літературним джерелом для Єпіфанія, змушує звернутись до творів урочистого красномовства в пошуках причини виникнення ампліфікації в цих текстах.

Оратори Київської Русі, використовуючи прийом ампліфікації, наслідували більш давніх проповідників, наприклад, Іоанна Златоуста чи Єфрема Сиріна, твори яких здобули значне поширення в києворуському книжному середовищі. Проповіді названих риторів, як правило, являють собою тлумачення та той чи той сюжет Священного Писання. До того ж текст проповіді зазвичай вибудовується як переказ відомої події біблійної чи євангельської історії, але з додатком авторських ремарок, досить широких, що займають інколи не одну сторінку. Так, перша фраза книги Буття «Въ начале сотвори Богъ небо и землю» у Іоанна Златоуста стає темою для окремої проповіді[74]. Багаторазово повторюючи одну й ту саму фразу, варіюючи її, розглядаючи з різних боків, оратор то заглиблюється в сотеріологічні роздуми, то знову повертається до вихідної біблійної цитати. Перед нами не хід розповіді, не рух вперед, а немов би своєрідний словесний танець на одному місці. Інший приклад: тлумачачи притчу про Багатого і Лазаря, Іоанн Златоуст уводить у текст настільки багато роздумів і здогадів про зазнані Лазарем страждання, так детально описує перенесений ним голод, холод і спеку та наводить можливі репліки страждальця, що коротка причта стає широким оповіданням в інтерпретації проповідника[75]. Те саме явище спостерігається практично в усіх проповідях ранньохристиянських ораторів. Можна припустити, що уведення в текст різноманітних деталей, нескінченне кружляння навколо однієї й тієї самої думки покликано наблизити слухача, наскільки це можливо, до події священної історії, занурити його у світ Старого чи Нового Завітів. Автор проповіді пропонує нам пожити в біблійному часі та просторі. Уповільнення оповіді – це подолання швидкоплинного теперішнього часу. Натомість значимість євангельського сюжету настільки велика, що одну коротку подію, навіть виражену однією фразою, можна інтерпретувати та описувати нескінченно.

За тим самим принципом зупинки уваги на особливо важливих подіях будуються всі богослужбові тексти. Особливо добре це простежується в службах на господні та богородичні свята. Так, у службі на Благовіщення канон побудований як довгий діалог Архангела Гавриїла та Марії. Цей діалог включає в себе оспівування чистоти Марії, прославлення Божого промислу, цитати зі Старого Завіту з поясненнями пророцтв про непорочне зачаття, пророкування про спокутну жертву Христа тощо, себто являє собою розлогий гімнографічний текст зі вкрапленнями догматичного та екзегетичного характеру. Наведемо приклад із першої пісні канону:

«Вопию Ти, веселяся: приклони ухо Твое и вонми ми, Божие повѣдающе без сѣмени зачатие, обрѣте бо благодать пред Богомъ, еже не обрѣте друга николиже, пречиста.

Да разумею, Ангеле, твоих глаголъ силу, како будет, еже рече, глаголи явьствено, како зачьну, дѣвою сущи, отроковица, како же и мати буду Зиждителю?»[76]

---

[71] Еремин И.П. Ораторское искусство Кирилла Туровского. *ТОДРЛ*. 1962. Т. 18. С. 51–63.
[72] Лихачев Д.С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. *Исследования по древнерусской литературе*. Ленинград, 1986. С. 7–56.
[73] Коновалова О.Ф. Об одном типе амплификации… С. 79.
[74] Свят. Иоанн Златоуст. Иже во святых отца нашего Иоанна Златоустого беседы на книгу Бытия. В 2-х т. Санкт-Петербург, 1898. Т. 1. С. 8–12. Пор.: Свят. Иоанн златоуст. Беседа III. На начало творения: Вначале сотвори Бог небо и землю. *Святаго отца нашего Иоанна Златоустаго, архиепископа Константинопольского Беседа на первую Моисееву книгу Бытия, переведенных с греческаго языка на российский*. Часть I, 1767. *РГБ*. Ф. VI. № 553. Л. 9–15.
[75] Иванова К. Цикл великопостных гомилий в гомилиарии Михановича. *ТОДРЛ*. 1979. Т. 33. С. 218–244.
[76] Канонник, кон. XIV в. *РГБ*. Ф. 304.I. Собр. Тр.-Серг. лавры. № 253. Л. 151 об.

Ми навели лише два тропарі, натомість у каноні їх кілька десятків, але всі вони подібні наведеним та написані у формі діалогу. У Новому Завіті ми не знайдемо подібної розмови Марії з Гавриїлом: Євангеліє описує подію коротко, і розмова Богородиці з Архангелом укладається лише в кілька фраз. Очевидно, гімнограф, який складав службу, використовуючи прийом ампліфікації, переслідує цілком конкретну мету: зачекати, пожити якийсь час євангельським життям, стати свідком зустрічі Архангела і Богородиці, завмерти перед цим чудом як перед іконою. Ампліфікація потрібна гімнографу не лише як засіб розкриття глибини євангельської події, але і як засіб створення особливої атмосфери й молитовного настрою у слухачів. Головною метою богослужіння є здійснення молитви, тому на неї й орієнтується гімнограф, використовуючи ті чи ті літературні прийоми. Прикметно, що саме ампліфікація стала найпридатнішим способом організації богослужбового тексту.

Чи не може гомілетика, використовуючи один і той самий засіб побудови мови, що й гімнографія, переслідувати ту саму ціль? «Слова» ораторів Київської Русі тісно пов'язані з богослужбовими текстами; проголошуючись у середині служби чи по її закінченню, вони природно могли сприйматись як основна частина богослужіння, перегукуючись з ним тематично та стилістично. Звернемось до «Слова про зняття Тіла Христова з Хреста» Кирила Турівського й порівняємо його з відповідним гімнографічним текстом – однією зі стихир Страсного тижня.

«Слово» Кирила Турівського:

«Въпияше же Иосиф, глаголя сице: Солнце незаходяй, Христе, Творче всех и тварем Господи! Како пречистемъ прикоснуся теле Твоемь, неприкосновьньну Ти сущу небесным силам, служащимъ Ти страшьно! Кацеми же плащаницами обию Тя, повивающего мьглою землю и небо облакы покрывающаго! Или какы воня възлею на Твое святое Тело, ему же дары съ вонями пьрсьстии принесъше цесари… Кыя ли надгробьныя песни исходу Твоему въспою … Како ли въ моемь худемь положю Тя гробе, небесный круг утвердивъшаго словомъ…»

Стихира Страсного тижня:

«Тебѣ, одѣющагося свѣтом, яко ризою, снем Иосиф от древа с Никодимом и … рыдаа глаголааше: … како погребу Тя, Боже мой, или како плащаницею обвию Тя? Коима ли рукама прикоснутисѧ пречистому Ти Тѣлу, или кия пѣсни въспою Твоему исходу, Щедре?»[77]

Отже, богослужбовий текст дещо розширює євангельську оповідь про зняття з Хреста, а Кирило Турівський, у свою чергу, розширює текст стихири, уводячи його інтерпретацію у своє «Слово». У творах Кирила можна знайти цитати із найрізноманітніших гімнографічних творів. Оратор мистецьки переплітає їх між собою, уводячи текст однієї стихири всередину іншої, поєднуючи їх фрагменти та доповнюючи переказом євангельського сюжету і авторськими словами. Перед нами не просто проповідь, слово, звернене до пастви, а природне продовження богослужіння, запропонований слухачам текст для спільної молитви. Отже, безпосереднім літературним джерелом руської гомілетики, окрім Священного Писання і творів ранньохристиянських ораторів, є гімнографія, і промови проповідників запозичують від богослужбових творів не лише особливості стилістики, але й орієнтацію на молитву, створення молитовного настрою. Головним літературним прийомом для досягнення особливої, молитовної інтонації як у гімнографії, так і в гомілетиці, є ампліфікація.

Повернемось до агіографії Єпіфанія Премудрого. Відокремлений від ораторів Київської Русі кількома століттями, він багато в чому наслідує їх традицію. Його житія, окрім численних цитат із Біблії, містять велику кількість гімнографічних фрагментів. Та й самі цитати зі Священного Писання, як це було доведено дослідницею Ф. Вігзелл, беруться Єпіфанієм із числа тих, що звучать під час церковної служби[78]. Так, у Житії Стефана Пермського єпископ, що благословляє святого на подвиг проповіді, виголошує довгу промову, яка, у стилі «плетіння словес», є мозаїчним поєднанням різноманітних фрагментів із Нового Заповіту, псалтиря і гімнографічних текстів, майстерно поєднаних між собою. Розглянемо невеликий уривок цієї промови:

«Поиди, чадо, с миром и буди схраняем Божьею благодатью. Благодать бо Господа нашего Исусъ Христа, Сына Божия, Егоже благовестити тщишися, и любы Бога Отца и община Святаго Духа да будет всегда с тобою и ныне и присно и во вѣки вѣком аминь»[79].

Порівняємо з гласом священика на Літургії:

---

[77] Триодь постная, XVI в. *РГБ*. Ф. 304.I. Собр. Тр.-Серг. лавры. № 399. Л. 79–79 об.

[78] Вигзелл Ф. Цитаты из книг Священного Писания в сочинениях Епифания Премудрого. *ТОДРЛ*. 1971. Т. 26. С. 232–243.

[79] Епифаний Премудрый. Житие Сергия Радонежского… С. 80.

«Благодать Господа нашего Иисуса Христа, и любы Бога Отца, и причастие Святаго Духа буди со всеми вами!»[80]

Як і у випадку зі «Словами» Кирила Турівського, ми можемо побачити в цьому уривку Житія поширену цитату з літургічного тексту. І хоча тут здійснене Єпіфанієм поширення невелике, але сам рід запозичення і принцип уповільнення розповіді залишається тим самим, що і в гомілетиці Кирила.

Аналогічно багато реплік Стефана Пермського являють собою переплетення використовуваних у богослужінні біблійних цитат, стихир та літургічних гласів. Наприклад, перед відправленням у Перм Стефан молиться так:

«Боже и Господи, Иже премудрости Наставниче и смыслу Давче, несмысленным Казателю и нищим Защититниче, утверди в разумѣ сердце мое и дай же ми слово, Отчее Слово, да Тя прославляю во вѣки вѣком аминь»[81].

Порівняємо з піснеспівом зі служби на вигнання Адамове:

«Премудрости Наставниче, смысла Подателю, немудрымъ Наказателю и нищимъ Защитителю, утверди, вразуми сердце мое, Владыко! Ты дай же ми слово, Отчее Слово, се бо устнамъ моимъ не возбраню внегда звати Ти: Милостиве, помилуй мя падшаго»[82].

Те саме можна сказати і про Житіє Сергія Радонезького, із тією лише різницею, що в ньому ампліфікацію частіше складають інтерпретації цитат із молитовників та святоотцівських творів, призначених для келійного читання. Тут автор, як правило, звертається до текстів акафістів, покликається на таку специфічно чернечу літературу, як «Ліствиця». Натомість у Житії Стефана Пермського Єпіфаній у більшості випадків цитує апостольські послання чи літургійні тексти. Таке розподілення не випадкове: Стефан здійснює апостольський подвиг, тому розповідь про нього нагадує апостольські часи. Сам образ Стефана, як зауважує Є. Джиджора, – це образ проповідника, апостола Пермської землі[83]. Натомість Сергій веде відлюдне життя, тому притишені інтонації усамітненого читання найбільше підходять для стилю цього Житія. Але в стилістиці одного та другого твору на перше місце виходить прийом ампліфікації як засадничий принцип, що задає особливий, уповільнений ритм і створює атмосферу, наближену до медитативної.

Як можна побачити у наведених уривках із Житія Стефана Пермського, для Єпіфанія характерна деяка неточність при цитуванні, і в цьому агіограф також перегукується з творами урочистого красномовства. Вігзелл указує на зміну біблійних текстів у Єпіфанія як на ознаку цитування напам'ять[84]. «Зважаючи на виняткову пошану, яку виявляли до Біблії у Давній Русі, такий висновок є дещо дивним», – зазначає дослідниця[85]. Те саме можна сказати й про вільні інтерпретації гімнографічних цитат. Агіограф немов би живе в біблійному чи богослужбовому часі та просторі, мислить тими категоріями та тими словами, які всотує, слухаючи богослужіння з дня на день. Із Житія Сергія Радонезького ми дізнаємось, що в Троїцькому монастирі братія щоденно сім разів на день збиралася в храмі для здійснення служби: «по реченному "Седмижды днем хвалих Тя о судбах правды Твоея"»[86]. За цим розкладом мав жити і Єпіфаній, який багато років провів у монастирі преподобного Сергія. Всі денні справи й навіть нічний час перемежовувались богослужіннями. Тексти, що читались чи співались під час них, природно входили в образ думок та в мову молільників. Ймовірно, Єпіфаній уже не сприймав всі наведені ним цитати як запозичення, багато з них органічно влились у його індивідуальний спосіб словесного вислову, стали елементами його картини світу. Можна припустити, що агіограф, звикаючи до ритму, метафорики, символіки богослужбових творів, до ампліфікації як головного принципу організації сакрального тексту, свідомо, а частково й несвідомо, підкоряє створені ним житія цим добре знайомим йому правилам оповідання. Водночас його метою є те саме, що було метою Кирила Турівського, Іоанна Златоуста, Єфрема Сиріна. Цієї ж цілі прагне творець Псалтиря і – будь-який гімнограф, творець храмової служби. Головним завданням для всіх перелічених авторів є створення молитовного настрою, спонукання до безперервної молитви.

Думка про безперервну молитву пронизує всі твори Єпіфанія, і це не є дивним: він творить в епоху перемоги ісихазму – вчення про «розумне ділання» і досягнення обоження через нього. Відповідно, усі літературні прийоми, що сприяють створенню молитовних

[80] Служебник, XV в. *РГБ*. Ф. 304.I. Собр. Тр.-Серг. лавры. № 216. Л. 25 об.
[81] Епифаний Премудрый. Житие Сергия Радонежского… С. 184.
[82] Триодь постная, XV в. *РГБ*. Ф. 304.I. Собр. Тр.-Серг. лавры. № 385. Л. 42 об.–43.
[83] Джиджора Е.В. Агиографические сочинения Епифания Премудрого. *Исследования по средневековой литературе XI–XV вв.: сборник научных работ*. Одесса: Астропринт, 2012. С. 180–181.
[84] Вигзелл Ф. Цитаты из книг Священного Писания… С. 241.
[85] Ibid. С. 242.
[86] Житие Сергия Радонежского (Слово о житии преподобного и богоносного отца нашего Сергия, игумена Радонежского). *БЛДР*. Санкт-Петербург, 1999. Т. 6. С. 310.

інтонацій у творі, є особливо важливими для агіографа. Основними ознаками ісихастського настрою автора, на наш погляд, є такі особливості твору, як: розвиток теми очищення серця з використанням ключових слів «серце», «сльози», «плач»; відображення в тексті парадоксів ісихастського світосприйняття, основними з яких є парадокси мовчання і красномовства, а також бажання писати і тремтіти перед творенням, так само як і прагнення до відлюдного життя і страху перед ним. Натомість головним художнім прийомом ісихастської літератури має бути визнана ампліфікація, що бере початок у гімнографії, була успадкована гомілетикою й стала основою стилю «плетіння словес» у східнохристиянській агіографії XIV–XV століть. Практика безперервної молитви, джерелом якої були, безсумнівно, грецькі та синайські монастирі, знайшла досить своєрідне, але й красномовне відображення у творах Єпіфанія: автор жодного разу не вживає слова «ісихазм», але через увесь твір головною ідеєю проходить думка про потребу безперервної молитви, а ритм твору настільки наближений до ритму самої молитви, що всі Єпіфанієві житія і похвальні слова цілком могли б називатись великими молитовними текстами.

Як різноманітні аскетичні дисципліни базуються на фундаменті єдиного православного вчення про безперервну молитву, так і різноманітні види середновічного мистецтва входять у якусь синкретичну єдність. Це і дозволяє говорити про «стиль епохи» в нашій культурі XIV–XV ст. як про «ісихастський», «молитовно-медитативний». Одним із головних узагальнених моментів для стилю художніх творів XIV–XV ст. є ісихастське розуміння принципів письменницької творчості з його уявленням про Красу як про ім'я Боже, а також із його нерозв'язним протиріччям між мовчанням і красномовністю, страхом перед писанням і неможливістю не писати.

References

Avlasovich (Shumilo), S. (2006). Literaturny`e istochniki i rol` amplifikaczii v agiografii Epifaniya Premudrogo [Literary sources and the role of amplification in the hagiography of Epiphanius the Wise]. *Omskij nauchny`j vestnik – Omsk Scientific Bulletin.* V. 6, p. 125–128. Omsk, Russia.

Avlasovich (Shumilo), S. (2006). Konczept «svyatost`» v kartine mira Epifaniya Premudrogo [The concept of "holiness" in the picture of the world of Epiphanius the Wise]. *Omskij nauchny`j vestnik – Omsk Scientific Bulletin.* V. 6, p. 28–31. Omsk, Russia.

Dzhidzhora, E. (2012). Agiograficheskie sochineniya Epifaniya Premudrogo [Hagiographic works of Epiphanius the Wise]. *Issledovaniya po srednevekovoj literature XI–XV vv.: sbornik nauchny`kh rabot.* Odessa, Ukraine.

Rodionov, O. (2000). Vizantijskie zhitiya svyaty`kh-isikhastov i russkaya agiografiya koncza XIV–XV v.: kharakter i istoki parallelizma [Byzantine Lives of the Hesychast Saints and Russian Hagiography of the End of the XIV-XV Centuries: The Nature and Origins of Parallelism]. *Ucheny`e zapiski Rossijskogo pravoslavnogo universiteta ap. Ioanna Bogoslova – Scientific notes of the Russian Orthodox University ap. John the Evangelist.* V. 5. Moscow, Russia.

Turilov, A. (2010). Slavia Cyrillomethodiana: istochnikovedenie istorii i kul`tury` yuzhny`kh slavyan i Drevnej Rusi [Slavia Cyrillomethodiana: Source Study of the History and Culture of the South Slavs and Ancient Rus]. *Mezhslavyanskie kul`turny`e svyazi e`pokhi srednevekov`ya – Inter-Slavic cultural ties of the Middle Ages* . Moscow, Russia.

Shumilo, S. (2014). Isikhastskoe uchenie v kul`ture Kievskoj Rusi: perevodny`e proizvedeniya Efrema Sirina i osobennosti ikh vospriyatiya [Hesychast doctrine in the culture of Kievan Rus: translated works of Ephraim the Syrian and peculiarities of their perception]. *Poetyka tserkovnoi prozy: Zbirnyk statei z literaturoznavstva – Poetics of Church Prose: A Collection of Articles on Literary Studies.* Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T.H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientifi c journal "Severian Chronicle», scientifi c editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

THE IDEAS OF HESYCHASM IN THE LATE MIDDLE AGES LITERATURE

The East Slavs did not know the term "hesychasm", but easily accepted this doctrine in the late Middle Ages, as evidenced by the fiction of these times. ***The article's objective*** *is to examine the peculiarities of this perception.* ***The methods*** *of hermeneutic, stylistic, ideological and artistic, contextual analysis*

are used. The corpus of literary texts, translated into Rus language of the considered period, contains works by prominent teachers of continuous prayer and deification. However, lack of hesychastic theological treatises in East Slavic translations causes the features of "Rus" hesychasm that distinguish it from Byzantine one, actually from palamism. The fiction of XIV – XV cent. helps to explain these features, study the worldview of our ancestors who were hesychasm followers, clarify the ways of this doctrine penetration into our lands and the peculiarities of its reception. Current research is based on the works of Epiphanius the Wise – the disciple of Sergius of Radonezh and Metropolitan Cyprian, who implemented hesychastic ideals. Epiphanius never mentions the term "hesychasm" in the life stories he wrote, but his texts consistently reflect a hesychast's worldview: their style that he named "flowery style", their rhythm, composition, attention to subtle psychological moments, use of keywords associated with hesychastic practice, and many lyrical digressions revealing the author's intense prayerful mood. ***The article's novelty*** *is in the first attempt to state distinctiveness of the Rus perception of hesychastic ideas that is reflected in the late Middle Ages fiction. Epiphanius' works are first analyzed as prayer texts associated with hesychasm ascetic practice. The prayer intonations of "flowery style" literature are caused not only by it, but also by immersion in liturgical works and temple ceremonies.*

Key words: *hesychasm, Epiphanius the Wise, "flowery style", abstract psychologism, continuous prayer.*

Дата подання: 12 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 18 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С. Ідеї ісихазму в літературі пізнього середньовіччя. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 89–107. DOI: 10.5281/zenodo.5799439.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2021). Idei isykhazmu v literaturi piznoho serednovichchia [Ideas of hesychasm in the literature of the late Middle Ages]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 89–107. DOI: 10.5281/zenodo.5799439.

УДК 379.8:94(477)«17»

Володимир Пилипенко

●

ДОЗВІЛЛЯ ЯК ЧАСТИНА СПОСОБУ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ у першій половині XVIII ст. (на матеріалах щоденника Якова Марковича)

DOI: 10.5281/zenodo.5799675

© В. Пилипенко, 2021. CC BY 4.0

Мета роботи: *на матеріалах особистого щоденника генерального підскарбія Якова Марковича (1696–1770 рр.) визначити особливості дозвілля генеральної старшини в першій половині XVIII ст.* ***Завдання роботи:*** *визначити особливості дозвілля Якова Марковича, що представлені в його щоденнику. Проаналізувати найбільш характерні способи проведення дозвілля Марковичем.* ***Актуалізація теми*** *пов'язана зі зростанням інтересу до історії козацької старшини як до провідного стану українського суспільства середини XVII – XVIII ст. Дослідження історії старшинських родин дає можливість побачити їх не лише як воїнів, що проводять більшість життя в походах, а як суспільний стан, що мав високий рівень освіти та інтелектуальні потреби, що виростали із цієї освіти, як меценатів культури, як провідників новітніх культурних та політичних ідей, що проникали в українське суспільство XVIII ст.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає в спробі комплексного висвітлення дозвілля Якова Марковича, репрезентованого в щоденнику.* ***Висновки****. У дозвіллі Якова Марковича поєднувалися як типові, так і індивідуальні риси. Характерним було часте відвідування різних бенкетів, турбота про господарство, азартні ігри та полювання. Індивідуальним – глибока зацікавленість літературою, поетичні вправи впродовж усього життя, турбота про здоров'я. Однією зі звичок, до якої автор повертався постійно, було захоплення літературою. Він не лише був активним читачем, а й сам займався творчістю та перекладами священних текстів. На сторінках щоденника ми бачимо людину, що не цурається насолод, але дбає про інтелект і не забуває про справи духовні.*

Ключові слова: *щоденник Якова Марковича, спосіб життя, козацька старшина, дозвілля, повсякдення.*

Постановка проблеми. Національно-визвольна війна середини XVII ст. принесла принципові зміни в українське суспільство. Змінилася й соціальна структура. На землях, що опинилися під гетьманською владою, козацька старшина стала домінуючою соціальною групою. І якщо у перші десятиліття після Хмельниччини соціальний ліфт ще справно працював і до елітної суспільної групи можна було потрапити завдяки своїм талантам та наполегливій праці, то наприкінці XVII ст. така можливість видавалася примарною. Козацька старшина перетворилася на досить замкнуту касту українського суспільства, яка не бажала впускати до кола обраних нових представників і мала усі можливості для цього. Досить швидко в середовищі старшини виробився окремий стиль життя, який наголошував на їхній домінуючій ролі в суспільній організації.

Спосіб життя козацької старшини був покликаний, з одного боку, демонструвати перевагу над іншими станами (посполитими, звичайними козаками, селянами), а з іншого – був своєрідною «школою життя» для молодшого покоління старшини, адже готував їх до майбутньої самостійної діяльності.

Мета статті. Розвідка присвячена дозвіллю козацької старшини як важливій складовій частині життя. Джерельною базою дослідження є щоденник Якова Марковича, який генеральний підскарбій вів упродовж майже всього життя[1]. Специфіка джерельної бази визначила й хронологічні межі розвідки – перша половина XVIII ст.

[1] Ми будемо користуватися лише надрукованою частиною щоденника Якова Марковича.

Аналіз джерел та останні дослідження. До теми дозвілля козацької старшини зверталася В. Панашенко[2]; окремий розділ просопографічного дослідження В. Панашенко було присвячено культурно-освітнім прерогативам козацької старшини та вищого духовенства.

Дозвіллю в повсякденні козацької старшини присвятила статтю О. Дзюба[3]. На основі мемуарної літератури дослідниця визначила основні його форми, відокремивши від вільного часу.

Ґрунтовне дослідження повсякденного життя козацької старшини, і дозвілля, як його неодмінної складової, здійснила Т. Таїрова-Яковлева[4].

Виклад основного матеріалу. До щоденника Я. Марковича дослідники зверталися часто. Його розглядали як джерело до біографії автора та дослідження повсякдення, тогочасної медицини й географії, а також як літературний текст. Це й не дивно, бо майже 50 років поденних записів містять у собі величезну кількість фактів із різних сфер життя.

Біографія Якова Марковича досить добре висвітлена О. Струкевичем[5], тому немає сенсу її переповідати. Наголошу лише на важливих для обраної теми моментах. Яків Андрійович Маркович (1696–1770 рр.) належав до найвищої еліти Гетьманщини, а коли пішов у відставку, отримав уряд генерального обозного. Мав гарну освіту, навчався в Київській академії. Приязні стосунки зі своїм вчителем Феофаном Прокоповичем зберігав і надалі. Знав кілька мов, грав на музичних інструментах, цікавився новинками наукового та культурного життя не лише Гетьманщини. Заняття літературною та перекладацькою діяльністю були наслідком могилянської освіти та самоосвіти, якої Маркович не полишав усе життя.

Дослідники щоденника Марковича неодноразово вказували на беземоційність записів автора. Пояснювали це по-різному. Найчастіше зазначали, що автор просто нотує події й не дає їм жодної емоційної оцінки, побоюючись політичних наслідків. Хоча сам щоденник не передбачалося оприлюднювати в будь-який спосіб і він був суто приватним. Проте й за такими «сухими» записами можна знайти досить багато інформації про дозвілля автора.

Почнемо із читання як невід'ємної частини дозвілля Якова Марковича. Загалом про те, що Маркович у щоденнику часто згадує про книги та усе пов'язане з ними, дослідники звертають увагу найчастіше. Уже класичне дослідження І.Я. Каганова, у якому автор не лише аналізує читацькі уподобання автора щоденника, а й через книжки, які читав Яків Маркович, демонструє проникнення до України ідей європейського просвітництва[6]. Зрештою й сам «Щоденник» вже відчитали і як історичне джерело, і як частину української мемуарної літератури[7].

Що ж пише про книги у своєму щоденнику Маркович? Загалом усі згадки про книги можна розділити на кілька груп. Перш за все, це книжки, які Маркович називає за автором чи за титулом. Таких згадок досить багато, що дозволяє частково реконструювати читацькі інтереси Марковича. Частину книжок названо за мовою (польські, латинські): *«Купилемъ книгъ 6 полськихъ, за 7 р.»*[8]; *«…и приложена книжица маленкая, французжская на июнь м-ць»*[9].

Ще одна група сформована за розміром книги (у такий спосіб книжки згадуються у щоденнику, коли Маркович переглядає та наводить лад у своїй бібліотеці): *«Вовтор. 8. Сегодня не ездилемъ никуда, а пересмотривалемъ книгъ своихъ и пересушовалемъ, которыхъ по ищисленію показалось, болшихъ книгъ самихъ – 88, аркушовихъ – 29, чвертковихъ и малихъ – 223, итого 340»*[10].

Зрештою, досить часті згадки про книжки без будь-якої атрибуції. Наприклад, згадка про те, що ігумен Феофан Степановський подарував *«книжецю»*[11], або наказ своєму слузі переслати «*книжек С.П.бурских печатних с оценою*»[12].

---

[2] Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга пол. XVII – XVIII ст.). Київ: Інститут історії України, 1995.

[3] Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої пол. XVIII ст.) *Соціум. Альманах соціальної історії.* Київ, 2017. Вип. 13–14. С. 308–328.

[4] Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ: Кліо, 2017.

[5] Струкевич О. Генеральний підскарбій Яків Маркович. *Український історичний журнал.* 1997. № 5. С. 87–97.

[6] Каганов И.Я. Маркович и его «Дневник» как материал для истории просветительства на Украине в XVIII в. *Проблемы русского просвещения в литературе XVIII в.* Ленинград, 1961 г., С. 113–126.

[7] Зінченко О. «Домашній протокол» 1717–1767 рр. генерального підскарбія Якова Марковича в контексті українського щоденникарства XVIII ст. Автореф. дис. … канд. філол. Наук. Київ, 2017.

[8] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.): В 3 ч. / под ред. А. Лазаревского. Киев: Тип-я Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893–1897. Ч. 2: 1726–1729 гг. / Я.А. Маркевич. 1895. II. С. 209

[9] Дневник генерального подскарбия… Ч. 3. С. 388.

[10] Дневник генерального подскарбия… Ч. 2. С. 308.

[11] Дневник Якова Марковича / видав В. Модзалевський. Київ; Львів: Накладом НТШ, 1913. (Жерела до історії України-Руси / Археогр. коміс. НТШ; Т. 22) Т. 4: 1735–1740 рр. / Я.А. Маркевич. 1913. С. 141

Звісно, кількість книжок у бібліотеці Якова Марковича не була сталою. Наш герой постійно згадує про книги, які він докупив, позичив чи замовив. І навіть, якщо скласти список усіх книжок, що згадуються в щоденнику, він не буде повним, адже, вірогідно, що більшість найменувань не були перелічені в «Домашньому протоколі».

На книги Яків Маркович витрачав досить значні суми. І ми можемо оцінювати лише ті, які записані до щоденника. Звісно, бідним він не був, і це були не останні гроші, але постійний інтерес до книги свідчить про глибоку потребу в читанні та пізнанні нового, навіть у дорослому віці. Дослідники схильні вбачати в цьому як індивідуальні риси вдачі, так і вплив alma mater – Києво-Могилянської академії. Часто записи про придбання нових книжок межували з суто господарськими замітками. Так, у один список покупок могли потрапити 10 шкур лося, 5книг та угорське вино[13].

Особливо багато книг Маркевич купував у час свого перебування в Москві: *«Купилемъ минею праздниковъ за 1 р., октоихъ въ двохъ книжкахъ, за 1 р. и 23 а., объ ординах книжку»*[14]. І можна припустити, що навряд це перший октоїх у бібліотеці. Через кілька днів Маркович ще купує *«книгъ 6, полскихъ за 7 р. зъ гривнею»*[15]. А за кілька днів ще докуповує книжок на суму 12 рублів із гривнею. Тобто за місяць на книжки Маркович витратив майже 15 рублів, що під ту пору було дуже значною сумою.

Додатковими витратами, пов'язаними із книгами, були послуги інтролігаторів – майстрів-палітурників. Оформлення бібліотеки в одному стилі було дуже популярною традицією в XVIII ст. й вимагало грошей. Так, 2 листопада 1739 р. автор зазначає: *«Dictionaire le grand de Moreri, отправлений интеллъдаторомъ в пустинцъ, принесен ко мнъ имъ же, которому залпатил 1 р. 40 к.»*[16]; *«Далъ я интеллъдаториви тестаментъ Compendium medicale – и лъбри зъ аркушами, книжицею оправить, за все 90 коп.»*[17].

Примітно, що бібліотекою Марковича активно користувався не лише її власник. Щоденник рясніє згадками про те, що якусь книгу «позичив», замовив, переслав. Адресатами такого обміну були родичі, представники старшини та церковні ієрархи. Наприклад: *«Отецъ ректоръ Волчанскій бувъ у мене и просидѣлъ долго, а взялъ библіотецкую книжку Opera Gregorii Thaumaturgi, а другую позичилемъ для читання Алъкоран Русскій*[18]*; Отцу Савѣцкому протопопѣ позичилемъ книгу латинской Василія вел.»*[19].

Власник слідкував за тим, кому що позичав, й іноді нагадував, що книжки слід повернути.

Маркович не лише читав книжки, досить часто він робив виписки на теми, що його цікавили: богословські, кулінарні, природничі. Так, є виписки *«изъ философа Конфунція»*[20], католицького богослова Гуеція (Пьєра Даніеля Юе)[21], голландського натураліста Антоні ван Левенгука[22], особливо багато виписок із творів Аврелія Августина[23].

Окрім читання книжок, генеральний підскарбій перекладав тексти й сам писав промови на різні оказії. З одного боку, це – особисте зацікавлення, а з іншого – результат звички, що була сформована ще протягом навчання в Київській академії. Так, 20 липня 1728 р. автор зазначає, що зробив переклад 2-го Псалма зі староєврейської мови *«на славенскій діялектъ»*[24]. Перекладав Маркович і з латини: *«С. Григорія, Неокессарійского чудотворца, слово на Благовѣщеніе Пресвятыя Богродицы зъ латинского на язикъ рускій переведлемъ»*[25].

Робив переклади не лише богословських текстів, а й поезії. Зокрема, вмістив до щоденника свій переклад відомого середньовічного гімну про марноту життя, авторство якого приписують Джакопоні да Тоді (Jacopone da Todi бл. 1236–1306 рр.). Принагідно зазначу, що Маркович зробив переклад у час військового походу[26].

---

[12] Фраґмент «Денних записок ґенерального підскарбія Якова Марковича» за копією В. Модзалевського (вступна стаття й публікація Н.Ю. Матяш). *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 159.
[13] Дневник генерального подскарбия… Ч. 1. С. 105.
[14] Дневник генерального подскарбия… Ч. 2. С. 209.
[15] Там же. С. 210.
[16] Дневник Якова Марковича… С. 300.
[17] Дневник генерального подскарбия… Ч. 3. С. 330.
[18] Дневник генерального подскарбия… Ч. 1. С. 113.
[19] Там же. С. 169.
[20] Дневник генерального подскарбия… Ч. 2. С. 293.
[21] Там же. С. 298.
[22] Там же. С. 253–254.
[23] Там же. С. 313, 321, 319, 323, 324, 326, 327, 329, 331, 332; Дневник генерального подскарбия… Ч. 3. С. 50.
[24] Дневник генерального подскарбия… Ч. 2. С. 239.
[25] Дневник генерального подскарбия… Ч. 1. С. 76.
[26] Дневник генерального подскарбия… Ч. 1. С. 292; Про інші переклади цього гімну див.: Grześkowiak R. Decyma barokowych przekładów pieśni o marności świata (inc.: «Cur mundus militat sub vana gloria»). Studium źródłoznawcze. *Roczniki Humanistyczne*. T. LXIX, 2021. S. 101–123.

Знання іноземних мов Марковичу забезпечило навчання в Київській академії, але на цьому він не зупинився й уже в дорослому віці почав вчити французьку. А вже за кілька років замовляв французькі газети та мав книжки французькою в своїй бібліотеці.

У березні–квітні 1729 р. створив «*розсужденіе богословкое на бозбожіе*» об'ємом 20 листів четвертого формату[27]. Писав вірші для своїх доньок[28].

Окрім активного поповнення бібліотеки книгами, Маркович постійно замовляв газети, у тому числі іноземні. У Гетьманщині на той час періодичних видань не було. Однак вони були добре знайомі освіченій публіці, адже вже майже двісті років виходили в Європі. Прикладом для наслідування могли бути гетьмани, які пильно відстежували події в європейських державах і активно купували газети. Так, про значну їхню кількість у Мазепи згадували іноземні посли. Яків Маркович замовляв французькі та голландські газети у Петербурзі: *«Писал письмо до Заруцкого в С.П.бурхъ, чтоб купил … газетъ французжских от септевр»*[29].

Важливою складовою дозвілля освіченої публіки у XVIII ст. був театр та різні театралізовані постановки. Вони слугували як для відпочинку, так і для демонстрації знань і умінь учнів. Найбільшим осередком театрального мистецтва Гетьманщини була Києво-Могилянська академія. Маркович, як її студент, був добре обізнаний із цією формою дозвілля й слідкував за новинками. Але не цурався відвідувати й домашні вистави, які ставили діти старшини зі своїми вчителями: *«У Миклашевского інспекторъ зъ дѣтми виправляли комедію»*[30].

Як і кожна тогочасна освічена людина, Маркович грав на музичних інструментах. У щоденнику він згадує, як майстер приніс йому бандуру, іншого разу він позичив для себе клавікорд[31].

Форми дозвілля відображали його індивідуальні інтереси. На сторінках щоденника часто трапляються згадки про прилади для дослідів із фізики та хімії, виписки із текстів Левенгука про анатомію, мікроскоп. Автор не лише купував прилади та демонстрував їх дію, а й сам збирав їх відповідно до інструкцій: *«Барометръ чили рачей терометръ новий, по інформацѣи Хаввѣна усторилемъ, а именно: трубочку долгую зъ банкою, которую весма хлегка когда нагрѣвъ я, то срѣбра живого часть увойшла въ трубочку и по состояніи холоду болшого в банкѣ, а меншого къ концу шійки подвигается оное сребро, очинь чувственно, чего ради оной термометръ названъ отъ мене thermometrum chawiniapum»*[32].

Значну частину свого дозвілля старшина бенкетувала. Такі заходи мали велике значення для комунікації між представниками еліт, демонстрації власного статусу, налагоджуванню неформальних зв'язків[33]. Маркович ретельно, майже щодня, нотував, де і з ким він обідав. Обов'язково записував свої візити до гетьмана, архієреїв, представників російської адміністрації та спільні з ними трапези. Зазвичай великі бенкети відбувалися з якогось приводу й надовго затягувалися. Приводом могли бути іменини представників монаршої родини, або когось зі старшини, весілля, хрестини, дні народження. На таких бенкетах збиралася більшість місцевої еліти. Тоді автор нотував, що усі сиділи довго й «*подпіяхомъ зѣло*». Маркович не цурався гастрономічних насолод, що цілком відповідало духу барокової культури. Він не лише багато їв та вживав алкоголю (хоча це в жодному разі не можна характеризувати як об'їдання та алкоголізм, це було обов'язковим елементом тогочасної культури), а й нотував рецепти цікавих страв та напоїв. Часто нотував свої замовлення на вино[34].

Під час гостювань були й танці. Маркович теж про них записував[35].

Великі бенкети зі значних приводів часто закінчувався гарматним салютом. Так, Маркович нотує: *«Сегодня празновали рожденіе его імпер. в-ва и съ пушекъ стреляли»*[36]; *«Тезоименитство царици государинъ праздновали зъ пушечнымъ стрелянемъ»*[37].

---

[27] Дневник генерального подскарбия… Ч. 2. С. 290–292.
[28] Дневник генерального подскарбия… Ч. 1. С. 186.
[29] Дневник Якова Марковича… С. 1.
[30] Дневник генерального подскарбия… Ч. 3. С. 1.
[31] Дневник генерального подскарбия… Ч. 2. С. 249, 246.
[32] Там же. С. 272.
[33] Детальніше про культуру бенкетів у Гетьманщині див.: Сокирко О. Кулінарна мандрівка в Гетьманщину: Секрети й таємниці староукраїнської кухні середини XVII – XVIII ст. Київ: Темпора, 2021. 272 с., іл.
[34] Пивоваренко О. Виноградне вино у житті козацької старшини в першій половині XVIII ст. (на матеріалах щоденників Я. Марковича). *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.* Київ, 2016. Вип. 48. С. 18–23.
[35] Дневник генерального подскарбия… Ч. 2. С. 6.
[36] Там же. С. 183.
[37] Там же. С. 241.

Гарматний салют використовували не лише з нагоди свят. Салютували й на похоронах: *«Сего дня тѣло умершего князя Боратинского винесено з публѣчною церемонѣею при пушечной стрелби з Глухова и попроважено в Москву»*[38].

Досить часто представники старшини збиралися для якоїсь гри. Маркович згадує шахи й навіть хизується тим, що обіграв свого вчителя: *«Былъ у вечеру Тарнавіотъ, зъ которимъ въ шахмати играючи, далъ ему матъ, майстру своему»*[39].

За грою часто доводилося засиджуватися допізна.

Маркович нерідко грав у карти, які в щоденнику згадуються значно частіше, ніж шахи. Іноді автор зазначає, що спеціально їхав у гості, щоб пограти в карти. Грали в різні ігри: у пікет, у ломбер, у шнип-шнап, у пікову даму, панфиль, контру. Загалом, вибір ігор був значний. Зазвичай грали на гроші й Маркович обов'язково вказує на свій виграш або програш (*«играли у карти зъ проиграшомъ»*). Іноді Маркович програвав значні суми. Найбільшим одноразовим виграшом, що зафіксований у щоденнику, були 19 рублів: *«Был у князя и обѣдал, а у вечеру играли у карти на Бѣлополовцѣ з виграшом нашим 19 р.»*[40].

Для порівняння наголошу, що невдовзі після виграшу Маркович купив гай і болото за 20 р., та замовив карету майстру за 5 р.[41]

Ігри були сповнені азарту, адже гравці часто *«до полночи бавилис игрою»*[42] або *«играли долго въ ночъ»*[43]. Мабуть, бенкет без наступної гри в карти був досить рідкісним явищем, адже автор окремо кілька разів нотував, що *«отошли домой, не игравши въ карти»*[44].

Ігри в карти згадуються в щоденнику не рівномірно. Найчастіше – під час військового Гилянського походу 1725–1727 рр. та описах дозвілля взимку. На мою думку, це пов'язано з тим, що у поході Маркович не був зайнятий домашніми справами та перебував у суто чоловічому товаристві, а взимку зумовлене довгими вечорами, частими гостями та меншою кількістю справ по господарству.

Козацька старшина часто полювала. Для представників еліти полювання вже давно втратило своє первісне значення, як спосіб поповнення їстівних припасів, а стало чимось подібним до спорту, тренування, розваги, що мала демонструвати власну перевагу над іншими суспільними класами. Така розвага потребувала спеціального дорогого спорядження, за допомогою якого вкотре демонструвався достаток та соціальний статус. Загалом записів про полювання в Марковича не багато, але, на мою думку, це не виключає його. До щоденника потрапляли лише якісь особливі випадки. Наприклад, полювання разом із гетьманом (*«сегодня рано ездилемъ з паном гетманомъ на охоту»*[45]), чи особливо вдале полювання (*«тепер пороша таковая била, что наши поймали зайціов 11»*[46]).

О. Дзюба в статті, присвяченій дозвіллю козацької старшини, визначила полювання та бджільництво як форми відпочинку Марковича, поруч із культурно-просвітницьким дозвіллям, та вказувала на нерівномірність згадок про полювання в щоденнику. У записах за 1740 р. їх більше[47]. Дозволю собі не погодитися з частиною твердження щодо бджільництва. Яків Маркович, справді, часто згадує пасіки, ретельно веде обрахунок бджолиних сімей, особливо після зими. Проте робить він це все в контексті загального перерахунку свого майна або підготовки до зими. Відтак в одному абзаці опиняються бджоли, корови, свині, коні та інші тварини.

Висновки. Отже, зі сторінок щоденника Яків Маркович постає перед нами яскравим представником свого часу й суспільного стану. Як і інші представники старшини, він полював, грав у карти, пильнував своє господарство. Але оприявнюються і його індивідуальні риси – постійний інтерес до літератури та літературної творчості, зацікавлення наукою та глибока релігійність. Усе це позначилося на способі життя Якова Марковича та відобразилося на сторінках його щоденника.

References

Dziuba, O. (2017). Dozvillya u povsyakdennomu zhytti kozatskoyi starshyny (na materialakh, shcho peredayetsya memuarnoyu literaturoyu pershoyi polovyny XVIII st.) [Leisure in everyday life for cossack officers (based on memoirs of the first half of the XVIII c.)]. *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, *13–14*, 308–328.

[38] Дневник Якова Марковича… С. 177
[39] Т. 1, Ч. 2. С. 7
[40] Дневник Якова Марковича… С. 50.
[41] Там же. С. 64.
[42] Там же. С. 54
[43] Дневник генерального подскарбия… Ч. 3. С. 267.
[44] Там же. С. 335.
[45] Там же. С. 163.
[46] Дневник Якова Марковича… С. 221.
[47] Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті… Вип. 13–14. С. 308–326, 319.

Grześkowiak R. (2021) Decyma barokowych przekładów pieśni o marności świata (inc.: «Cur mundus militat sub vana gloria»). Studium źródłoznawcze. Roczniki Humanistyczne. T. LXIX. 101–123.

Panashenko, V. (1995). Socialna elita Hetmanshchyny (druga polovyna XVII–XVIII st.) [The social elite of the Hetmanate (the second half of the XVII–XVIII cc.)]. Kyiv, Ukraine.

Pivovarenko, O. (2016). Grape wine in the life of a Cossack officer in the first half of the eighteenth century. (based on the diaries of J. Markovich). *Ethnic history of the peoples of Europe, 48*, 18–23.

Sokyrko, O. (2021) Kulinarna mandrivka v Hetmanshchynu: Sekrety y tayemnytsi staroukrayinskoyi kukhni seredyny XVII–XVIII st. [Culinary Journey to the Hetmanate: Secrets and secrecies of old Ukrainian cuisine of the middle of the XVII–XVIII cc.]. Kyiv, Ukraine.

Strukevich, O. (1997). Heneralnyy pidskarbiy Yakiv Markovych [General treasurer Yakiv Markovych]. *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, *5*, 87–96.

Tairova-Yakovleva, T. (2017). Povsyakdennya, dozvillya i tradytsiyi kozatskoyi elity Hetmanshchyny [Everyday life, leisure and traditions of the Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.

Zinchenko, O. (2017). «Domashniy protokol» 1717–1767 rr. Heneralnoho pidskarbiya Yakova Markovycha v konteksti ukrayinskoho shchodennykarstva XVIII st. [«Home Protocol» of 1717–1767 of the General Treasurer of Yakov Markovych in the context of Ukrainian diaries of the XVIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Володимир – кандидат історичних наук, доцент, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Полуботка, 53, м. Чернігів, 14000, Україна).

Pylypenko V. – PhD in History, assistant professor of Taras Shevchenko «Chernihiv Collegium» National University, Hetmana (Polubotka Str., 53, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: pylvova@gmail.com

LEISURE AS A PART OF LIFESTYLE OF COSSACK OFFICERS IN THE FIRST HALF OF THE XVIII C. (BASED ON THE DIARY OF YAKIV MARKOVICH)

The purpose of the research *is to determine the peculiarities of leisure of Cossack general foreman in the first half of the XVIII c. on the materials of a personal diary of the general treasure Yakiv Markovich (1696–1770).* ***The tasks of the research*** *are to identify peculiarities of Yakiv Markovich's leisure presented in his diary and analyze the most typical kinds of leisure.* ***The actualization of the topic*** *is connected with the growing interest to the history of the Cossack officers as a leading state of Ukrainian society in the middle of the XVII–XVIII c. The research of the history of senior families makes it possible to anticipate them not only as soldiers who spend most of their lives in military campaigns, but as a social class with a high level of education and intellectual needs that grew out of this education, as patrons of culture, as leaders of the latest cultural and political ideas that penetrated into Ukrainian society of the XVIII c.* ***The scientific novelty*** *of the research is in the attempt to comprehensively cover the leisure of Yakiv Markovych, which is represented in the diary.* ***Conclusions.*** *Both typical, and individual features were combined in Yakiv Markovich's leisure. Frequent attendance at various banquets, cares for the household, gambling and hunting were typical. He had deep interest in literature, poetic exercises throughout life, concern for health. One of the habits to which the author returned constantly was his passion for literature. He was not only a keen reader, but also engaged in the creation and translation of sacred texts. In the diary we observe a person who enjoys pleasures, but cares about the intelligence and does not forget about spiritual matters.*

Key words: *Yakiv Markovych's diary, way of life, Cossack officers, leisure, everyday life.*

Дата подання: 23 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 7 жовтня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, В. Дозвілля, як частина способу життя козацької старшини у першій половині XVIII ст. (на матеріалах щоденника Якова Марковича). Сіверянський літопис. 2021. № 6. С. 108–113. DOI: 10.5281/zenodo.5799675.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, V. (2021). Dozvillia, yak chastyna sposobu zhyttia kozatskoi starshyny u pershii polovyni XVIII st. (na materialakh shchodennyka Yakova Markovycha) [Leisure as a part of lifestyle of Cossack Officers in the firs half of the XVIII c. (based on the diary of Yakiv Markovich)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 108–113. DOI: 10.5281/zenodo.5799675.

УДК 94 (092) (477. 51)

Олександр Коваленко, Олександр Рахно

●

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О.А. ТИЩИНСЬКОГО (1835–1896)

DOI: 10.5281/zenodo.5794184

© О. Коваленко, О. Рахно, 2021. CC BY 4.0

Мета дослідження *полягає у реконструкції основних етапів життя та громадської діяльності О.А. Тищинського (1835–1896), який значною мірою прислужився розвитку громадянського суспільства, органів місцевого самоврядування, освіти, науки і культури на Чернігівщині.* ***Наукова новизна*** *публікації пов'язана з використанням нововиявлених джерел та історіографічного доробку, проаналізованих на підставі принципів історизму, об'єктивності та всебічності за допомогою сучасного методичного інструментарію.* ***Висновки****. Задіяна джерельна база дозволила з'ясувати напрямки багатогранної діяльності О.А. Тищинського, який належав до ліберально-демократичної інтелігенції і був одним з ключових персонажів у багатьох сферах життя Чернігівщини та активним учасником українського національного руху в регіоні у другій половині XIX ст. Член Чернігівської громади у 60-х і 90-х рр. XIX ст., гласний Чернігівського повітового і губернського земських зібрань, Чернігівської міської думи, голова Чернігівської повітової земської управи, почесний мировий суддя, один з фундаторів Чернігівської громадської бібліотеки й очільників Чернігівського міського банку, О.А. Тищинський користувався значним авторитетом серед сучасників, які з повагою називали його «кумом». Відтак нагальною потребою видається оприлюднення творчої спадщини і вшанування пам'яті О.А. Тищинського.*

Ключові слова: *О.А. Тищинський, Харківсько-Київське студентське товариство, Чернігівська громада, Чернігівське повітове земство, Чернігівська міська дума, Чернігівський міський банк.*

Серед чернігівських громадських діячів другої половини XIX ст. одне з чільних місць по праву належить Олександру Амфіановичу Тищинському (1835–1896). Учасник Харківсько-Київського таємного студентського товариства (1856–1860), член Чернігівської громади, він тривалий час плідно працював у державних та самоврядних установах Чернігівської губернії і водночас відгукувався на актуальні життєві проблеми у місцевій та центральній пресі, вивчав минувшину регіону. Деякі аспекти життя та діяльності О.А. Тищинського знайшли відображення у розвідках М.М. Могилянського[1], П.С. Рейфмана[2], В.І. Дудка[3], Г.В. Самойленка[4], Ю.П. Милиці[5]. Втім, біографія, громадсько-політична діяльність і наукова спадщина О.А. Тищинського і до сьогодні належним чином не досліджені й не поціновані, що суттєво збіднює наші уявлення про історію Чернігівщини й України другої половини XIX – початку XX ст.

Олександр Амфіанович Тищинський народився 5 липня 1835 р. у с. Голубичі Городнянського повіту Чернігівської губернії (тепер – Чернігівського району Чернігівської обл.) у багатодітній сім'ї дрібномаєткових дворян Амфіана Петровича (?–1847) та Олександри Василівни Тищинських[6]. У родині окрім Олександра було троє синів і три доньки[7].

Про рід Тищинських на сьогодні відомостей виявлено небагато. Відомо лише, що дід Олександра титулярний радник Петро Романович Тищинський на початку XIX ст. активно скуповував земельні ділянки у збіднілих селян і козаків[8].

---

[1] Максимович Т. [Могилянський М.] Чернігівські мемуаристки (С. Русова та М. Грінченкова з Аркадієм Верзиловим) Рецензія. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН.* Київ, 1929. Кн. XXV (1929). С. 358–373.

[2] Рейфман П.С. К истории кружка Тищинского, Лебедева, Манассеина (Из истории студенческого движения в 60-е гг. XIX в.). *Ученые записки Тартуского университета*. Тарту, 1959. Вып. 78. С. 144–171.

[3] Дудко В. «Ранній» Олександр Тищинський: сторінки життя і творчості. *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 76–83.

[4] Самойленко Г.В. Вірний друг Л. Глібова О. Тищинський. *Література та культура Полісся*: Зб. наук. пр. Ніжин, 2011. Вип. 63. С. 49–59.

[5] Милиця Ю. Український громадський та політичний діяч Олександр Тищинський (1835–1896). *Juvenia studia*: *Зб. студ. наук. пр*. Чернігів, 2013. Вип. 3. С. 127–129.

[6] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 1. Спр. 4690. Арк. 9.

[7] Там само. Арк. 5; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург, 1901. Т. 2. Ч. 6. С. 198; Модзалевський В.Л. Малоросійський Родословник / Упоряд. В.В. Томазов. Київ, 1998. Т. V. Вип. 2. С. 13.

[8] Тищинский А. Образцы обликов. *Черниговские губернские ведомости*. 1888. № 55. 14 июля. Часть неофициальная. С. 6.

Батько Олександра А.П. Тищинський розпочав службу 23 вересня 1821 р. канцеляристом Чернігівського повітового суду і невдовзі одержав чин колезького регістратора (31 грудня 1824 р.). 25 лютого 1825 р. він був переведений до Чернігівської казенної палати і 10 червня 1829 р. призначений окружним лісничим. 31 грудня 1827 р. А.П. Тищинський одержав чин губернського секретаря, а 31 грудня 1830 р. – колезького секретаря. Однак у 1836 р. він був звинувачений Чернігівською казенною палатою в «упущениях … по службе» і залишив посаду. Він володів маєтком і 97 кріпаками чоловічої статі у с. Голубичі та 11 – у с. Тупичеві Городнянського повіту[9].

Початкову освіту О.А. Тищинський здобув вдома під керівництвом батька і в 1847 р. вступив до Чернігівської чоловічої гімназії[10]. У 1856 р. О.А. Тищинський вирішив продовжити навчання у Харківському університеті. Однак вступити до університету натоді не поталанило, і щоб не втрачати рік, він 16 серпня 1856 р. успішно склав вступні іспити до Харківського ветеринарного училища. Проте там він довго не затримався, вибувши з числа його вихованців наприкінці того ж таки 1856 р. З другої спроби після успішного складання вступних іспитів («по русской словесности – хорошие (4); Закона Божия, французского языка, географии, физики – достаточные (3); латинского и немецкого языков, истории, математики средственные (2)») 3 вересня 1857 р. О.А. Тищинського було зараховано своєкоштним студентом медичного факультету Харківського університету[11].

У Харкові О.А. Тищинський винаймав квартиру разом зі студентами університету П.В. Завадським та П.С. Єфименком, які справили значний вплив на його світогляд. 21 січня 1858 р. О.А. Тищинський писав своєму товаришеві по Чернігівській гімназії М.М. Рашевському: «Этот-то круг моего нового знакомства много помог мне в умственном отношении, так что мои убеждения социальные и религиозные во многом не сходные с прежними, гимназическими». Друзі заохотили О.А. Тищинського «заботиться и не забывать других, ближних наших»[12]. У 1856 р. він вступив у Харківське таємне студентське товариство (керівники – Я.М. Бекман, П.В. Завадський, М.Д. Муравський, П.С. Єфименко) і мав псевдонім Петро Григорович Днєпров. Товариство ставило собі за мету «перемену существующего в России порядка на республиканский»[13]. Участь О.А. Тищинського у Харківсько-Київському таємному студентському товаристві у 1856–1860 рр. проаналізована Б.П. Козьміним та П.С. Рейфманом. Звернімо лише увагу на те, що він брав активну участь у роботі товариства, редагував його протиурядові відозви.

Разом з іншими членами Товариства О.А. Тищинський брав участь у студентських виступах проти сваволі адміністрації, які спалахнули у Харківському університеті в січні 1857 та квітні 1858 рр., за що разом з іншими (бл. 40 осіб) був виключений з університету й отримав «высочайший выговор». Проте О.А. Тищинському було дозволено продовжити навчання у Київському університеті Святого Володимира, де він перебував на медичному, а потім на юридичному факультеті.

У січні 1860 р. розпочалось слідство у справі Харківсько-Київського таємного студентського товариства. Під час допитів арештованих учасників Товариства та аналізу їх листування до кола підозрюваних потрапив й О.А. Тищинський. Він був заарештований вночі з 31 січня на 1 лютого 1860 р. Під час обшуку у нього було вилучено «большое количество материалов, свидетельствовавших об антиправительственных воззрениях», зокрема дві пародії на царські маніфести 1856 р., «изданные один по поводу заключения мира, второй – в связи с разрешением от бремени императрицы Марии Александровны, прокламация “Русскому воинству в Польше”, воззвание к украинцам, по определению комиссии, “заключающее в себе опровержение высочайшего манифеста о мире и призыв к изменению образа правления в России”, прокламация на украинском языке “Голос з села”, “возбуждающая неудовольствие малороссиян к государю и правительству”», переписка з М.М. Рашевським, 28-й номер «Колокола» за 1858 р., низка копій заборонених творів, пасквілів на урядовців тощо. Начальник 1-го округу жандармів, генерал-майор І.В. Аннєнков зазначав: «Ни у кого из арестованных лиц не найдено такое количество выписок этого рода, и это одно только обстоятельство указывает на необходимость за ним надзора»[14]. Під час допитів О.А. Тищинський відкидав свою причетність до Товариства, не видав жодного з його членів, не визнавав свою провину і намагався «под видом мнимой искренности, ввести комиссию в заблуждение, прикидывался наивным простаком»[15]. Лише на допиті 26 квітня 1860 р. під тиском показів інших обвинувачених він змушений

[9] ДАЧО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 4690. Арк. 5–6.
[10] Рейфман П.С. К истории кружка… С. 148.
[11] ДАЧО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 4690. Арк. 2
[12] Цит. за: Рейфман П.С. К истории кружка… С. 149.
[13] Козьмин Б.П. Харьковские заговорщики 1856–1858 гг. Харьков: Пролетарий, 1930. С. 44.
[14] Цит. за: Рейфман П.С. К истории кружка… С. 153.
[15] Там же. С. 154.

був зізнатися у приналежності до Товариства, яке ставило своєю метою «распространение либеральных идей» і намагалося «водворить в России конституционный образ правления»[16].

З 26 лютого по 24 червня 1860 р. О.А. Тищинський утримувався в Олексіївському равеліні Петропавлівської фортеці у Санкт-Петербурзі[17]. Час на тоді був доволі ліберальний, і учасники Товариства отримали відносно легкі покарання – висилка або нагляд поліції у місцях проживання. О.А. Тищинський та його соратник по Товариству О.С. Лебедєв, згідно з рішенням Слідчої комісії, затвердженим царем, після попередження, «что если еще когда-либо будут замечены в подобных поступках, то подвергнутся строжайшему взысканию», навіть отримали можливість продовжити навчання в одному з університетів країни, «с поручением их особенному наблюдению полицейского начальства»[18]. 23 червня 1860 р. міністр народної освіти Є.П. Ковалевський повідомив ІІІ Відділення, що вирішив направити їх до Дерптського (нині – Тартуського) університету.

29 червня 1860 р. О.А. Тищинський разом з О.С. Лебедєвим прибули до Дерпта і були зараховані до складу студентів університету. О.А. Тищинський навчався на юридичному факультеті. Разом з тим, вони згідно з розпорядженням ІІІ Відділення потрапили під пильний нагляд університетського начальства, поліції та жандармерії[19]. Незважаючи на це, вони намагалися згуртувати навколо себе передове студентство та розгорнути антиурядову пропаганду. О.А. Тищинський разом з О.С. Лебедєвим стали організаторами студентського гуртка, зуміли влаштуватися у безплатну школу для російських та естонських дівчат, де навчали їх російської мови, створили студентську касу взаємодопомоги та загальнодоступну бібліотеку, ба навіть зробили спробу навчати грамоті жандармів[20].

Поведінка «піднаглядних» студентів і, зокрема, О.А. Тищинського не подобалася керівництву університету, яке тільки й чекало нагоди, щоб його позбутися. Такий випадок незабаром трапився. Одного разу О.А. Тищинський різко відповів на зауваження проректора, який наказав йому збрити бороду. Зазначимо, що у 1860-х рр. борода для багатьох молодих людей була характерною ознакою «нігіліста», і суперечка набула принципового характеру. Проректор наказав посадити О.А. Тищинського у карцер, на що той відповів, що він «ни в коем случае не подчинится этому приговору и в случае принуждения будет сопротивляться всеми своими силами»[21]. На цій підставі університетський суд виніс вирок – виключити О.А. Тищинського з лав студентів. Вирок було надіслано попечителем округу фон-Брадке на затвердження міністру народної освіти. Останній повністю погодився з таким рішенням і зі свого боку визнав також необхідним «исключить Тищинского за дерзкие поступки его из университета, с тем, чтобы его не принимать ни в один из прочих университетов империи». 28 серпня 1861 р. Рада Дерптського (Тартуського) університету виключила О.А. Тищинського зі складу студентів юридичного факультету[22].

30 серпня 1861 р. О.А. Тищинський залишив Дерпт і попрямув на батьківщину в Чернігівську губернію. На вимогу ІІІ Відділення 21 жовтня 1861 р. за ним було встановлено поліцейський нагляд[23]. По дорозі додому О.А. Тищинський зупинився у Москві, де спробував відновитися у тамтешньому університеті, але безуспішно. Там же він зустрічався з опозиційно налаштованими студентами і наприкінці вересня 1861 р. отримав від одного з них, Є.О. Андрущенка, нелегальні часописи «Полярная Звезда» і «Колокол» для передачі його братові І.О. Андрущенку, якій натоді служив у Чернігівській межовій палаті, що О.А. Тищинський і виконав, прибувши до Чернігова[24].

Повернувшися додому, О.А. Тищинський улаштувався домашнім учителем у маєтку полковника П.П. Чичерина у с. Макишині Городнянського повіту Чернігівської губернії. Разом з тим, він регулярно навідувався до Чернігова, де, за словами С.О. Єфремова, «на початку 60-х років било досить сильнеє українське джерело». Тут мешкали відомі діячі українського руху Л.І. Глібов та І.П. Дорошенко, «оригінальний пропагатор Степан Ніс, “курінь” якого був завжди одчинений для всіх, хто хтів напитися з криниці української свідомості»[25].

---

[16] Там же. С. 155.
[17] Сидоров Н.И. Список арестантов Алексеевского равелина с 1850 по 1884 г. *Историко-революционный сборник* / Под ред. В.И. Невского. Москва–Ленинград: Государственное изд-во, 1926. Т. 3. С. 305.
[18] Цит. за: Рейфман П.С. К истории кружка… С. 156.
[19] Там же. С. 157.
[20] Там же. С. 160–162.
[21] Там же. С. 163.
[22] ДАЧО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 4690. Арк. 4.
[23] Рейфман П.С. К истории кружка… С. 164.
[24] Там же. С. 165.
[25] Єфремов С. Людина гармонії. Пам’яти І.Л. Шрага (11 квітня 1919 р.). *Книгарь*. Київ, 1919. Ч. 21. Травень. Стовп. 1424.

У Чернігові О.А. Тищинський познайомився і близько зійшовся з С.Д. Носом, Л.І. Глібовим, О.М. Лазаревським, О.В. Марковичем і став членом Чернігівської української громади, яку фактично очолив С.Д. Ніс[26]. Він брав участь в українському драматичному гуртку «Шановців своєї народності» або «Товаристві кохаючих рідну мову»[27], надсилав кореспонденції до «Черниговского листка», який видавав Л.І. Глібов. Водночас він друкувався у петербурзькому часопису «Основа» та «Черниговских губернских ведомостях».

6 липня 1863 р. до Чернігова прибув за дорученням керівництва підпільної організації «Земля і Воля» її представник І.О. Андрущенко, який привіз антиурядові брошури та відозви і зупинився на квартирі С.Д. Носа. Отримавши інформацію про перебування І.О. Андрущенка у Чернігові, 8 липня до губернського центру прибув О.А. Тищинський, який також зупинився у С.Д. Носа. Разом з С.Д. Носом та І.О. Андрущенком він був присутній на вечірці у поручика батальйону внутрішньої сторожі О.М. Білозерського, де вони ознайомилися з привезеними відозвами. Заночувавши у С.Д. Носа та взявши декілька прокламацій, О.А. Тищинський наступного дня повернувся до с. Макишина[28].

Однак 11 липня за доносом батальйонного ад'ютанта поручика Герасимова, якого О.М. Білозерський познайомив з протиурядовою літературою, на квартирах О.М. Білозерського та С.Д. Носа було проведено обшук і вилучено значну кількість антиурядових прокламацій, а вони разом І.О. Андрущенком були заарештовані. Дізнавшись про це, О.А. Тищинський спалив заборонену літературу, отриману від І.О. Андрущенка, і обшук, проведений у його помешканні у с. Макишині 20 вересня 1863 р., ніяких компрометуючих матеріалів слідству не дав.

Тим не менше, 12 жовтня 1863 р. О.А. Тищинського було заарештовано і доправлено до Санкт-Петербурга, де він з 16 жовтня утримувався у Катерининській куртині Петропавлівської фортеці[29].

Під час слідства і допитів О.А. Тищинський дотримувався вже перевіреної тактики – заперечував будь-яку провину і лише під тиском показань О.М. Білозерського та І.О. Андрущенка потроху зізнавався у тому, що неможливо було заперечити, не додавши слідству жодного нового факту. Читання забороненої літератури, яку взяв у І.О. Андрущенка, знову ж пояснював своєю цікавістю («любознательностью»)[30].

8 січня 1864 р. Слідча комісія вирішила звільнити з-під арешту О.А. Тищинського та 7 інших заарештованих осіб до рішення суду «на благонадежное поручительство». Однак у О.А. Тищинського в Петербурзі не знайшлося осіб, які б взяли його на поруки, і він залишався у в'язниці до 10 лютого того ж таки року, коли його звільнили «без поручительства» під суворий нагляд поліції і згодом вислали за місцем проживання[31].

Повернувшись у квітні 1864 р. до Чернігова, О.А. Тищинський перебував під гласним наглядом поліції, а потім за вироком Сенату, ухваленому вже після закінчення слідства і затвердженому імператором Олександром II 6 квітня 1866 р., відбув двомісячне ув'язнення у Чернігівській в'язниці за те, що у 1861 р. привіз І.О. Андрущенку з Москви до Чернігова заборонені часописи «Колокол» і «Полярную звезду»[32].

Оселившись у Чернігові, О.А. Тищинський подав прохання про прийняття його на службу до канцелярії чернігівського губернатора. Очільник губернії князь С.П. Голіцин направив відповідне клопотання міністру внутрішніх справ і 20 вересня того ж таки року отримав позитивну відповідь, оскільки Сенат, розглянувши прохання «дворянина Александра Тищинского об определении его в штат канцелярии [черниговского губернатора], указом от 3-го сентября сего года за № 1636 дал знать министру внутренних дел, что по обстоятельствам дела, к которому прикосновен Тыщинский, не предвидится, чтобы он был приговорен к наказанию, которое могло бы лишить его права на поступление в государственную службу». 17 жовтня 1864 р. губернатор князь С.П. Голіцин запропонував

[26] Коваленко О.О. Г. Милорадович і часопис «Черниговский листок». *Література та культура Полісся:* Зб. наук. пр. Ніжин, 2009. Вип. 51. С. 60.
[27] Шевелів Б. Леонід Глібов як громадський діяч і письменник. *Глібов Леонід. Твори.* Ювілейне, виправлене та поповнене видання. 1827–1927 / Ред., вст. ст. та уваги Б. Шевеліва. Київ: Сяйво, 1927. С. 17.
[28] Дело И. Андрущенко. *Колокол* (Женева). 1865. № 208. 15 ноября. Лист 208 / Факсимильное издание. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963. Вып. VIII. С. 1701.
[29] Дело И. Андрущенко (Продолжение). *Колокол* (Женева). 1866. № 214. 15 февраля. Лист 214 / Факсимильное издание. Москва: Наука, 1964. Вып. IX. С. 1751.
[30] Рейфман П.С. К истории кружка… С. 168.
[31] Там же. С. 169.
[32] Тыщинский Александр Амфианович. *Деятели революционного движения в России: Био-библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма* / Под ред. Вл. Виленского-Сибирякова, Феликса Кона, А.А. Шилова и др. / Всесоюзное общество политических каторжан и ссыльно-переселенцев. Т. 1: От предшественников декабристов до конца «Народной воли»: Ч. 2: Шестидесятые годы / Сост. А.А. Шилов, М.Г. Карнаухов. Москва, 1928. Стб. 412.

Чернігівському губернському правлінню призначити О.А. Тищинського у штат його канцелярії[33].

На службі у канцелярії чернігівського губернатора О.А. Тищинський доклав чимало зусиль до втілення в життя земської та судової реформ. Згідно з пропозицією «начальника губернии» С.П. Голіцина від 16 січня 1868 р. щодо призначення чиновників у його канцелярію, Чернігівське губернське правління 23 січня того ж таки року «определило исправляющим должность младшего помощника правителя оной, состоящего в штате той канцелярии дворянина Александра Тищинского»[34]. Зазначимо, що при підтримці губернатора у 1867 р. почало виходити «Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям», редагування якого незабаром було доручено О.А. Тищинському. Б.Д. Грінченко зазначав, що у 1869 р. він перебував на посаді старшого помічника правителя канцелярії чернігівського губернатора[35]. У 1872 р. О.А. Тищинський був звільнений від поліцейського нагляду. Того ж таки року він разом з учителем чоловічої гімназії М.О. Константиновичем[36] звернувся до чернігівського губернатора О.О. Панчулідзева з клопотанням про дозвіл відновити видання з 1 січня 1873 р. газети «Черниговский листок». Губернатор їх підтримав і направив відповідне клопотання до Петербурга. Але це мало непередбачувані наслідки: центральна влада не тільки заборонила видавати газету, а й запропонувала губернатору звільнити О.А. Тищинського зі служби, що й було здійснено 31 липня 1873 р.[37]

Надалі О.А. Тищинський служив у самоврядних установах Чернігівської губернії. У вересні 1874 р. він був обраний гласним Чернігівського повітового земського зібрання і на його першому засіданні – гласним Чернігівського губернського земського зібрання та членом повітової земської управи[38]. Протягом 1874–1876 рр. О.А. Тищинський був членом Чернігівської повітової земської управи, а у 1877–1880 рр. очолював цей виконавчий орган повітового земства. 28 вересня 1877 р. його разом з М.О. Константиновичем було обрано членами Чернігівської повітової училищної ради[39]. Авторитет О.А. Тищинського у земстві був достатньо високий, тому земці обрали його почесним мировим суддею на 1879–1881 рр. Указом Сенату від 20 квітня 1879 р. О.А. Тищинський разом з відомими громадським діячами В.М. Хижняковим, М.О. Константиновичем, О.П. Карпінським був затверджений почесним мировим суддею по Чернігівському повіту на цей же термін[40].

Під час перебування О.А. Тищинського на чолі Чернігівської повітової земської управи повітове земство звернуло серйозну увагу на освіту і медицину, почало «піклуватися, щоб справедливо розкладати податки, які доти найбільше брато з селян», було перебудовано Красний міст у Чернігові[41]. Він був одним з ініціаторів та членів-засновників Чернігівської громадської бібліотеки, відкритої 28 березня 1877 р. Дослідник українського руху О. Моргун згадував О.А. Тищинського як «голову Чернігівської [повітової] земської управи, організатора дешевого кредиту для селян, члена Чернігівської української громади»[42].

Обраний губернським гласним від Чернігівського повіту на 1874–1876 рр.[43], О.А. Тищинський плідно працював у губернському земстві. Зокрема, на засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання у січні 1877 р. він був обраний до складу комісії з питань взаємного земського страхування, наступного дня – до складу комісії з питань організації земського ополчення, а 17 січня у складі 19 гласних підписав протест проти дій тимчасово головуючого на зібранні чернігівського повітового предводителя дворянства Д.З. Подольського, який відмовився оголосити догану гласним, котрі демонстративно не брали участі в роботі зібрання[44].

О.А. Тищинський чимало прислужився й міському самоврядуванню Чернігова. Під час виборів гласних Чернігівської міської думи на 1875–1878 рр. від виборців 2-го розря-

---

[33] ДАЧО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 4690. Арк. 1.
[34] Там само. Оп. 12а. Спр. 35. Арк. 1.
[35] Грінченко Б. Олександер Тищинський. *Зоря*. 1896. Число 17. С. 339.
[36] Див.: Рахно О.Я. Голови Чернігівської губернської земської управи: Біобібліографічний довідник. Чернігів: Десна Поліграф, 2013. С. 78–87.
[37] Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов: Дослідження і матеріали. Київ, 1969. С. 136–139.
[38] Журналы очередного заседания Черниговского уездного земского собрания. 1874. Чернигов: Земская тип-фия, 1875. С. 26.
[39] Черниговское уездное земское собрание 25–28 сентября 1877 г. *Черниговские губернские ведомости*. 1877. № 41. 9 октября. Особое прибавление. С. 1–2.
[40] Служебные перемены по Черниговской губернии. *Черниговские губернские ведомости*. 1879. № 26. 1 июля. Часть официальная. С. 3.
[41] Грінченко Б. Олександер Тищинський… С. 339.
[42] Моргун О. Українські діячі в земствах. *Український історик*. 1969. № 1–3. С. 59.
[43] Состав Черниговского губернского земства (1865–1884). *Земский сборник Черниговской губернии*. 1884. № 6–10. Приложение. С. 88–89.
[44] Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1877 г. [8–18 января 1877 г.]. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1877. № 1–4. Приложение. С. 12, 41, 365.

ду був обраний дворянин О.А. Тищинський[45]. Гласним міської думи він був переобраний і на наступні 1879–1882 рр.[46] та 1883–1886 рр.[47] На першому засіданні новобраного складу думи 29 січня 1879 р. відбулися вибори дирекції Чернігівського міського банку. Директором був обраний О.П. Карпінський, заступниками В.П. Гутман і М.О. Константинович, а кандидатами у заступники – губернський секретар О.А. Тищинський і купець І.Л. Балабанов[48]. У зв'язку з відмовою О.П. Карпінського виконувати обов'язки директора Чернігівського міського банку 30 жовтня 1880 р. на цю посаду був обраний М.О. Константинович, а заступником на місце останнього 12 листопада 1880 р. – О.А. Тищинський[49].

Протягом 1880–1896 рр. гласні Чернігівської міської думи постійно переобирали О.А. Тищинського заступником директора Чернігівського міського громадського банку[50]. Ця фінансова установа, створена на підставі рішення Чернігівської міської думи від 19 лютого 1875 р., відіграла виключно важливу роль у соціально-економічному житті міста й регіону. За 25 років своєї діяльності банк отримав 1,4 млн. крб. чистого прибутку, з яких у розпорядження міської думи було передано 670 тис. крб. і близько 38 тис. крб. – на благодійні цілі[51]. Значна заслуга у цьому належала товаришу (заступнику) директора банку О.А. Тищинському. Сучасники високо оцінювали його діяльність на цій посаді: «Благодаря ему, хорошо знавшему уезд (по должности председателя земской управы), в банке развился и окреп крестьянский кредит, большим и преданным сторонником которого был покойный. Близкое и непосредственное участие А.А. Тищинского в делах банка, в связи с той редкой популярностью и репутацией, какими он пользовался в обществе, несомненно, также много способствовали успеху банка»[52].

Разом з тим, О.А. Тищинський плідно працював на засіданнях Чернігівської міської думи. Зокрема, на її засіданні 29 жовтня 1881 р. обговорювалося питання про пожертву місту графом Г.О. Милорадовичем фамільної бібліотеки з тим, щоб для неї «было устроено достаточное и приличное помещение». Причому половину видатків на його улаштування граф брав на себе[53]. Беручи участь у обговоренні питання, гласний О.А. Тищинський заявив, що «ему известно, что библиотека графа представляет весьма обширное и ценное книгохранилище, которое собиралось отцом и дедом графа. В ней кроме массы весьма редких исторических сочинений, есть собрание всех классиков, а также и позднейшие периодические издания. Как член Правления общественной библиотеки гл. Тищинский выразил, что с принятием городом библиотеки Милорадовича Правление намерено передать городу и свою библиотеку, которая успела уже обогатиться значительным количеством разных книг и журналов и посещается ежедневно большим числом читающей публики, несмотря на взымаемую за чтение плату. С передачею же городу плата эта, вероятно, будет отменена, и тогда число читающих будет гораздо больше. Вместе с тем, Правление намерено передать городу и до 500 р., пожертвованных Болботом на постройку здания для библиотеки. Ввиду этого, гл. Тищинский предложил теперь же решить вопрос о принятии городом библиотеки Милорадовича.

Дума постановила: принять дар графа Милорадовича, выразив от города глубокую благодарность. Вопрос же о помещении для библиотеки оставить открытым до ознакомления с ее характером и составом». Однак цілком несподівано цей проєкт викликав неоднозначну реакцію з боку частини гласних міської думи і зрештою з низки причин не був втілений в життя[54].

На засіданні думи 6 червня 1884 р. О.А. Тищинського обрали до складу комісії, яка спільно з міською управою розглядала проєкт будівництва військових казарм у Чернігові[55].

На початку 1860-х рр. О.А. Тищинський одружився з Зінаїдою Францівною Дельмас (1843–05.03.1901), яка мала французьке коріння і була лютеранського віросповідання[56].

---

[45] Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 г. / Составлено, на основании постановления Думы, городским гол. В.М. Хижняковым]. Чернигов: Губернская тип-фия, 1883. С. 280.
[46] Там же. С. 682.
[47] Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 г. / Составил по поручению Думы В. Хижняков. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1896. С. 5.
[48] Свод постановлений… от 1871–1883 г. … С. 685.
[49] Там же. С. 982–983.
[50] Очерк 25-летней деятельности Черниговского городского общественного банка. 1875–1900. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1900. С. 17.
[51] Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 г., с очерком истории г. Чернигова. Чернигов: Тип-фия Губернского земства, 1901. С. 218.
[52] Очерк 25-летней деятельности… С. 17.
[53] Свод постановлений… от 1871–1883 г. … С. 1108.
[54] Свод постановлений… от 1871–1883 г. … С. 1109–1110; Коваленко О.О. Книга в житті і діяльності Г.О. Милорадовича. *Краєзнавча діяльність бібліотек Чернігівщини*. Зб. мат. обл. наук.-практ. конф. Чернігів, 2016. С. 90.
[55] Свод постановлений… от 1883–1887 г. … С. 91.
[56] ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1015. Арк. 45 зв.

Садиба родини Тищинських знаходилася неподалік садиби М.М. Коцюбинського на Сіверянській вулиці, але до наших днів не збереглася[57]. Згідно зі «Сведениями о фабриках и заводах, находящихся в Черниговской губернии» від 12 жовтня 1902 р., нащадкам О.А. Тищинського належав цегельний завод, що знаходився в їхній садибі за Казанською церквою по вулиці Сіверянській[58].

Подружжя виховувало сімох дітей, з-поміж яких була Любов (1878 р. н.) – відома співачка-артистка Андреєва-Дельмас, приятелька О.О. Блока, якій він присвятив цикл віршів «Кармен»[59].

В останні роки життя О.А. Тищинський продовжував плідну громадську діяльність. Він був дійсним членом Чернігівського губернського статистичного комітету, завідував господарством та був скарбником «Черниговской общины сестер милосердия Св. Феодосия», членом Правління і скарбником Чернігівського аматорського музично-драматичного гуртка[60].

О.А. Тищинський був активним діячем українського національного руху. А.В. Верзилов і М.М. Грінченко вважали його взірцем «свідомого українця»[61]. На думку Т.П. Демченко, О.А. Тищинський відіграв важливу роль у «наверненні в українство» І.Л. Шрага, й у цьому сенсі може вважатися його «хрещеним батьком»[62]. Відтак цілком закономірно у 1893 р. О.А. Тищинський разом з В.Т. Андрієвським, А.В. Верзиловим та І.Л. Шрагом відновили діяльність Чернігівської громади[63]. М.М. Грінченко згадувала: «У Чернігові Тищинський, або “кум”, як його звичайно звали, був після Шрага найпопулярнішою людиною. Мабуть не було ніякої справи громадської, де б він не був діяльним робітником.

Що до справи української, то він ще з часів студентських став свідомим Українцем. Він товаришував з В.Б. Антоновичем, П.П. Чубинським, П.С. Єфименком, Л.І. Глібовим, писав до “Основи”, до Глібівського “Черниговского листка”, мав зносини з Галичиною, добував звідти книги, давав гроші на закордонні видання. І тільки через його старання Глібів за останні роки свого життя, бувши вже сліпим, чимало написав для дітей “Загадок”, які Тищинський посилав до Львова»[64]. М.А. Плевако зазначав, що саме завдяки О.А. Тищинському Л.І. Глібов «після чималої перерви у 70–80-х рр., знов почав писати свої українські байки, дитячі вірші й загадки й друкувати їх у галицькому “Дзвінку” (почав виходити від 1890-го р.). Тищинський і сам записував від Л. Глібова байки, коли той осліп. Взагалі він опікувався байкарем в останні роки його життя, написав спогади про його й інші статті і замітки»[65].

Авторитет О.А. Тищинського у самоврядних інституціях Чернігова та серед його мешканців був доволі високий, відтак Чернігівське губернське земське зібрання запровадило «Стипендию имени губернского секретаря Александра Амфиановича Тищинского» для студента одного з вищих навчальних закладів Російської імперії за рахунок відсотків з капіталу в 6500 руб. (273 руб. 12 коп. на рік), які пожертвував з цією метою відомий меценат І.Я. Дунін-Борковський. Призначати стипендіатів мав О.А. Тищинський, а після його смерті Чернігівське губернське земське зібрання. «Положение о стипендии имени Александра Амфиановича Тищинского» було затверджено міністром народної освіти 28 березня 1895 р.[66]

Помер О.А. Тищинський 28 січня 1896 р. Як засвідчив сучасник, «на бібліотечному посту»: під час «“вечора” в залі Дворянського зібрання на користь громадської бібліотеки, якого він був відповідальним розпорядчиком, почув себе О.А. недобре, непомітно зник, ні з ким не попрощавшись, а через годину дочки небіжчика, вертаючись додому, знайшли

---

[57] Половнікова С.О. Колись на Сіверянській… (за спогадами та архівними джерелами). М. Коцюбинський: погляд з XXI ст.: Зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф. 18–19 вересня 2014 р., прис. 150-річчю від д. н. М. Коцюбинського. Чернігів: Вид-ць Лозовий В.М., 2014. С. 304–310.

[58] Степанова О. Цегельне виробництво на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 92.

[59] Див.: *Студьонова Л.В.* Батько – голова земської управи, дочка – оперна співачка. *Біла хата*. 2003. № 4 (268). 24 січня. С. 6; Обоймина Е.Н., Татькова О.В. 100 знаменитых муз. Харьков: ФОЛИО, 2004. С. 399–404.

[60] Календарь Черниговской губернии на 1895 г. / Издание Черниговского губернского статистического комитета. Чернигов: Тип-фия Губернского правления, 1894. С. 386, 361, 388, 398, 381.

[61] Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади. *Чернігів та Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 465.

[62] Демченко Т.П. Вибір шляху: українська доля Іллі Шрага. *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 7.

[63] Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада… С. 463; Рахно О.Я. Чернігівські земці. Чернігів: КП «Вид-тво "Чернігівські обереги"», 2009. С. 251–282.

[64] Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада… С. 465.

[65] Плевако М.А. Статті, розвідки та біобібліографічні матеріали. Нью-Йорк–Париж, 1961. С. 576. Див. також: N. Памяти Александра Амфиановича Тищинского и доктора Степана Даниловича Носа. *Черниговская земская газета*. 1918. № 79–80. 12 (25) октября. С. 7–8.

[66] Положение о стипендии имени Александра Амфиановича Тищинского. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1895. № 4–5. С. 17–18.

батька мертвим на порозі власної хати…»[67] На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 28 січня 1896 р. його голова губернський предводитель дворянства граф Г.О. Милорадович, «заявил о внезапной кончине А.А. Тищинского, предложил собранию почтить память его, как бывшего земского деятеля – губернского гласного и председателя Черниговской уездной земской управы – вставанием, а также отслужить панихиду по умершем, пользовавшимся симпатиею и любовью всех, кому приходилось сталкиваться с этим человеком идеальной честности.

Собрание с полным сочувствием отнеслось к этому предложению и почтило память А.А. Тищинского вставанием». Наступного дня по О.А. Тищинському була відслужена панахида[68].

Чернігівська міська дума «по случаю кончины А.А. Тищинского, как известного редкого не стяжателя, постановила: принять похороны его на счет банка, в помещении банка поставить портрет, а на могиле его памятник от имени города. Кроме того, дума выдала семье А.А. Тищинского единовременное пособие и пенсию»[69].

Похорони О.А. Тищинського відбулися 30 січня того ж таки року. О 12-й годині дня у Воскресенській церкві преосвященний Питирим здійснив відспівування покійного, а після служби тіло небіжчика було винесено на погост і поховано біля храму[70]. На похоронах були присутні чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський з дружиною, віце-губернатор О.С. Долгово-Сабуров та інші високопосадовці[71]. Могила О.А. Тищинського і пам'ятник з написом «А.А. Тищинский, благодарный город Чернигов» збереглися до наших днів. Його дружина З.Ф. Тищинська ненадовго пережила чоловіка, померла 5 березня 1901 р. й була похована 6 березня того ж таки року на загальному кладовищі (надгробок зберігся)[72].

Кращі представники української ліберально-демократичної інтелігенції, до якої належав О.А. Тищинський, сповідували, на думку С.Г. Іваницької, «тактику "малих справ" у ім'я "великої мети", не переступаючи через "межі можливого", не впадаючи в утопії чи антиутопії. Просто, відповідально й совісно своє "діло робили". Кожен на своєму місці, у межах сил, таланту, здоров'я та літ, одмірених долею»[73]. І справді, О.А. Тищинський значною мірою прислужився розвою громадського, культурного та наукового життя на Чернігівщині. Нещодавно було оприлюднено біобібліографію його публікацій[74], відтак на часі видання збірника краєзнавчих розвідок О.А. Тищинського, а також вшанування його пам'яті, зокрема, встановлення меморіальної дошки на будинку колишньої Чернігівської повітової земської управи.

References

Stepanova O. (1995). Tsehelne vyrobnytstvo na Chernihivshchyni u XIX – na pochatku XX st. [Brick production in the Chernihiv region in XIX – early XX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle.* № 5. P. 92–94.

Studonova L.V. (2003). Batko – holova zemskoi upravy, dochka – operna spivachka. Bila khata [Father – the head of land administration, daughter – an opera singer]. № 4 (268). P. 6.

Oboimyna, E.N., Tatkova, O.V. (2004). 100 znamenytukh muz [100 famous muses]. P. 399–404. Kharkov, Ukraine.

Dudko, V. (2006). «Rannii» Oleksandr Tyshchynskyi: storinky zhyttia i tvorchosti [«An early» Alexander Tyshchynskyi: life and creation pages]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle.* № 6. P. 76–83.

Demchenko, T.P. (2007). Vybir shliakhu: ukrainska dolia Illi Shraha [The choose of the way: Ukrainian destiny of Ilya Shrah]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle.* № 4. P. 3–9.

Rakhno O.Ya. (2009). Chernihivski zemtsi [Chernihiv landowners]. Chernihiv, Ukraine.

Kovalenko O.O. (2009). H. Myloradovych i chasopys «Chernyhovskyi lystok» [H. Miloradovic and magazine «Chernihiv leaf»]. *Literatura ta kultura Polissia: Zbirnyk naukovykh prats – Literature and culture of Polissya. Collection of scientific works.* Vyp. 51. P. 59–67. Nizhyn, Ukraine.

Camoilenko, H.V. (2011). Virnyi druh L. Hlibova O. Tyshchynskyi [A true friend of L. Hlibov A. Tyshchynskyi]. *Literatura ta kultura Polissia: Zbirnyk naukovykh prats – Literature and culture of Polissya. Collection of scientific works.* Vyp. 63. P. 49–59. Nizhyn, Ukraine.

[67] Максимович Т. [Могилянський М.] Чернігівські мемуаристки… Кн. XXV (1929). С. 370.
[68] Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXI сессии 1895 г., с 16-го января по 1-е февраля 1896 г. Чернигов: Тип-фия Губернского Земства. 1896. С. 120, 125.
[69] Очерк 25-летней деятельности… С. 11.
[70] Похороны А.А. Тищинского. *Черниговские губернские ведомости*. 1896. № 699. 2 февраля. Часть неофициальная. С. 2.
[71] Местные известия. *Черниговские губернские ведомости*. 1896. № 697. 31 января. Часть неофициальная. С. 1.
[72] ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1015. Арк. 45 зв.
[73] Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX ст.). Запоріжжя: Просвіта, 2011. С. 13.
[74] Олександр Амфіанович Тищинський (1835–1896): (Біобібліогр. покажч.) / Упор. і вступ. ст. О.Б. Коваленка та О.Я. Рахна; Наук. ред. О.Б. Коваленко; Ред. І.Я. Каганова; Відп. за вип. І.М. Аліференко. Чернігів: Черніг. ОУНБ ім. В.Г. Короленка, 2020. 79 с.

Ivanytska, S.H. (2011). Ukrainska liberalno-demokratychna partiina elita: «kolektyvnyi portret» (kinets XIX – pochatok XX st.) [Ukrainian liberal-democratic party elite: «collective portrait» (the end of XIX – the early XX c.)]. Zaporizhzhia, Ukraine.

Rakhno O.Ya. (2013). Holovy Chernihivskoi hubernskoi zemskoi upravy: Biobibliohrafichnyi dovidnyk [Heads of the Chernigiv provincial zemstvo administration: Biographical guide]. Chernihiv, Ukraine.

Mylytsia, Yu. (2013). Ukrainskyi hromadskyi ta politychnyi diiach Oleksandr Tyshchynskyi (1835–1896) [Ukrainian public and political figure Alexander Tyshchynskyi (1835–1896)]. *Juvenia studia: Zbirnyk studentskykh naukovykh prats – Juvenia studia: Collection of student scientific works*. Vyp. 3. P. 127–129. Chernihiv, Ukraine.

Polovnikova, S.O. (2014). Kolys na Siverianskii … (za spohadamy ta arkhivnymy dzherelamy) [Once in Siverschina … (according to memoirs and archival sources)]. *M. Kotsiubynskyi: pohliad z XXI st.: Zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf. 18–19 veresnya 2014 r., prysviachenoi 150-richchiu vid dnia narodzhennia M. Kotsiubynskoho – M. Kotsyubynsky: a view from XXI c.: Collection of materials of All-Ukrainian scientific-practical conference 18–19 of September 2014, assigned 150th anniversary of the day of the birth of M. Kotsyubynsky*. P. 304–310. Chernihiv, Ukraine.

Kovalenko, O.O. (2016). Knyha v zhytti i diialnosti H.O. Myloradovycha [Book in life and work of H.A. Miloradovic]. *Kraieznavcha diialnist bibliotek Chernihivshchyny. Zbirnyk materialiv oblasnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Local lore activity of libraries of Chernihiv region. Collection of materials of the regional scientific-practical conference*. P. 90. Chernihiv, Ukraine.

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Kovalenko Oleksandr B. – Ph.D. in Historical Sciences, Professor, Director of the O.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-humanitarian disciplines of the T. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium».

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Rakhno Oleksandr Ya. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Local History of the O.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-humanitarian disciplines of the T. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium».

O.A. TYSHCHYNSKYI'S SOCIAL ACTIVITY (1835–1896)

The purpose *of the publication is to reconstruct the main stages of life and social activity of O.A. Tyshchynskyi (1835–1896), who largely contributed to the development of civil society, local government, education, science and culture in Chernihiv region.* ***The scientific novelty*** *of the publication is related to the use of newly discovered sources and historiographical studies, analyzed on the basis of the principles of historicism, objectivity and comprehensiveness with the help of modern methodological tools.* ***Conclusions.*** *The involved source base allowed to find out the directions of multifaceted activity of O.A. Tyshchynskiy, that belonged to the liberal-democratic intelligentsia and was one of the key figures in many spheres of life in Chernihiv region and an active participant of the Ukrainian national movement in the region in the second half of the XIX c. The member of the Chernihiv hromada in the 80s and 90s of the XIX c., the member of the Chernihiv county and provincial zemstvo assemblies, Chernihiv City Duma, the chairman of the Chernihiv county zemstvo administration, honorary justice of the peace, one of the founders of the Chernihiv Public Library and leaders of the Chernihiv City Bank, O.A. Tyshchynskyi had considerable authority among contemporaries, who called his «kum» with authority. Therefore, the promulgation of the creative heritage and honoring the memory of O.A. Tyshchynskyi seems to be an urgent need.*

Key words: *O.A. Tyshchynskyi, Kharkiv-Kyiv Student Society, Chernihiv hromada, Chernihiv County Zemstvo, Chernihiv City Duma, Chernihiv City Bank.*

Дата подання: 12 листопада 2021 р.
Дата затвердження до друку: 18 листопада 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коваленко О., Рахно О. Громадська діяльність О.А. Тищинського. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 114–122. DOI: 10.5281/zenodo.5794184.

Цитування за стандартом APA

Kovalenko, O., Rakhno, O. Hromadska diialnist O.A. Tyshchynskoho (1835–1896) [O.A. Tyshchynskyi's social activity (1835–1896)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 114–122. DOI: 10.5281/zenodo.5794184.

УДК 94 (477)

Олександр Тарасенко

●

ПОВІТОВІ ДУХОВНІ УЧИЛИЩА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (XIX – початок XX ст.)

DOI: 10.5281/zenodo.5802193

© О. Тарасенко, 2021. CC BY 4.0

Мета *публікації – комплексна реконструкція початкової духовної освіти на теренах Чернігівської єпархії в XIX–XX ст., висвітлення діяльності Чернігівського, Новгород-Сіверського та Стародубського повітових духовних училищ.* ***Методи*** *дослідження: аналіз, синтетичний, історико-генетичний, історико-порівняльний.* ***Новизна*** *матеріалу: уперше розкрито склад і сутність початкової духовної освіти, комплексно висвітлено діяльність духовних училищ у Чернігівській єпархії.* ***Висновки:*** *Система духовної освіти в Російській імперії була сформована внаслідок освітніх реформ на початку XIX ст. Виокремлення духовної освіти знаменувало остаточну корпоративну замкненість духовного стану. Система була представлена трьома щаблями. Початкову духовну освіту здобували в повітових духовних училищах. Кількість училищ в єпархії залежала від потреб і бажання духовенства, яке мало їх утримувати власним коштом. У Чернігівській єпархії протягом XIX – початку XX ст. діяло три училища: Чернігівське, Новгород-Сіверське, Стародубське. Контингент учнів складався переважно з хлопчиків-дітей священно-церковно-служителів. Представники інших соціальних станів допускалися до навчання, але за окремим дозволом і підвищеною платою. Освітній процес регламентувався статутом духовних училищ трьох редакцій. Навчання було спрямоване на підготовку майбутніх церковнослужителів і до вступу в середні духовні навчальні заклади – семінарії. Ревізії духовних училищ Чернігівської єпархії засвідчували переважно посередній/задовільний рівень знань учнів, але найбільшою й складнішою проблемою повсякчас залишалися матеріально-технічні умови та фінансове забезпечення. Новий корпус Чернігівського училища був збудований в 1870-х рр., Стародубського – на початку XX ст., а Новгород-Сіверське училище так і залишалося до закриття в приміщеннях монастиря.*

Ключові слова*: Чернігівська єпархія, духовна освіта, початкова духовна освіта, повітове духовне училище.*

Терміни «духовне училище», «духовна школа» як назви навчальних закладів подібного штибу були відомі здавна. Власного значення й змісту духовне училище набуло в XIX ст. Тоді лишень поширився літературний синонім духовного училища – «бурса», яку яскраво й саркастично змалював М. Пом'яловський (1835–1863). Незважаючи на негативну літературну конотацію, духовні училища посідали важливе місце в освітній системі, бо саме там закладалися підвалини того, що йменувалося духовною освітою. Вони з'явилися внаслідок реформи 1808–1814 рр. шляхом відокремлення початкових класів духовних семінарій. Зрештою, утворилася триступенева система освіти: початкова – духовні училища, середня – духовні семінарії, вища – духовні академії.

У статуті духовних училищ 1814 р.[1] була визначена мета навчальних закладів: виховання в юнацтва «нравственных и физических способностей в утверждении истинного благочестия» (§ 1–2), а навчання «должно образовать благочестивых и просвещенных служителей Слова Божия» (§ 3). Училищем мав управляти ректор, якого затверджувало правління духовної академії за поданням семінарського правління, узгодивши з єпархіальним архієреєм. Ректор мав бути доктором богослов'я або магістром словесних наук, а також архімандритом, ігуменом чи протоієреєм соборної церкви (§ 4). За поданням ректора семінарське правління, за погодженням з архієреєм, призначало трьох або чотирьох учителів, які повинні були мати повну семінарську освіту, а «ищущий учительского места не из духовных обязан предъявить свидетельство о своих познаниях от правительства Народного Просвещения» (§ 9–11).

До училища приймалися діти священно- і церковнослужителів, які навчалися в парафіяльних школах і мали свідоцтва за підписом доглядача («смотрителя») благочиння. Для одинадцяти-дванадцяти річних хлопчиків та їхніх батьків розлука в зв'язку зі вступом до духовного училища часто-густо супроводжувалася страхом, сльозами, розпачем, залиша-

[1] Высочайше утвержденный проект Устава духовных уездных училищ. 30 августа 1814 г. *ПСЗРИ.* Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. XXXII (1812–1815). С. 981–993. (№ 25.675).

ла глибоку психологічну травму. Вихованець Стародубського духовного училища й Чернігівської духовної семінарії, згодом викладач Орловської духовної семінарії й знаний історик-краєзнавець Гаврило Михайлович Пясецький (1838–1900) згадував, що його малолітнього проводжали до Стародуба, як на смерть[2].

Училища мали нижче, середнє й вище відділення з дворічним навчанням у кожному. Але, як згадував вихованець Чернігівського духовного училища 1870-х рр. свящ. Матвій Полонський (1860–1946), багато хто з учнів проходив кожне відділення спочатку начорно, потім набіло, і, зрештою, вчився не шість років, а дванадцять[3]. У нижчому відділенні учні вивчали російську й слов'янську граматики, церковний устав і спів, катехізис, основи латинської і грецької мов. У вищому відділенні вивчалися катехізис, латинська й грецька мови, священна історія, загальна й російська географія. У статуті був детально визначений порядок денний. Навчання тривало з 1 вересня по 15 липня. В училищі тричі на рік проводилися внутрішні іспити за присутності ректора й вчителів. Публічні іспити відбувалися перед вакаціями, за присутності місцевого духовенства, світських чиновників і охочих громадян (§ 15, 16, 22). Неабияку увагу статут приділяв господарству, економічному й матеріальному становищу училища, побуту учнів. Найбіднішим із них виділялося спальне приміщення в семінарії (якщо училище знаходилося при ній) або в монастирі (коли училище знаходилося на території монастиря). Для всіх інших учнів батьки й родичі винаймали квартири. За поведінкою учнів протягом навчального часу спостерігали вчителі, а впродовж позакласного часу – інспектор, якого призначав ректор із числа вчителів (§ 60–64). У найнятих квартирах призначалися старші учні, що мали найкращі успіхи в навчанні та гарні характеристики поведінки (§ 66–68). Випускники училищ із атестатами, характеристиками й рекомендаціями вступали до семінарії автоматично. Малоуспішні учні, які не отримували рекомендацій, могли подавати прохання до семінарського правління й проходити вступні іспити в семінарії.

На повітове духовне училище покладався обов'язок управляти парафіяльними училищами (школами), що знаходилися в його віданні (§ 80–102). Якщо школа знаходилася при повітовому училищі, то управління здійснював особисто доглядач («смотритель»). Заробітна платня вчителів була нижча за викладацькі ставки в семінарії. У штаті повітових духовних училищ мало знаходитися 6 вчителів, четверо з яких іменувалися старшими, а двоє – молодшими, які залишалися «при правах учителей приходских училищ»[4].

Статут духовних училищ дозволяв місцевій церковній владі засновувати в єпархії стільки училищ, скільки було треба для задоволення освітніх потреб місцевого духовенства. У Чернігівській єпархії/губернії, де утворили зрештою 15 повітів, тривалий час існували лише Чернігівське та Новгород-Сіверське повітові духовні училища. Чим це пояснити? Насамперед, браком матеріальної бази та коштів. Перше знаходилося в одному приміщенні з духовної семінарією, друге – розмістили на території Новгород-Сіверського Спаського монастиря, у приміщеннях неіснуючої тамтешньої духовної семінарії. У 1830-х рр. був перебудований у навчальний корпус і почасти гуртожиток двоповерховий монастирський будинок[5], де й розміщувалося училище до кінця свого існування.

Повітові духовні училища мали утримуватися за кошти місцевого духовенства, а воно в Чернігівській єпархії було переважно бідним і не охочим до зайвих витрат. Про це говорить той факт, що в першій половині XIX ст. духовенство єпархії залюбки користувалося дозволом навчати своїх дітей вдома. Батьки приватно навчали приблизно за училищною програмою й привозили нащадків лише на екзамени. Якщо домашній учень успішно долав випробування, можна було продовжувати навчання вдома до наступного іспиту. Якщо результати іспиту були незадовільні, батьки мусили залишати дитину в училищі. На думку Св. Синоду, ця освітня пільга була неефективною, у багатьох єпархіях «домашні діти» «провалювали» іспити в училищах. Однак, джерельний матеріал засвідчив, що в Чернігівській єпархії домашнє навчання було досить успішним.

У 1830-х рр. над повітовими духовними училищами нависла загроза ліквідації. Оберпрокурор Св. Синоду М. Протасов (1836–1855) уважав, що семінарії надмірно завантажені, а тому духовенству для своїх дітей дозволялося обирати образ виховання й життя за їхніми здібностями та побажаннями[6]. Виникла думка об'єднати духовні повітові та парафіяльні училища зі світськими училищами, та передати їх до Міністерства народної освіти.

---

[2] Бурса в 40-х и 50-х годах прошлого столетия. (Из автобиографии Г.М. Пясецкого, бывшего преподавателя Орловской духовной семинарии). *Орловские епархиальные ведомости*. 1913. № 4. Отдел неофиц. С. 99–102.

[3] Полонський Матвій. Спогади священика. Київ, 2012. С. 62.

[4] О правах старших и младших наставников духовных уездных училищ. 10 мая 1852 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1853. Собр. 2. Отд. 1. Т. XXVII (1852). С. 327. (№ 26257).

[5] Державний архів чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 128. Оп. 3. Спр. 6076. Арк. 1–2.

[6] Преображенский И. Отечественная Церковь по статистическим данным с 1840–41 по 1890–91 гг. Санкт-Петербург, 1901. С. 148.

Уважають, що корпоративну систему духовної освіти від руйнування врятувало енергійне втручання Московського митрополита Філарета (Дроздова; 1782–1867)[7]. В училищах посилили викладання дисциплін, пов'язаних із богослужбовою практикою, вочевидь, заохочуючи випускників замість семінарій йти на причетницькі посади в парафії.

Через брак коштів в училищах тримали мінімум обслуги. Лише в 1840 р. на духовні училища поширилася норма, яка діяла для гімназій і повітових училищ, коли дозволялося приймати на службу в навчальний заклад лікарів без жалування, але з правами медичних працівників у цивільних закладах[8].

Ревізії духовних училищ Чернігівської єпархії в першій половині XIX ст. вказали на низький рівень знання церковнослов'янської мови. Учні не розуміли значення багатьох слів. Учителю чернігівського училища Івану Полуянову наказали більш ретельно ставитися до викладання. Загалом у 1842 р. доглядач училища соборний ієромонах Платон, учителі Федір Чернявський, Іван Пеневич та Іван Григорович характеризувалися відмінно, а інспектору Федоту Дорошевському, за пильність до своїх обов'язків, навіть видали матеріальну винагороду в розмірі річного окладу. Ревізори не схвалювали практику оренди для учнів квартир у місті, указували на необхідність Чернігівському духовному училищу мати власний корпус, бо «сусідство» з семінарією, на їхню думку, шкодило навчальному процесу[9].

Наприкінці 1850-х рр. духовенство північних і віддалених від губернського центру повітів виявило бажання заснувати духовне училище в Стародубі. Ініціатива була підтримана тогочасним Чернігівським архієпископом Філаретом (Гумілевським; 1805–1866). Улітку 1860 р. Св. Синод дозволив придбати будинок прот. Л. Рклицького за 4 тис. руб., зібраних усім духовенством єпархії. Чернігівське семінарське правління, яке керувало цими закладами та їхнім майном, розпорядилося негайно відкрити в Стародубі духовне училище. Виконувати обов'язки доглядача й викладати латинську мову доручили вчителю семінарії свящ. Володимиру Рознатовському. Інспектором і викладачем грецької мови призначили вчителя Чернігівського духовного училища Олексія Левитського. Інші предмети доручили викладати священику Вознесенської церкви Стародуба Михайлу Корицькому, випускникам Чернігівської духовної семінарії Георгію Тросницькому й Трохиму Раковському. Доглядача й інспектора відправили до Стародуба негайно, щоб підготувати відкриття училища 1 жовтня 1861 р. Доглядачу Новгород-Сіверського духовного училища наказали оголосити батькам учнів-вихідців із Стародубського, Новозибківського, Мглинського і Суразького повітів про переведення дітей для навчання до Стародубу, залишивши в Новгород-Сіверському лише сиріт і полукоштних стипендіатів. Учні Чернігівського духовного училища, вихідці з тих самих повітів, мали право продовжити навчання в Стародубі з січня 1862 р. Існуючі духовні училища мали допомогти новому закладу підручниками[10].

Училище відкрили у визначений термін, але становлення нового закладу відбувалося тяжко. Плутанина з переведенням учнів із Чернігова і Новгород-Сіверського, не налагоджена господарська частина, у цілому хитке економічне становище училища спонукали доглядача В. Рознатовського просити єпархіальне начальство про допомогу. На його думку, навчання одного учня мало коштувати 75 руб. на рік. Проте, у нього ще не було повних списків батьків учнів, що унеможливлювало ведення бухгалтерії[11]. У подальшому загроза закриття Стародубського училища періодично з'являлася саме через незадовільне матеріальне становище. Утім, три повітові духовні училища Чернігівської єпархії існували до кінця імперського періоду. В інших єпархіях спостерігалася така само ситуація. Наприклад, у Полтавській єпархії діяли 4 духовні повітові училища, у Харківській – 3, у Катеринославській – 3, Могилівській – 4, Курсько-Білгородській – 5, у Київській – 5.

За матеріальним забезпеченням, чисельністю учнів Чернігівське училище значно переважало Новгород-Сіверське й Стародубське. У ньому навчалося іноді понад 300 чол., при нормі до 200, а в інших двох близько 120–130 чол. у кожному. Чернігівське училище потребувало нових приміщень. У 1841 р. придбали земельну ділянку (садибу Константиновичів), але побудували новий корпус лише через 40 років і на іншому місці.

---

[7] Чистович І.А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столения. *Комиссия духовных училищ*. Санкт-Петербург: Синодальная тип-я, 1894. С. 317–320.

[8] Об определении при уездных духовных училищах особых врачей без жалованья. 21 декабря 1840 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1841. Собр. 2. Отд. 1. Т. XV (1840). С. 842. (№ 14072).

[9] Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). Ф. 802. Оп. 3. Д. 3520. Л. 17, 18 об., 24 об., 27–27 об.

[10] Распоряжение епархиального начальства. *ЧЕИ*. 1861. № 12. С. 139–141.

[11] *ЧЕИ*. 1864. № 6. С. 59.

14 травня 1867 р. був підписаний новий статут духовних училищ[12], який суттєво змінив нормативні положення початкової духовної освіти. Статті статуту набули сухості й конкретності. Утримання училищ залишалося на фінансових плечах місцевого духовенства. Приймалися діти православного віросповідання з усіх верств населення за визначену духовенством платню. Навчання тривало чотири класи з однорічним терміном у кожному, а вихованці після закінчення училища поступали або в семінарію, або деінде (§ 10).

Пункти загального положення статуту духовних училищ свідчать про кардинальні зміни в організації духовної освіти й про нове, більш інтегроване її місце в загальноосвітньому процесі. У статуті розтлумачувалася й конкретизувалася роль місцевого духовенства в утриманні училища. Навколо кожного училища створювався училищний округ, духовенство якого через з'їзди здійснювало управління навчальним закладом, включаючи ухвалення кошторису та розкладки училищного збору (§ 19–20). На з'їзді депутатів духовенства обирали доглядача («смотрителя») училища, якого затверджував на посаді правлячий архієрей. Права й обов'язки доглядача, як і всього училищного правління, досить чітко, хоча і стисло, визначені статутом (розд. V, VI). Училищне правління мало право добирати вчителів, які могли бути духовними чи світськими особами з відповідним рівнем освіти. Так само училищне правління обирало блюстителя з господарської частини з місцевих дворян, почесних громадян або купців (§ 73). В училищі викладалися священна історія, катехізис, церковний статут, російська, церковнослов'янська, латинська, грецька мови, географія, арифметика, чистописання, церковний простий і нотний спів (§ 82). Статут містив пункти «про моральне виховання в училищах» (розд. XII) і «про утримання учнів училища» (розд. XIII).

У подальшому з'являлися укази, що врегульовували деякі аспекти діяльності училищ, не відображені в статуті. Наприклад, 1870 р. Св. Синод ініціював упровадження посад наглядачів («надзирателей»), які мали право займати випускники семінарії 1 розряду[13]. Упроваджувалися нові штати училищ, оклади учителів підвищувалися.

Учителями в духовні училища зазвичай призначали найкращих випускників семінарії. Серед них обирався помічник доглядача училища. Сам же доглядач повинен був мати академічну освіту. У статуті було зазначено розмір заробітної платні на рік: 900 руб. – доглядачеві, 600 руб. – помічнику, викладачам по 35 руб. за урок, всього передбачалося до 12 уроків. А також по 20 руб. за урок понад норму. Наднормові уроки передбачалися лише з грецької мови, арифметики та географії. Платня була замалою і не привабливою для більш кваліфікованих викладачів. Реформування духовної освіти мало відбуватися протягом кількох років. Чернігівське єпархіальне начальство підготувало звіт про матеріальне становище духовних училищ, де основними недоліками визнавалися невідповідність приміщень вимогам нового статуту й недостатнє фінансування навчальних закладів[14].

Утім реалізація реформи тривала. Були створені Чернігівський, Новгород-Сіверський і Стародубський училищні (навчальні) округи. До Чернігівського округу відносилися Чернігівський, Ніжинський, Борзенський, Козелецький, Остерський, Городницький повіти й два благочиння Сосницького повіту (404 парафіяльні церкви). До Новгород-Сіверського округу входили Новгород-Сіверський, Глухівський, Конотопський, Кролевецький повіти й два благочиння Сосницького повіту (299 церков), до Стародубського округу – Стародубський, Мглинський, Суразький і Новозибківський повіти (274 церкви). Згодом деякі парафії «змінювали приписку». Наприклад, у 1872 р. 116 церков Стародубського училищного округу було переведено в юрисдикцію Новгород-Сіверського округу, що зрештою призвело до матеріальної кризи Стародубського училища. Такі й подібні доленосні питання в освітній сфері вирішувалися на загально-єпархіальних з'їздах депутатів духовенства (двічі на рік). Зазвичай їм передували окружні з'їзди, де розглядалися й вирішувалися справи стосовно окружних училищ. Вихідцям з інших єпархій було дозволено вступати в училища Чернігівської єпархії, але за згодою духовенства навчального округу[15].

За процесом реформування духовно-навчальних закладів пильно стежив Св. Синод, регулярно направляючи в єпархії ревізорів, які були досить прискіпливими до виявлення недоліків навчального процесу. Ревізії ніби підвели риску під попереднім етапом існу-

[12] Высочайше утвержденный Устав духовных училищ. 14 мая 1867 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1871. Собр. 2. Т. XLII (1867). С. 511–519. (№ 44572).

[13] Об учреждении в духовных училищах должности надзирателей из окончивших курс в первом разряде воспитанников семинарии. 12 ноября 1871 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1874. Собр. 2. Отд. 2. Т. XLVI. С. 501. (№ 50152).

[14] Сведения о состоянии духовных уездных училищ Черниговской епархии, составленные в виду полного их преобразования в хозяйственно-экономическом отношении по Высочайше утвержденному в 14–й день мая 1867 г. уставу духовных училищ. *Прибавление к ЧЕИ*. 1870. № 17. С. 315–333.

[15] Относительно принятия в духовные училища детей иноепархиального духовенства. *ЧЕИ*. 1869. № 6. С. 167–168.

вання духовних навчальних закладів. Матеріали синодальних ревізій першої половини 1870-х рр. важливі також у контексті підготовки й проведення парафіяльної реформи в другій половині того ж таки десятиріччя, бо відповідальність за існування й функціонування духовних училищ покладалася на парафіяльне духовенство.

Ревізії 1870 р. і 1873 р. виявили низку недоліків, насамперед, це стосувалося навчально-виховного процесу[16]. Успішність учнів із переходом до старших класів знижувалася. Дивно, але підготовка учнів Чернігівського духовного училища виявилася гіршою від «новгород-сіверців» і «стародубців». Багато учнів засвідчили погане знання грецької та латинської мов[17]. Слід було також посилити контроль за викладанням російської й церковнослов'янської мов, ревізори вимагати від учителів використання новітніх методик викладання[18].

Також поведінка учнів усіх трьох училищ мала незадовільну оцінку ревізорів. На їхню думку, недоліки в навчанні та вихованні були пов'язані з поблажливим ставленням училищних правлінь до учнів, насамперед, з боку членів правлінь від духовенства. Коли на засідання виносилося питання про відрахування учня з училища за неуспішність у навчанні чи за дисциплінарне порушення, то члени правління від духовенства завжди голосували «проти». Тоді подібні справи виносилися на окружний з'їзд духовенства, де й поготів проявлялася корпоративна солідарність. Депутати на з'їздах усіх округів схвалювали задовільне становище училищ і кошторис на наступний навчальний рік. Учителі усвідомлювали, що масове неповернення вчасно учнів із вакацій на совісті батьків, але превентивні покарання за подібні порушення навчального процесу зазвичай не застосовувалися, бо матеріальне існування училищ і вчителів цілком залежало від духовенства. Доводилося вважати, що численні пропуски занять спричинені браком взуття та рекомендувати батькам забезпечити своїх дітей взуттям, хоча б по 2 пари[19].

Наголос у звітах ревізорів на проблемах Чернігівського духовного училища, на нашу думку, зумовлений також бажанням привернути увагу й місцевого духовенства, і Св. Синоду до вирішення питання щодо будівництва нового, окремого від семінарії, училищного корпусу. Справді, 18 вересня 1873 р. ректор семінарії прот. Василь Розов, за підтримки Чернігівського єпископа Нафанаїла (Савченка; 1799–1875), подав до Св. Синоду клопотання про будівництво нового корпусу для училища на місці, яке було придбане ще 1841 р. З'ясувалося, що ця ділянка землі не зручна для училищного корпусу. За згодою сторін її обміняли на земельну ділянку Єлецького монастиря. Синод погодив ініціативу й наказав скласти проєкт і кошторис для будівництва нового училища[20], пообіцявши виділити 30 тис.[21] Решту мало зібрати місцеве духовенство.

Спеціально створена комісія підготувала доповідь про об'єднання Стародубського училища з Чернігівським, яку на травневому 1872 р. єпархіальному з'їзді депутати відмовилися обговорювати, посилаючись на перевантаженість порядку денного[22]. У лютому 1873 р. на єпархіальному з'їзді провели голосування й більшістю голосів (47 проти 15) відкинули ідею ліквідації Стародубського училища. Натомість запропонували розглянути питання про повернення до Стародубського округу 116 церков, переданих раніше Новгород-Сіверському навчальному округу. Депутати Чернігівського округу погоджувалися на приєднання Стародубського училища за умови, якщо Св. Синод виділить 40 тис. на будівництво нового училища в Чернігові[23].

Аналіз документів Стародубського духовного училища свідчить, що духовенство округу ставилося до проблем навчального закладу прохолодно, якщо не байдуже. Призначений на січень 1874 р. з'їзд не відбувся через відсутність депутатів. Доглядач училища доповідав архієрею, що на трьох попередніх окружних з'їздах депутати відмовлялися обговорювати проблеми функціонування навчального закладу[24]. У травні 1876 р. на загально-єпархіальному з'їзді викладач семінарії М. Лілеєв доповідав про результати ревізії Стародубського й Новгород-Сіверського училищ. Зрештою, депутати ухвалили лише рі-

[16] Отчет о ревизии духовно-учебных заведений Черниговской епархии, произведенной с 3 мая по 4 июня 1870 г., в видах подготовления оных к полному преобразованию по Высочайше утвержденным в 14 день мая 1867 г. уставам и штатам. *РГИА*. Ф. 802. Оп. 91. Д. 5. Л. 2–3 об.; Окремий додаток. С. 1–68.; По отчету действительного статского советника Лебедева о ревизии Черниговского духовного училища. 9 декабря 1873 г. *РГИА*. Ф. 796. Оп. 154. Д. 978. 8 л.; Окремий додаток. С. 1–60.
[17] *ЧЕИ*. 1874. № 10. С. 183–203.
[18] *ЧЕИ*. 1874. № 8. С. 137–154.
[19] *ЧЕИ*. 1875. № 4. С. 77.
[20] *ЧЕИ*. 1874. № 5. С. 83–84.
[21] Об отпуске в пособие духовенству Черниговского учебного округа на постройку дома для тамошнего духовного училища тридцати тысяч рублей из духовно-учебного капитала. 21 декабря 1873 г. *РГИА*. Ф. 796. Оп. 154. Д. 997. 32 л.
[22] *ЧЕИ*. 1872. № 20. С. 516–517.
[23] *ЧЕИ*. 1873. № 14. С. 278–280.
[24] *ЧЕИ*. 1874. № 11. С. 238–239.

шення повернути до Стародубського округу половину з 116 церков, раніше переданих до Новгород-Сіверського округу[25].

Очевидно, складнощі перехідного періоду змусили доглядача Чернігівського духовного училища Антона Стаховського звільнитися з посади за власним бажанням у березні 1874 р. Вакантним залишилася також посада економа, тобто бракувало людини, яка відповідала за матеріальне становища училища[26].

12 липня 1874 р. на єпархіальному з'їзді 84 депутати розглядали плани, фасади, кошториси будівництва нового корпусу Чернігівського духовного училища. Раптом представники Новгород-Сіверського й Стародубського училищних округів заявили про небажання брати участь у зборі коштів на будівництво, бо їм, мовляв, нема чим покривати витрати на свої училища. Коштів, лишень зібраних духовенством Чернігівського округу, не вистачало навіть на початок будівництва. Пролунала пропозиція зменшити розміри будівництва і, відповідно, кошторисів, а на майбутнє категорично відмовляти проханням прийняти до Чернігівського училища дітей з інших училищних округів.

Дискусія загострювалася. Першими отямилися депутати Конотопського повіту, висловивши бажання взяти участь у будівництві нового корпусу Чернігівського училища, але за умови, що Конотопський повіт буде приписаний до Чернігівського округу. З'їзд ухвалив передати клопотання на розсуд архієрея, але депутати Стародубського округу заявили про категоричну незгоду об'єднатися з Чернігівським округом. Такої ж думки були депутати Новгород-Сіверського округу, які нагадали, що доглядач Новгород-Сіверського духовного училища архімандрит Анатолій на окружному з'їзді депутатів у січні 1874 р. зауважив, що шестирічний досвід показав, що ніяке перетворення не допоможе нашим духовним училищам. Чи не ліпше взагалі закрити наше Новгород-Сіверське духовне училище, а капітали спрямувати на виховання дітей в гімназії. Ця несподівана пропозиція викликала жваве обговорення, яке закінчилося рішенням депутатів, що духовне училище в Новгород-Сіверському має таки існувати. Зрештою депутати запропонували пристосувати програму навчання до програми прогімназії, аби випускники духовного училища, не потрапивши за квотою до семінарії, могли вступати до гімназії. Ця пропозиція не мала підтримки. Депутати висловилися за відкриття паралельних класів у семінарії[27]. Але це не вирішувало головного питання – будівництва нового Чернігівського духовного училища.

Депутати Чернігівського округу погрожували наглухо закрити двері училища для вихідців з Новгород-Сіверського й Стародубського округів. Оскільки дехто з депутатів сумнівався в доцільності категоричного розв'язання проблеми, на єпархіальному з'їзді вирішили поставити на голосування, яке засвідчило (48 голосів «за», 34 – «проти»), що духовенство Стародубського й Новгород-Сіверського округів буде фінансувати будівництво нового Чернігівського духовного училища, але у втричі меншому обсязі, ніж духовенство Чернігівського округа[28].

26 серпня 1876 р., після молебня в кафедральному соборі, преосвященний Серапіон (Маєвський; 1827–1891), за участі Чернігівського губернатора М.П. Дарагана (1833–1918), освятив закладку училищного корпусу[29]. Будівництво здійснював підрядчик купець Фрумкін. У 1879 р. будівництво основного корпусу Чернігівського духовного училища завершували, а посада доглядача досі залишалася вакантною. Вибори призначили на 18 серпня, коли мав відбутися з'їзд духовенства Чернігівського округу[30]. Доглядачем училища обрали протоієрея кафедрального собору Євфімія Пучковського («за» – 41 голос, «проти» – 1)[31].

Новозбудований корпус училища урочисто відкрили 27 серпня 1879 р. Того ж дня преосвященний Серапіон (Маєвський) освятив храм на честь свт. Димитрія (Ростовського), облаштований у пономарні Петро-Павлівського теплого храму Єлецького монастиря, де для учнів духовного училища служили ранні літургії[32]. У монастирі також обладнали дерев'яний будинок для розселення своєкоштних учнів, а для казеннокоштних учнів побудували гуртожиток на училищному подвір'ї, позичивши гроші в Глухівського Петро-Павлівського монастиря[33]. У другій половині 1880-х рр. духовенство Чернігівського окру-

[25] *ЧЕИ*. 1876. № 22. С. 535.
[26] *ЧЕИ*. 1874. № 10. С. 219.
[27] Журнал общеепархиального съезда депутатов духовенства Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1874. № 22. С. 489–492.
[28] Журналы епархиального съезда. *ЧЕИ*. 1874. № 19. С. 412–413.
[29] Закладка новых зданий Черниговского духовного училища и для Черниговской женской гимназии. *Прибавление к ЧЕИ*. 1876. № 18. С. 512–515.
[30] *ЧЕИ*. 1879. № 27–28. С. 399.
[31] *ЧЕИ*. 1879. № 40. С. 548–549.
[32] *Прибавление к ЧЕИ*. 1879. № 34–35. С. 365–366.
[33] О займе у Глуховского Петропавловского монастыря 5 тыс. руб. на устройство общежития при Черниговском духовном училище. 30 ноября 1878 г. *РГИА*. Ф. 796. Оп. 159. Д. 523. 7 л.

гу неодноразово порушувало питання про перебудову гуртожитку, збільшення вмісту до 250 осіб і облаштування там квартир для двох наглядачів. Під час з'їзду в січні 1888 р. це питання було відкладене до тих пір, коли будуть зібрані необхідні кошти для будівництва[34].

Бібліотека училища складається з близько двох з половиною тисяч книжок, серед яких чимало було застарілих підручників. На щорічних з'їздах ухвалювали рішення про асигнування 150 руб. на придбання для училища нових книжок. Крім того, учні щороку здавали на бібліотеку по 30 коп. (заможні) та по 15 коп. (бідні). У 1879–1880 н. р. Чернігівське духовне училище містило 284 учнів, із них 257 дітей священно- і церковнослужителів, 28 дворян, міщан і козаків. У 4-му класі навчався 41 учень, 32 закінчили й вступили до семінарії, 9 чол. залишили на повторний. Усього з усіх класів на повторний курс залишили 62 учня, тобто майже чверть. Відмінників загалом у всіх класах було лише 5 чол.[35]

У лютому 1879 р. Св. Синод затвердив подання Чернігівського єпископа Серапіона (Маєвського) про заснування в Чернігівському духовному училищі двох стипендій: імені прот. Стефана Івашутича і його сина колезького асесора Миколи Стефановича Івашутича, котрі пожертвували по 1000 руб., на відсотки з яких утримувалися учні з бідних духовних сімей, що не мали церковно-коштного утримання[36]. Також Чернігівський єпископ Веніамін (Биковський; 1821–1893) на власний кошт утримував одного бідного учня[37].

10 квітня 1883 р. єпископ Веніамін (Биковський) освятив збудовану на третьому поверсі головного корпусу училища церкву на честь Кирила і Мефодія[38]. Службу відправляв штатний священик. 1890 р. за ініціативи єпископа Веніаміна заснували товариство прп. Веніаміна Печерського (XIV ст.), яке надавало допомогу учням книгами, одягом та іншими речами[39].

20 серпня 1883 р. на окружному з'їзді правління Чернігівського духовного училища порушили питання про будівництво стіни, яка би відокремила гуртожиток училища в Єлецькому монастирі від самого монастиря. Зробити це було потрібно аби запобігти спілкуванню учнів з послушниками монастиря, які, буцімто, негативно впливають на них. Зауваження з цього приводу було зроблено інспектором Св. Синоду С.І. Миропольським (1842–1907). Депутати відхилили пропозицію правління, вважаючи її неефективною. Натомість вирішили створити посаду третього наглядача з окладом 300 руб., який мав наглядати безпосередньо в гуртожитку на території Єлецького монастиря. Це передбачало додаткові відрахування церков округу по 60 коп. на рік. Депутати з'їзду одразу відхилили інші пропозиції правління училища: побудувати дзвіницю й придбати дзвони для училищної церкви, закласти училищний сад, знести курган на території училища (відомий нині як курган Чорна могила), який затуляв зовнішній вигляд головного корпусу училища, а на тому місці побудувати альтанку для відпочинку. Але правління училища зажадало встановити на училищну церкву хрест такої форми, як на будівлі Петербурзької академії наук: на мармуровому п'єдесталі металевий янгол в молитовному образі з хрестом у руці. Депутат свящ. П. Острицький запропонував подарувати училищу звичайний хрест, а кошти спрямувати на матеріальну підтримку співробітникам училища[40]. Кирило-Мефодіївська церква, яка залишилася без хреста *à la* Петербург, натомість отримала пожертви: від настоятеля Козелецького монастиря ієромонаха Сергія священицькі облачення та інше церковне начиння, від настоятеля Рихлівського Миколаївського монастиря архімандрита Георгія церковне облачення і 12 книжок міней в шкіряних палітурках[41], а священик с. Копті Козелецького повіту Петро Острицький, як і обіцяв, виготовив на власний кошт великий з позолотою хрест, привіз до Чернігова й встановив на училищну церкву[42].

Щойно побудували нове Чернігівське духовне училище, коли знову загострилося питання щодо існування двох інших духовних училищ. Св. Синод ініціював скорочення/закриття в усіх єпархіях духовних училищ з метою заощадження коштів та полегшення грошового навантаження на єпархіальне духовенство. У Чернігівській єпархії з цього приводу на сторінках «ЧЕИ» розгорнулася дискусія. Автор, під криптонімом С.І.К., виступив у

[34] *ЧЕИ*. 1888. № 6. С. 284–286.
[35] *ЧЕИ*. 1879. № 46. С. 663–682.
[36] Об учреждении при Черниговском духовном училище двух стипендий: одной – имени коллежского асессора Николая Ивашутича, и другой – имени протоиерея Стефана Ивашутича. 1 декабря 1878 г. *РГИА*. Ф. 796. Оп. 159. Д. 489. 21 л.; *ЧЕИ*. 1879. № 37. С. 491–493.
[37] *ЧЕИ*. 1884. № 10. С. 226.
[38] *ЧЕИ*. 1883. № 8. С. 250.
[39] Устав общества преподобного Вениамина для вспомоществования недостаточным воспитанникам Черниговского духовного училища. *ЧЕИ*. 1891. № 4. С. 150–158.
[40] Журналы съезда депутатов Черниговского училищного округа. *ЧЕИ*. 1883. № 19. С. 545–547, 549–551, 553–554.
[41] *ЧЕИ*. 1884. № 4. С. 81–82.
[42] От правления Черниговского духовного училища. *ЧЕИ*. 1884. № 1. С. 8–9.

1879 р. з низкою публікацій, де активно підтримував ідею ліквідації Стародубського й Новгород-Сіверського духовних училищ. Особливо «не щастило» Стародубському училищу, яке, буцімто, було відкрито випадково, з ініціативи/примхи покійного Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського). Перші 10 років (1860–1870) воно ледь животіло, потреби в ньому немає, з 1872 р. неодноразово його намагалися закрити й майже закрили. Лише втручання якихось сил, не названих автором, завадило довести цю справу до кінця[43]. Автор наголошував на поганій підготовці учнів, у 1878 р. жодний випускник Новгород-Сіверського духовного училища не склав іспит до семінарії. Натомість, підготовка учнів Чернігівського духовного училища гарна, до того ж батькам дітей, які вже навчаються в семінарії чи жіночому єпархіальному училищі, зручніше буде навчати молодших дітей у Чернігові, тобто в одному місті, а не розвозити їх у різні кутки єпархії. Далі дописувач критичної статті наголошував, що Стародубське духовне училище не має гуртожитку, у Новгород-Сіверському духовному училищі гуртожиток є, але вміщує лише чверть учнів (24 з 107)[44].

Аналіз звітів правління Чернігівської духовної семінарії виявив дещо іншу ситуацію. Слабку підготовку на вступних екзаменах до семінарії засвідчили учні всіх духовних училищ. Так, учні Чернігівського духовного училища під час вступу до семінарії краще складали грецьку мову й арифметику, але й вони недостатньо добре знали граматику, погано перекладали, знали мало грецьких слів. Вихованці Новгород-Сіверського духовного училища у 1878 р. засвідчили погані знання арифметики. Зокрема, Григорій Громаковський, зазначений у списку випускників на третьому місці, не знав перших чотирьох дій арифметики, не знав прості дроби. Навіть перший учень, Болхаревський, мав проблеми під час відповідей. Дмитро Григоровський і Петро Сапожков не розв'язали самостійно жодного завдання. Інші взагалі не могли відповісти й отримали незадовільно. Загалом, із 62 учнів-абітурієнтів (32 – з Чернігівського духовного училища, 13 – зі Стародубського і 11 – з Новгород-Сіверського) відсіяли 11 чоловік (18%), із них 8 – випускники Новгород-Сіверського духовного училища[45]. Зауважимо, що набір до семінарії мав ліміт у 50 чол.

Думки автора критичних статей суперечили також висновкам синодального ревізора С.І. Миропольського, який у звіті 1876 р. вказував, що Новгород-Сіверське духовне училище за облаштуванням та організацією навчально-виховного процесу було найкращим в єпархії. Стародубське училище знаходилося в гіршому становищі, але належало виправленню[46].

Незважаючи на загрозу закриття Стародубського духовного училища, липневий окружний з'їзд 1879 р. не відбувся, бо з 25 депутатів з'явилися лише 14[47]. У 1881 р. загальне педагогічне зібрання Чернігівської духовної семінарії схвалило звіти усіх духовних училищ єпархії, зазначивши, що справи навчально-виховного процесу в них цілком задовільні. У серпні 1882 р. на єпархіальному з'їзді депутати вирішили, що закриття одного чи двох училищ є недоцільним[48]. За кілька років питання бути чи не бути духовним училищам Чернігівської єпархії постане знову.

Тим часом відбулися доленосні події в імперії, змінився суспільно-політичний курс, одним з ідеологів якого був новопризначений обер-прокурор Св. Синоду К.П. Побєдоносцев (1827–1907). Іншу церковну епоху знаменували також нові статути духовних навчальних закладів[49]. Вихованців духовних училищ відтепер мали готувати виключно для служіння православній Церкві (§ 1). Випускникам духовних училищ закрили доступ до середньої освіти деінде, крім семінарій. Доглядача вже не обирали на з'їзді духовенства, а призначав Св. Синод за поданням архієрея (§ 43). Так само й вчителі училища відтепер не затверджувалися владикою, а призначалися на початку кожного навчального року, а серед навчального року – обер-прокурором Св. Синоду (§ 61). У 1883 р. змінився порядок вступу до семінарії вихованців духовних училищ. Була затверджена постанова Св. Синоду, згідно з якою вступні екзамени для них скасовувалися. Натомість прийом здійснювався на основі свідоцтва, що видавалося училищним правлінням. Вакансії заповнювали найкращі за успішністю. Коли не вистачало вакансій, то семінарія могла клопотатися про відкриття паралельних класів, але на єпархіальні кошти. Малоуспішні учні поверталися додому й

[43] С.І.К. О предметах, подлежащих обсуждению депутатов общеепархиального съезда, имеющего быть 18 августа 1879 г. *Прибавление к ЧЕИ*. 1879. № 23. С. 251–254.
[44] С.І.К. К вопросу о закрытии одного из трех духовных училищ Черниговской епархии. *Прибавление к ЧЕИ*. 1879. № 25. С. 277–284.
[45] *ЧЕИ*. 1879. № 1–2. С. 17–22.
[46] Миропольский С. Обозрение духовно-учебных заведений Черниговской епархии в 1876 г. Б. м., б. д. С. 27–48.
[47] *Прибавление к ЧЕИ*. 1879. № 41. С. 463–465.
[48] Постановления общеепархиального съезда депутатов от духовенства по училищным делам. *ЧЕИ*. 1882. № 31. С. 497.
[49] Высочайше утвержденные Уставы: I. Устав православных духовных семинарий и II. Устав духовных училищ. 22 августа 1884 г. *ПСЗРИ*. Собр. 3. Т. IV (1884). С. 448–455. (№ 2401).

могли самостійно поліпшити свої знання і потім уже вступати до семінарії на загальних засадах, тобто, склавши іспити[50].

Аналіз джерел не дає підстав стверджувати, що в цілому життя духовних училищ радикально змінилося. Застарілі проблеми, як-от брак коштів на утримання, ремонт чи перебудову училищних приміщень, не зникли. Кращою була ситуація з Чернігівським духовним училищем, але й тут щороку дефіцит бюджету складав близько 1,5 тис. руб. Регулярно шукали статті, де можна було скоротити витрати. Наприклад, укладати контракти на постачання продуктів та інших необхідних матеріалів для училища в період, коли на ринку існують нижчі ціни, також користуватися послугами не лише чернігівських комісіонерів, а й з інших міст. Училище потребувало перебудови гуртожитку. Загально-єпархіальний з'їзд вирішив скорочувати витрати на оплату праці викладачам і на утримання повнокоштних і полукоштних учнів. Також скасували витрати на поточний ремонт, придбання ламп системи Кумберга, на 1200 дерев для саду, на бібліотеку та канцелярію тощо. Таким чином, економія склала 5495 руб.[51] На з'їзді розглядалося багато прохань щодо видачі грошової допомоги, підняття зарплати, зняття оплати з учнів за навчання, скасування заборгованості. Більшість прохань була відхилена.

Навчально-виховний процес також не змінився. Традиційним залишалося порушення розпорядку навчання, зокрема у 1880/81 н. р. з 217 учнів Чернігівського духовного училища після закінчення канікул тільки 34 з'явилися вчасно на навчання. Лише 14 порушників надали довідки про хворобу. Інші називали різні причини запізнення, часто досить оригінальні, як-от: «підводи до Чернігова не трапилося», «чекав, коли одужає мати», «був мороз, заметіль, дощ» тощо. Часто-густо причиною запізнення учні називали просто «поважна причина», «хвороба батьків, рідних». Не з'являлися вчасно на навчання навіть ті учні, які проживали в Чернігові, а ті, що приїздили з вакацій до Чернігова, ще кілька днів не йшли до класів, бо запізнення на 2–3 дні вважалося давньою традицією. Виконуючий обов'язки доглядача М. Зеньков пропонував не пускати на вакації тих учнів, які запізнилися на заняття з попередніх канікул. Зрештою, правління училища й зібрання викладачів ухвалили рішення щодо учнів, які не прибудуть на навчання після канікул без поважної причини: карцер на 1 годину за кожний день прогулу, а також знижувати бал за поведінку. Хто пропустить заняття тиждень, виключати з училища[52]. Правління духовних училищ постійно боролося з прогулами занять і відлученнями з гуртожитків без дозволу[53].

Утім, висновки синодального ревізора С.І. Миропольського за результатами перевірки духовних училищ Чернігівської єпархії були невтішними. Чернігівське духовне училище потребувало розширення, владнання справи з гуртожитками. Так само ревізор рекомендував духовенству Стародубського округу розпочати збір коштів на будівництво гуртожитку. Щодо Новгород-Сіверського духовного училища ревізор констатував кепське матеріальне становище, погані умови для навчання й проживання учнів, а відтак запропонував училище закрити, натомість духовенству обміркувати питання будівництва другого духовного училища в Чернігові[54].

Коли питання ліквідації Новгород-Сіверського духовного училища набуло розголосу, Кролевецька міська дума звернулася до загально-єпархіального з'їзду депутатів духовенства, що відбувся в січні 1890 р., з пропозицією перевести училище в м. Кролевець. Керівництво міста обіцяло надати ділянку 5 дес. землі й 5 тис. руб. для будівництва училища. Депутати з'їзду подякували кролевецькому голові, а відповідь пообіцяли надати після вирішення питання про можливість будівництва училища в тому таки Новгороді-Сіверському[55].

У 1893 р. уже Св. Синод звернувся до вікарного Новгород-Сіверського єпископа Мефодія з запитанням, коли, нарешті, розпочнеться будівництво училищного корпусу, гуртожитку для учнів і квартир для викладачів. Владика розпорядився шукати кошти. Але залишалося невирішеним питання місця будівництва нового училища. Надійшло дві пропозиції: від Новгород-Сіверської міської думи про виділення ділянки міської землі на умовах оренди з оплатою по 25 руб. на рік і від Кролевецької міської думи, яка безкоштовно виділяла близько 5 дес. міської землі, а також, якщо цієї землі буде замало, то міська дума

[50] О порядке приема воспитанников духовных училищ в духовные семинарии. 26 ноября 1883 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1886. Собр. 3. Т. III. С. 465. (№ 1860).
[51] *ЧЕИ*. 1886. № 5. С. 121–126.
[52] Журнал правления Черниговского окружного духовного училища от 30 ноября 1881 г. *ЧЕИ*. 1882. № 8. С. 85–92.
[53] О воспрещении воспитанникам духовных заведений отлучек из училищных общежитий в учебные дни. *ЧЕИ*. 1887. № 2. С. 63–64.
[54] *ЧЕИ*. 1888. № 15. С. 554–556.
[55] Журналы общеепархиального январского съезда о. о. депутатов духовенства Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1890. № 5. С. 127–128.

додатково виділяла 1 тис. руб. на придбання сусідньої ділянки пана Неровні, який погодився свою землю продати.

У травні 1894 р. надійшла пропозиція від громадського правління містечка Вороніж Глухівського повіту надати 5 дес. землі неподалік центру для будівництва окружного духовного училища, а ще субсидію в розмірі 1 тис. руб. для облаштування навчального закладу. При потребі поруч можна було придбати ще кілька десятин землі. Керівництво містечка обґрунтовувало пропозицію тим, що до Новгород-Сіверського округу входили Новгород-Сіверський, Глухівський, Кролевецький і половина Сосницького повіту, а Вороніж знаходився в центрі цієї території, до того ж неподалік залізничної станції. Пропозиція була спокуслива й вигідна для духовенства округу[56]. У середині червня того ж року на з'їзді вирішували долю училища[57]. Проти ідеї перевести училище до м. Кролевець категорично виступив педагогічний колектив училища, бо Новгород-Сіверський «стоит в культурном отношении гораздо выше Кролевца: здесь и полная классическая гимназия, и полная женская»[58], а духовне училище було в Новгороді-Сіверському вже понад 100 років. Важливе значення мала зручність сполучення – залізницею й річкою, а також мальовничість краєвидів над Десною, тоді як «местность, где расположен Кролевець, а так же и окрестности его – это Сахара Черниговской губернии»[59]. Безумовно, ці зауваження мали сенс, але й і з практичних міркувань перенесення училища було невигідним, адже в такому випадку педагогічна корпорація змушена була залишити насиджені місця або позбуватися викладацьких посад.

20 лютого 1896 р. відбулося засідання Новгород-Сіверської міської думи, яка заявила про готовність надати для будівництва училища ділянку землі в центрі міста, що примикала до монастирського Троїцького саду. Монастир сприйняв цю пропозицію по-своєму й запропонував обмін: міська ділянка відходить монастирю, а монастир училищу передає ділянку свого «чорного двору». Міська дума засумнівалася в доцільності такого розміну, бо не було жодних гарантій, що монастир не почне на свій розсуд використовувати землю в центрі міста, наприклад, як огород. Голова міської думи за підтримки гласних запропонував такий варіант: жодного обміну, а монастир віддає училищу зазначену ділянку землі («чорний двір»), а місто зобов'язується щорічно виплачувати монастирю 50 руб. По-суті, це був варіант безстрокової оренди землі. Помічник доглядача училища В. Рклицький вважав цей варіант вигідним і для монастиря, і для училища, і для міста. Кошторис будівництва нового корпусу сягав уже близько 60 тис. Третина коштів була зібрана. На його думку, за 3–4 роки можна буде розпочати будівництво[60].

Але минуло майже десять років, а в 1905 р. на окружному з'їзді все ще обговорювали питання будівництва нового училища. Розглядалися плани, кошториси. За розрахунками господарського управління Св. Синоду вартість нового училища становила вже понад 215 тис. руб. Унаслідок інфляції цінні папери, у яких зберігали будівельний капітал, втрачали свою вартість і коштували близько 114 тис. руб. Депутати ухвалили рішення звернутися до архієрея з пропозицією обговорити на загальноєпархіальному з'їзді питання про допомогу будівництву нового училища в Новгород-Сіверському[61].

Восени 1907 р. на окружному з'їзді ухвалили рішення продовжити церковний збір коштів із парафій ще на 3 роки[62]. На 1 січня 1910 р. зібрали 166579 руб. 63 коп.[63] Наприкінці цього року ревізійний комітет склав акт, згідно з яким будівельний капітал дорівнював 172713 руб. 61 коп., більшість у відсоткових паперах, лише 1553 руб. 30 коп. готівкою, на які, на думку будівельного комітету, треба було придбати теж відсоткові папери[64].

Отже, наказ Св. Синоду про будівництво нового Новгород-Сіверського духовного училища був виданий 29 липня 1893 р. Минуло 17 років, а бути чи не бути новому училищу, досі дискутували в церковних колах. Ситуацію детально проаналізував свящ. Г. Кучеровський, зробивши невтішний висновок: необхідні для будівництва фінанси округ само-

---

[56] *ЧЕИ*. 1894. № 6. С. 260–264.
[57] *ЧЕИ*. 1894. № 11. С. 420–421.
[58] Зауважимо, що Новгород-Сіверська чоловіча гімназія також неодноразово знаходилася під загрозою ліквідації чи переведення до іншого міста, приміром, до Ніжина. (Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.). *Киевская старина*. 1894. № 5. С. 221–222).
[59] Рклицкий В., свящ. К вопросу о предполагаемом переводе Новгород-Северского духовного училища в г. Кролевец. *Прибавление к ЧЕИ*. 1894. № 11. С. 453–458.
[60] Рклицкий В. К вопросу об устройстве нового здания Новгород-Северского духовного училища. *Прибавление к ЧЕИ*. 1896. № 9–10. С. 312–313.
[61] Журнал съезда о.о. депутатов духовенства Новгород-Северского училищного округа. *ЧЕИ*. 1906. № 17. Приложение. С. 5–10.
[62] Журнал съезда о.о. депутатов… 1908. № 1. С. 4–5.
[63] Акт временного ревизионного комитета по строительным суммам Новгород-Северского духовного училища. *ЧЕИ*. 1910. № 12. С. 311–315.
[64] Акт ревизионного комитета по Новгород-Северскому духовному училищу. *ЧЕИ*. 1910. № 21. Приложение. С. 10–12.

тужки не зможе зібрати. Питання про допомогу всієї єпархії не виносилося на загально-єпархіальний з'їзд. Єпархіальний свічковий завод значно збіднів, люди в церквах не купляють свічки. На церкви поклали додатковий фінансовий тягар у вигляді обов'язкового страхування 44 руб. 19 коп. щорічно. Автор статті розмірковував: якщо училище буде побудовано, чи виправдані ці витрати, адже в минулому навчальному році лише 8 учнів Новгород-Сіверського училища вступило до семінарії, а за останні роки більше половини учнів мали незадовільні результати навчання. Чи потрібне єпархії таке училище? Справді, на початку XX ст. в училищі навчалося менше учнів, ніж у 80-ті рр. XIX ст. Пропозиція автора статті, який вочевидь висловлював думку значної частини духовенства, була не нова, а доволі проста – ліквідувати Новгород-Сіверське духовне училище, а учнів перевести до Чернігова й Стародуба. Він вважав за краще відкрити 2-ге Єпархіальне жіноче училище, бо бажаючих навчатися дівчат із кожним роком збільшується[65].

Остання спроба зрушити справу будівництва нового Новгород-Сіверського духовного училища була здійснена правлячим чернігівським архієреєм єпископом Василієм (Богоявленським; 1867–1918), який 1 вересня 1911 р. затвердив постанову правління училища про будівництво[66], але реалізувати задавнену ідею так і не поталанило.

Натомість Стародубське духовне училище на початку XX ст. обживалося в новозбудованих приміщеннях, хоча історія його будівництва теж драматична. Рішення про будівництво нового корпусу схвалили 1880 р. У 1885 р. на лютневому окружному з'їзді розглядали, зокрема, питання будівництва гуртожитку для училища. Була укладена угода з молодшим інженером будівельного відділення Чернігівського губернського правління С. Заштовтом на виготовлення плану й кошторису будівництва, але за рік той нічого не зробив і нічого до правління не подав. З'їзд звертався до єпархіального начальства з проханням поклопотатися в цій справі перед начальником губернії. Обговорювали також питання, що в училищі немає свого храму, учні ходять на богослужіння до Вознесенської церкви м. Стародуба, де взимку холодно і діти хворіють[67].

У грудні 1885 р. на з'їзді депутати Стародубського округу розглядали питання купівлі ділянки землі статського радника Корнієвського, що знаходилася поруч із училищем, розглядали прохання про підвищення платні вчителям, співробітникам училища, а також про надання пільги на оплату за навчання деяким учням. Депутати всім відмовили у зв'язку зі значними витратами на будівництво нового корпусу училища[68].

На окружному з'їзді 1887 р. початок будівництва нового училища відтермінували у зв'язку з нестачею коштів і взагалі через бідність Стародубського училищного округу[69]. Очевидно, саме бідність, а можливо й байдужість духовенства до освіти, спричинили щорічні недоїмки з парафій та благочинній. У січні 1888 р. на черговому загально-єпархіальному з'їзді депутатів слухали копію наказу Св. Синоду разом із відношенням Чернігівської консисторії, де було висловлено пропозицію негайно розпочати будівництво нового навчального корпусу в м. Стародубі. Для накопичення необхідного капіталу пропонувалося залучити всю єпархію[70]. На грудневому 1889 р. з'їзді депутатів Стародубського округу констатували, що недоїмки благочинних на будівництво училища продовжували збільшуватися[71].

На січневий 1890 р. загально-єпархіальний з'їзд депутатів надійшло відношення Чернігівського губернського правління, де були представлені креслення й кошторис на будівництва в м. Стародубі кам'яного корпуса для духовного училища[72]. З'їзд передав документи на розгляд Стародубського окружного з'їзду, де водночас мали розглянути пропозицію Новозибківської міської думи збудувати нове училище в м. Новозибкові. Депутати Чернігівського окружного з'їзду погодили надання фінансової допомоги в розмірі 10 тис. руб. для Стародубського училища чи будівництва його там, де вирішить окружний з'їзд[73].

У вересні 1890 р. депутати порушували питання будівництва для училища лазні. Пропоноване раніше вирішення проблеми митися учням деінде виявилося неефективним, бо жодна лазня м. Стародуба під час обстеження лікарем училища не відповідала гігієнічним вимогам. Однак голова Єпархіальної училищної ради єпископ Новгород-Сіверський

[65] Кучеровский Г., свящ. К вопросу о постройке Новгород-Северского духовного училища. *Прибавление к ЧЕИ*. 1910. № 24. С. 860–868; 1911. № 1. С. 11–16.
[66] Журналы съезда о.о. депутатов… 1911. № 23. С. 4–5.
[67] Журналы съезда о.о. депутатов Стародубского училищного округа. *ЧЕИ*. 1885. № 8. С. 276–287.
[68] Журналы съезда депутатов Стародубского училищного округа 16 декабря 1885 г. *ЧЕИ*. 1886. № 7–8. С. 235–241.
[69] *ЧЕИ*. 1888. № 17. С. 597–598.
[70] Там же. 1888. № 6. С. 272, 280–281.
[71] Там же. 1890. № 4. С. 93.
[72] Журналы общеепархиального январского съезда… 1890. № 5. С. 126.
[73] Там же. С. 135–137.

Антоній (Соколов; 1850–1911) підсумував обговорення питання резолюцією, що треба шукати прийнятну лазню, а будівництво училищної лазні не на часі, бо є невідкладна потреба в будівництві нового корпусу училища[74]. На з'їзді депутати Суразького повіту заявили, що в с. Ляличах знаходиться палац із садибою і садом, який дешево продається. З'їзд доручив священикам Георгію Громаковському, Стефану Лапчинському, Андрію Смельницькому зібрати відомості з цього приводу, і, якщо підтвердиться інформація про вигідну купівлю, депутати зобов'язалися негайно зібратися на позачерговий з'їзд.

У 1890 р. на осінньому загально-єпархіальному з'їзді депутатів розглянули пропозицію Новозибківської міської думи. Комісія встановила, що згідно з проєктом для будівництва училища в Новозибкові потрібно 67795 руб., а не 50 тис., як сподівалося духовенство. На той момент у будівельному комітеті знаходилося капіталу на 29373 руб. Незрозумілим було також те, скільки потрібно коштів на утримання збудованого училища. Єпархіальний з'їзд відклав вирішення цього питання, водночас закликавши духовенство збільшувати капітал будівельного комітету[75].

У 1891 р. почесний громадянин Нових Мизиричів Суразького повіту Іван Ісаєв пропонував купити в нього два будинки (кам'яний і дерев'яний), якщо училище буде переведене із м. Стародуба. Депутати на з'їзді відхилили цю пропозицію й поставили на голосування будівництво нового училища в м. Стародубі або в м. Новозибкові. Голоси поділилися навпіл, але голова з'їзду – свящ. Микола Преображенський – голосував за «Стародуб»[76].

У вересні 1892 р. на з'їзді депутатів округу слухали питання про оформлення документів на подаровану містом землю для будівництва училища, про план і кошторис будівництва. Ухвалили будувати училище підрядним способом. Чернігівський свічковий завод виділяв позику в 30 тис. руб. на три роки, починаючи з 1893 р.[77] На будівництво зібрали 47054 руб., решту планувалося добирати протягом 4-х років. Будівництво треба було розпочинати негайно в 1893 р., а закінчити – в 1896 р.[78] Але вартість 3-х поверхового корпусу училища на 100 учнів разом із гуртожитком зросла до 72799 руб. 23 коп.[79] А ще потрібно було побудувати лазню з пральнею, близько 25 тис. треба було витратити на обладнання й оздоблення будівель, гуртожитку, їдальні, квартир для керівництва тощо. Унаслідок бідності церков навчального округу, з'їзд постановив просити архієрея звернутися до Св. Синоду по допомогу в 15 тис. руб. Владика погодився[80].

На окружному з'їзді 1898 р. ухвалили рішення про позику 17 тис. руб. у Глухівського Петро-Павлівського монастиря терміном на 10 років із погашенням 4% на рік. Старі приміщення училища вирішили здавати в оренду міській управі[81]. Але з'ясувалося, що в Глухівському Петро-Павловському монастирі матеріальна скрута. Цю суму позичили у Чернігівського кафедрального Спасо-Преображенського собору. Позика була розрахована на 10 років. Щорічно слід було повертати 1700 руб. і 4% розміру позики, що залишалася після повернення щорічної суми[82].

На початку XX ст. будівництво нового духовного повітового училища в м. Стародубі було завершене. У вересні 1902 р. на з'їзді депутатів Стародубського училищного округу звітував доглядач училища М.В. Єфремов. На будівництво було витрачено 141521 руб. 51 коп. Накопичували капітал із 1883 р. Будівництво почалося 1896 р. і тривало 5 років. На головний корпус було витрачено 90343 руб. 12 коп., на лазню, пральню, льох, льодник, стайню та інші господарські будівлі – 12009 руб. 82 коп., на будівництво квартири для доглядача, флігеля для службовців, лікарню – 17255 руб. 82 коп., на гуртожиток і училищну церкву – 11481 руб. 73 коп.[83] У 1900 р. вдова статського радника Єлизавета Федорівна Харченко пожертвувала на училищну церкву срібні визолочені потир, дискос, звездицю, ложицю, копіє та дві тарілки[84].

---

[74] Журналы заседаний съезда депутатов Стародубского училищного округу бывшего 18–20 сентября 1890 г. *ЧЕИ*. 1890. № 22. С. 590–591.
[75] Журналы обще-епархиального съезда депутатов от духовенства. *ЧЕИ*. 1890. № 23. С. 620–627.
[76] Журналы съезда депутатов Стародубского училищного округа 23–25 сентября 1891 г. *ЧЕИ*. 1892. № 21. Приложение. С. 11–15.
[77] Журналы заседаний съезда депутатов Стародубского училищного округа бывшего 17–18 сентября 1892 г. *ЧЕИ*. 1892. № 21. Приложение. С. 1–28.
[78] Журналы депутатов Стародубского окружного училищного съезда. *ЧЕИ*. 1893. № 1. Приложение. С. 99–101.
[79] Журналы экстренного съезда депутатов Стародубского училищного округа и членов правления Стародубского духовного училища 13–14 декабря 1895 г. *ЧЕИ*. 1896. № 11. С. 417–422.
[80] Журналы съезда о.о. депутатов Стародубского училищного округа. *ЧЕИ*. 1897. № 22. Приложение. С. 8–10.
[81] Журналы съезда о.о. депутатов духовенства Стародубского училищного округа. *ЧЕИ*. 1898. № 23. Приложение. С. 1–13.
[82] Журналы съезда о.о. депутатов Стародубского училищного округа. ЧЕИ. 1900. № 1. Приложение. С. 1–14.
[83] Журналы Стародубского окружного съезда о. о. депутатов духовенства. ЧЕИ. 1902. № 21. Приложение. С. 7–8.
[84] ЧЕИ. 1900. № 11. С. 253.

Старі приміщення училища віддавалися в оренду міській управі під потреби поліцейського правління. На 1907 р. заборгованість за оренду становила близько 1 тис. руб. Правління училища мало намір розірвати договір оренди. Але інших охочих орендувати приміщення не було. Міській думі почали погрожувати позивом до окружного суду. Очікувана сума за оренду старих приміщень училища становила близько 30 тис.[85] У 1908 р. правління училища звернулася з відношенням до Стародубської міської думи про продовження договору на оренду старого училищного корпусу, а також із проханням визначити терміни сплати заборгованості й строкових платежів[86].

Так закінчилася епопея з закриттям/існуванням і будівництвом нового Стародубського духовного училища. 1 жовтня 1911 р. святкували 50-річний ювілей цього навчального закладу. Напередодні до м. Стародуба потягом прибув Чернігівський єпископ Василій (Богоявленський). Разом із ним приїхали ключар кафедрального собору прот. І. Молчанов, протодиякон Корсаков, диякон Кокотюха, регент архієрейського хору Г. Зосимович, секретар владики А. Чернявський. Гостей зустрічали стародубський справник, директор чоловічої гімназії й начальниця жіночої гімназії. Усі: духовенство, учні, мешканці міста, – зібралися до стародубської соборної церкви. Покої архієрея підготувати в квартирі доглядача духовного училища, куди з привітанням прибула депутація від міста на чолі з міським головою. Увечері служили в училищній церкві. Стародубський свящ. О. Бурневський привітав присутніх, зокрема висловив вдячність владиці, який полишив спокій Троїцького архієрейського дому й у супроводі осінніх буревіїв прибув до віддаленого, славного своїм убожеством, куточку єпархії. Після того місто освітилося ілюмінацією. Ранком 1 жовтня здійснили хресну ходу від собору до училищної церкви з Баликінською іконою Божій Матері, з якою 50 років тому освячували відкриття училища. Подальші урочистості проходили в училищі. Доглядач училища І. Компан прочитав історичну записку про навчальний заклад. Далі зачитували численні привітання. Увечері відбулася святкова вечеря. 2 жовтня 1911 р. єпископ Василій служив літургію в міському Ново-Миколаївському соборі. Цього дня святковий обід організовували представники міста. 3 жовтня ранком владика відбув до села Єлеонка[87].

Для Чернігівського духовного училища залишалися не вирішеними питання гуртожитку й розширення головного корпусу. Правління училища не задовольняв гуртожиток на території Єлецького монастиря. Депутати училищного округу відмовлялися навіть страхувати приміщення гуртожитку, мовляв, будинок належить Єлецькому монастирю, то нехай монастир і застраховує[88]. Розширювати головний корпус училища вирішили шляхом прибудови крил. За розрахунками, на одне крило слід було витратити близько 17 тис. руб. Депутати округу пропонували побудувати лише одне крило, а друге – коли стане коштів. У 1899 р. на жовтневому окружному з'їзді ухвалили рішення будувати два крила одночасно. Членами будівельного комітету обрали прот. Трифона Стефановського, свящ. Матфея Храмцова, вчителів Даниїла Білевича, Василя Лосицького та архітектора Павла Вакуловського. Сума кошторису на будівництво становила 42595 руб. 6 коп.[89] Під ту пору мали такі кошти: 17 тис. руб. училищного капіталу, 16 тис. руб., позичених у свічкового заводу і 5–8 тис. руб., наданих кафедральним собором. Усього близько 40 тис. руб. Для покриття кошторису не вистачало понад 2,5 тис. руб., які планувалося зібрати з церков Чернігівського округа[90].

16 травня 1900 р. було закладено два крила головного корпусу училища. Молебень проводив голова будівельного комітету свящ. Трифон Стефановський. Перед тим, 10 травня, на засіданні Чернігівської міської думи розглядали звернення Ради духовного училища з проханням передати училищу ділянку землі по вул. Стріченській, яка була необхідна для будівництва крил головного корпусу. Рада пропонувала Думі, якщо не подарувати, то продати ділянку. Але міська дума відмовила[91].

Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент Національного університету Чернігівський колегіум ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, Україна).

[85] Журналы съезда о. о. депутатов духовенства Стародубского училищного округа. ЧЕИ. 1906. № 24. Приложение. С. 1–4, 26–28.
[86] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 36.
[87] Гусаковский А. Пятидесятилетний юбилей Стародубского духовного училища. ЧЕИ. 1911. № 21. С. 567–581.
[88] Журналы депутатов Черниговского окружного съезда. ЧЕИ. 1893. № 1. С. 92–93. (Окремий додаток).
[89] ЧЕИ. 1900. № 6. С. 153.
[90] Журнал Черниговского окружного съезда о. о. депутатов духовенства. ЧЕИ. 1900. № 7. С. 187–189.
[91] ЧЕИ. 1900. № 11. С. 340.

Tarasenko Oleksander F. – Ph.D. Candidate of Historical Sciences, Associate professor of T.G. Shevchenko National University Chernihiv Collegium (53 Hetman Polubotka Str., Chernihiv, Ukraine).
E-mail: Simon67@ukr.net

DISTRICT SPIRITUAL SCHOOLS ARE IN THE CHERNIHIV DIOCESE (XX – BEGAN XX CENYURY)

The purpose of the publication *is a comprehensive reconstruction of primary spiritual education in the Chernihiv diocese in XIX–XX c., coverage of Chernihiv, Novgorod-Siversky and Starogub district spiritual schools.* ***Research methods:*** *analysis, synthetic, historical-genetic, historical-comparative.* ***Novelty of mate-rial:*** *for the first time composition and essence of primary spiritual education were revealed, the activity of spiritual schools in the Chernihiv diocese is complex covered.* ***Conclusions.*** *The system of spiritual education was formed in the Russian empire as a result of educational reforms at the beginning of XIX c. The separation of spiritual education signified final corporate isolation of the spiritual state. The system was presented by three stages. Primary spiritual education was obtained in district spiritual schools. The amount of schools in a diocese depended on necessities desire of clergy, who had to maintain them at their own expense. During the XIX – early XX cc., there were three schools in the Chernihiv eparchy: Chernihiv, Novgorod-Siversky, Starogub. The contingent of students consisted mainly of boys, children of priests. The representatives of other social states were admitted to study, but after separate permission and with a higher payment. An educational process was regulated by the charter of spiritual schools of three releases. Studies were aimed at preparing future clergy and entering to middle spiritual educational establishments – seminaries. The revisions of spiritual schools of the Chernihiv diocese certified the mainly mediocre/satisfactory level of students' knowledge, but the biggest and the most difficult problem constantly remained materially technical requirements and financial support. The new corps of Chernihiv school was built in 1870s, Starogub – at the beginning of XX c., and Novgorod-Siversky School remained in apartments of monastery until closing.*

Key words: *the Chernihiv diocese, spiritual education, primary spiritual education, district spiritual school.*

Дата подання: 23 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 5 жовтня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Тарасенко, О. Повітові духовні училища Чернігівської єпархії (XIX – початок XX ст.). *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 123–136. DOI: 10.5281/zenodo.5802193.

Цитування за стандартом APA

Tarasenko, O. (2021). Povitovi dukhovni uchylyshcha Chernihivskoi yeparkhii (XIX – pochatok XX st.). [District spiritual schools of Chernihiv diocese (XIX – early XX century)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 123–136. DOI: 10.5281/zenodo.5802193.

УДК 94 (477.51)«16»:930 (092) (477)«18/19»

Ольга Коваленко

●

РОДИНА ПОЛУБОТКІВ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ТА КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИКАХ Г.О. МИЛОРАДОВИЧА

DOI: 10.5281/zenodo.5802261

© О. Коваленко, 2021. CC BY 4.0

Мета *дослідження полягає у з'ясуванні місця козацько-старшинської родини Полуботків у науковій спадщині та комеморативних практиках відомого громадського діяча й історика графа Г.О. Милорадовича (1839–1905).* ***Наукова новизна*** *публікації зумовлена постановкою проблеми і залученням широкого кола історичних та історіографічних джерел. У статті проаналізовано розвідки та археографічні публікації Г.О. Милорадовича, а також його заходи, пов'язані з увічненням пам'яті представників родини Полуботків, з позицій теоретико-методологічних принципів історизму, об'єктивності та всебічності. У процесі дослідження було використано біографічний та просопографічний* ***методи****, що дозволило розкрити усі складові порушеної проблеми.* ***Висновки.*** *Нащадок чернігівського полковника і наказного гетьмана Лівобережної України П.Л. Полуботка по жіночій лінії Г.О. Милорадович повсякчас збирав і оприлюднював відомості про своїх предків. Значну частину документальних і наративних джерел, пов'язаних із життям та діяльністю представників родини Полуботків, він уперше запровадив до наукового обігу. Значну увагу Г.О. Милорадович приділяв увічненню їх пам'яті, зберігав фамільні реліквії та портрети, встановлював меморіальні дошки у храмах, де вони були поховані, дбайливо доглядав так звану кам'яницю Полуботків – пам'ятку цивільної архітектури початку XVIII ст., розташовану на території садиби Милорадовичів у Любечі. Загалом Г.О. Милорадовичу вдалося створити колоритний груповий портрет кількох поколінь родини Полуботків, яка відіграла важливу роль в історії України.*

Ключові слова: *родина Полуботків, Г.О. Милорадович, Чернігів, Любеч, генеалогія, сімейна історія, комеморативні практики.*

Відомий громадський діяч та історик граф Г.О. Милорадович (1839–1905) належав до сербського за походженням козацько-старшинського роду, нобілітованого царським урядом наприкінці XVIII ст. Його предки підтримали Петра I під час російсько-турецької війни 1710–1713 рр. і вимушені були залишити батьківщину. З ласки російського царя вони одержали численні маєтки й посіли впливові уряди в Українській козацькій державі. Завдяки успішній шлюбній стратегії Милорадовичі поріднилися з багатьма козацько-старшинськими сім'ями й у такий спосіб увійшли до складу соціально-політичної еліти Гетьманщини та Російської імперії загалом[1].

Фамільні статки чернігівської гілки родини Милорадовичів відчутно зросли після одруження в 1764 р. останнього чернігівського полковника П. Милорадовича на С. Полуботок – правнучці одного з його попередників на полковницькому уряді й наказного гетьмана Лівобережної України П. Полуботка. Оскільки рід Полуботків у другій половині XVIII ст. по чоловічій лінії згас, їхні володіння значною мірою успадкували представники родини Милорадовичів. Відтак вони мали підстави вважати себе нащадками П. Полуботка по жіночій лінії, на чому повсякчас наголошував Г. Милорадович (1839–1905). Цікаво, що саме як «потомка П. Полуботка», «юного свободного казака, сына Украины, колысь свободной», сприймали молодого Г. Милорадовича в його безпосередньому оточенні[2].

Не дивно, отже, що П. Полуботок упродовж усього життя Г. Милорадовича залишався одним з його улюблених історичних героїв, а родина Полуботків повсякчас перебувала в центрі уваги дослідника.

Передусім Г. Милорадович запровадив до наукового обігу цілий комплекс документів про діяльність П. Полуботка та інших членів його родини. Особливий інтерес становила виявлена Г. Милорадовичем «Книга пожиткам бывшего черниговского полковника

[1] Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская губернская тип-я, 1901. Т. II. Часть 6. С. 130–148; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев: Тип-я С.В. Кульженко, 1912. Т. 3. С. 513–546.

[2] «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) / упор. С.О. Половнікова; відповідальний редактор О.Б. Коваленко. Чернігів: Чернігівські обереги; Сіверянська думка, 2002. С. 28, 34, 56, 61.

Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков», яку дослідник у 1862 р. оприлюднив на сторінках «Чтений в Обществе истории и древностей российских»[3]. У стислій передмові до цієї публікації Г. Милорадович схарактеризував драматичні обставини, за яких у січні 1724 р. було впорядковано цей унікальний опис маєтностей і майна П. Полуботка. Зокрема, він навів фрагмент Чернігівського літопису, в якому йшлося про так звану «справу П. Полуботка», котрий намагався протидіяти імператору Петру I у його намаганнях до остаточної ліквідації політичної автономії Гетьманщини[4] Зрештою, П. Полуботок зазнав невдачі й помер у казематі Петропавлівської фортеці в Петербурзі, а його земельні володіння та статки було конфісковано[5]. «Книгу пожиткам» чернігівського полковника і наказного гетьмана впорядкували російські військові – майор М. Раєвський та лейб-гвардії сержант І. Львов. Вони докладно описали садибу П. Полуботка на околиці Чернігова – Застриженні – та будинок у центрі міста з усім виявленим в них нерухомим і рухомим майном. Інші офіцери склали описи маєтків П. Полуботка та його синів на території Чернігівського, Ніжинського, Гадяцького і Лубенського полків Гетьманщини, а також Сумського й Охтирського полків Слобідської України. Як слушно зазначив Г. Милорадович, «опись имущества знаменитого Полуботка представляет богатые материалы для исследования украинской старины». Дослідник також наголосив: оскільки «Полуботок был один из богатейших украинцев своего времени, … она исчерпывает предмет почти во всей его полноте»[6]. Слід підкреслити, що саме на підставі «Книги пожиткам» В. Модзалевський і П. Савицький згодом реконструювали садибу П. Полуботка на Застриженні у нарисі «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов», підготовленому на початку XX ст. Вони також зауважили, що «по усадьбе Полуботка нельзя судить о рядовой черниговской, хотя бы старшинской, усадьбе начала XVIII в.; из черниговских она, вероятно, богатейшая; одна из самых богатых во всей Украине; но несомненно – она чрезвычайно характерна для страны и эпохи»[7].

Як своєрідний додаток до «Книги пожиткам» у тому ж таки випуску «Чтений…» Г. Милорадович оприлюднив велику добірку документів XVII–XVIII ст. з власного архіву під назвою «Акты, до маетностей Полуботков относящиеся»[8]. До неї увійшли 5 грамот російських самодержців Федора, Івана та Петра Олексійовичів, а також Анни Іоанівни і 4 універсали гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи й І. Скоропадського, які закріплювали за родиною Полуботків земельні володіння на Лівобережній та Слобідській Україні. Значний інтерес становлять і опубліковані Г. Милорадовичем у цій добірці матеріали, пов'язані з судовим процесом за с. Коровинці, що на терені Лубенського полку, який протягом 1728–1749 рр. довелося вести онукові П. Полуботка Семену Яковичу. На особливу увагу, зокрема, заслуговує складене іншим онуком наказного гетьмана Василем Андрійовичем «Замечание к экстракту о селе Коровинцах», в якому наведено цікаві відомості про генеалогію родини Полуботків.

Ще одну добірку документів та матеріалів – «Акты, относящиеся до рода Полуботок» – Г. Милорадович оприлюднив у книзі «О роде дворян Полуботок», виданій у Києві 1870 р.[9] Вона складалася з 20 джерел різного характеру і походження 1619–1752 рр. З-поміж них були грамоти російського царя Петра I, універсали та листи чернігівського полковника і наказного гетьмана П. Полуботка, описи маєтностей його синів Андрія та Якова, дарчі й духовні заповіти інших представників роду Полуботків. Добірка містила також упорядковану П. Полуботком хроніку з історії України, реєстр книжок з фамільної бібліотеки, текст легендарної промови П. Полуботка, буцімто виголошеної під час його арешту в Петербурзі у 1723 р., донесення іноземних дипломатів з приводу трагічної долі наказного гетьмана. Крім того, Г. Милорадович опублікував уривок із книги Димитрія Туптала (митрополита Ростовського) «Руно орошенное» про зцілення сестри П. Полуботка Марії, яка хворіла на віспу, від чудотворної ікони Чернігівської Іллінської Богоматері, та покрайний запис його батька Леонтія у Євангелії, наданому до Спасо-Преображенського собору в Чернігові у 1681 р. Як зауважив у передмові до цієї добірки сам Г. Милорадович,

[3] Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 г. майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым. *Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете.* 1862. Кн. 3. Смесь. С. I–IV, 1–90.
[4] Там же. С. I–IV.
[5] Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 1996. С. 32–62.
[6] Книга пожиткам бывшего… С. I.
[7] Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. *Чернігівська старовина:* Зб. наук. пр., прис. 1300-річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 129–131.
[8] Акты, до маетностей Полуботков относящиеся. *Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете.* 1862. Кн. 3. Смесь. С. 91–133.
[9] Милорадович Г.А. О роде дворян Полуботок. Киев: В тип-и И. и А. Давиденко, арендованной С. Кульженко и В. Давиденко, 1870. С. 23–65.

вона «может служить дополнением прежде изданным материалам»[10]. Частину документів він передрукував з інших видань – Літопису С. Величка, «Історії русів», праць Д. Бантиша-Каменського, Філарета (Гумілевського), «Щоденника» Я. Марковича, а решту опублікував уперше з оригіналів, що зберігалися у фамільному архіві Милорадовичів.

Зовсім інший характер мав збірник документів «Акты фамилии Полуботок с 1669–1734 г.: Из архива графа Милорадовича», виданий у Чернігові в 1889 р.[11] Він містив 52 купчі, універсал гетьмана І. Мазепи й дві грамоти місцевих духовних можновладців на маєтки родини Полуботків. Вони являли собою витяги з актових книг Чернігівського магістрату й були включені до рукописної книги, впорядкованої 1734 р. на клопотання С. Полуботка. Причому документи 1669–1715 рр. Г. Милорадович оприлюднив без будь-яких винятків, а починаючи з 1716 р. друкував «по одному акту каждого последующего года по 1734 год», оскільки, на його думку, «этот материал довольно однообразен»[12].

Кілька документів 1716–1722 рр., пов'язаних з діяльністю П. Полуботка, увійшли до впорядкованого Г. Милорадовичем археографічного збірника «Материалы для истории Южной Руси», який побачив світ у 1858 р.[13]

Значний комплекс історичних документів XVI–XIX ст. Г. Милорадович опублікував у книзі «Любеч, Черниговской губернии, Городницкого уезда, родина преподобного Антония Печерского», виданій у 1871 р.[14] Він складався з кількох тематичних добірок, вміщених у різних розділах цієї книги. Так, у першій главі «История Любеча» було оприлюднено грамоту російського царя Петра І П. Полуботку від 22 грудня 1708 р. на «Любеч с перевозом на Днепре Любецким и Лоевским, с озеры, с приселками всеми, к тому местечку надлежащими»[15]. До другої глави, присвяченої місцевому монастирю, було додано добірку документів під назвою «Акты, до монастыря Антониевского Любецкого относящиеся», до якої увійшли, зокрема, листи П. Полуботка[16].

На початку 80-х рр. XIX ст. у Г. Милорадовича виник задум започаткувати систематичну публікацію документів зі свого фамільного архіву. Влітку 1883 р. цей сюжет з'явився у листуванні Г. Милорадовича з О. Лазаревським[17]. Проте до безпосередньої реалізації цього проєкту вони приступили тільки у вересні 1894 р.[18] Водночас було досягнуто згоду опублікувати «Любецкий архив графа Милорадовича» у додатках до «Киевской старины» починаючи з лютневої книжки за 1895 р., а потім у вигляді окремої книги[19].

До збірника увійшло кілька документальних комплексів. Один з них являв собою родинне листування А. Полуботок із зятем П. Милорадовичем та онукою Н. Лашкевич. На думку О. Лазаревського, воно «рисует нам частную жизнь новонародившегося тогда малорусского дворянства, причем особое внимание привлекает к себе типическое лицо умной й энергической Анастасии Полуботок, письма которой свидетельствуют о том значительном развитии, которое могла иметь малорусская женщина второй половины XVIII в.»[20]. У збірнику також було опубліковано портрет А. Полуботок і важливі в контексті оприлюднених документів фрагменти родоводу Полуботків[21].

Значну увагу Г. Милорадович приділяв історії та генеалогії так званого «малороссийского дворянства», що походило здебільшого з козацької старшини. Відтак у полі його зору опинилися пов'язані між собою родини Полуботків та Милорадовичів. Джерельну базу цих студій становив передусім багатий фамільний архів. Крім документальної спадщини Милорадовичів, до його складу входили папери Полуботків, Туманських та інших споріднених фамілій[22]. У розпорядженні дослідника була також велика бібліотека, що налічувала понад 16 тис. томів книг і періодичних видань, причому значна їх частина стосувалася вітчизняної історії[23]. За спостереженням М. Будзар, «тенденція до збільшення у садибних

[10] Там же. С. 3.
[11] Акты фамилии Полуботок с 1669–1734 г.: Из архива графа Милорадовича. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1889. 62 с.
[12] Там же. С. 48.
[13] Милорадович Г.А. Материалы для истории Южной Руси. Чернигов: В Губернской тип-и, 1858. С. 67–75.
[14] Милорадович Г.А. Любеч, Черниговской губернии, родина Пр. Антония Печерского. Москва: В Университетской тип-и, 1871. 160 с.
[15] Там же. С. 16–20.
[16] Там же. С. 42–70.
[17] Листи Олександра Лазаревського. *Український археографічний збірник.* Київ, 1927. Т. 2. С. 314.
[18] Там само. С. 346.
[19] Любецкий архив графа Милорадовича. Киев: Тип-я Императорского университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. Вып. 1. 1 н/н; VI; 256; VI с.
[20] Там же. С. II.
[21] Там же. С. IV–V.
[22] Коваленко О.Б. Праця П.К. Федоренка «Архів Милорадовичів». *Студії з архівної справи та документознавства.* Київ, 1998. Т. 3. С. 150–154; Папакін Г.В. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти др. пол. XVII – XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. Київ, 2004. С. 98, 120, 368.
[23] Иваск У.Г. Частные библиотеки России. Санкт-Петербург: Приложение к «Русскому библиофилу», 1912. Ч. II. С. 9.

зібраннях кількості праць з історії України» була характерною для більшості «дворянських гнізд» тієї доби[24]. Нарешті, у цьому контексті слід згадати про унікальну фамільну картинну галерею, яку Г. Милорадович ретельно поповнював і дбайливо зберігав. Вона складалася з майже 30 портретів XVIII–XIX ст., на яких були зображені численні представники родин Милорадовичів і Полуботків[25], що уможливило візуалізацію його історико-генеалогічних досліджень.

У 1890 р. Г. Милорадович опублікував книгу «Малороссийское дворянство», що містила 20 ретельно опрацьованих родоводів, кожний з яких складався з двох частин – власне родовідного розпису і стислої історії роду[26]. Відкривала книгу «Родословная дворян Полуботок» зі стислим коментарем автора, який, зокрема, зазначив: «Прежние историки … действительно придали слишком радужный цвет личности Полуботка, уже чересчур умаленный новым серьезным ученым и дельным бытописателем Малороссии Лазаревским». Г. Милорадович також оприлюднив герб П. Полуботка, який, за його свідченням, був зображений на печатках, портретах і фамільному срібному посуді[27]. Гербовій емблемі П. Полуботка Г. Милорадович присвятив спеціальну «Сфрагистическую заметку», опубліковану ще 1858 р. у часопису «Черниговские губернские ведомости»[28]. Родовідний розпис родини Полуботків Г. Милорадович також розмістив у своїй «Родословной книге Черниговского дворянства», виданій у 1901 р.[29]

У 1856 р. Г. Милорадович оприлюднив у газеті «Черниговские губернские ведомости» й окремою книгою студію «Местечко Боровичи. Историческое, статистическое и этнографическое описание»[30]. Свого часу Боровичами володіли П. Полуботок та його нащадки, від яких містечко перейшло спочатку до родини Стороженків, а потім Милорадовичів. Ще в середині XIX ст., як засвідчив Г. Милорадович, у Боровичах існувала гребля на річці Снов, споруджена П. Полуботком, а в Миколаївській церкві, де було поховано онука наказного гетьмана С. Полуботка, знаходилась ікона Баликинської Божої Матері, намальована його дружиною А. Полуботок[31].

Г. Милорадович дбайливо зберігав фамільні реліквії, прагнув увічнити пам’ять про своїх далеких предків. Як відомо, духовні й світські можновладці зазвичай знаходили свій останній притулок у найбільш шанованих стародавніх храмах та монастирях, і родина Полуботків не становила у цьому відношенні винятку. Відтак, Г. Милорадович встановив в Успенському соборі Чернігівського Єлецького монастиря мармурові меморіальні дошки на честь батька і бабусі П. Полуботка – Леонтія Артемовича і Фотимії Прокопівни, а у Спасо-Преображенському соборі – на честь його першої дружини Євфимії Василівни, племінниці гетьмана Лівобережної України І. Самойловича[32]. Утім, у грудні 1921 р. на підставі циркуляру чернігівської губчека їх разом з іншими меморіальними дошками було демонтовано і знищено, оскільки, мовляв, «мраморные или другие доски, надписи на стенах и на богослужебных предметах, произведенные в целях увековечивания памяти каких бы то ни было лиц, принадлежащих к членам низвергнутой династии и ее приспешников», ображають «революционное чувство трудящихся»[33]. Цікаво, що в жовтні 1978 р. під час земляних робіт на подвір’ї Єлецького монастиря поблизу Успенського собору було випадково виявлено фамільний склеп Полуботків. На одній з напівзотлілих домовин зберігся срібний хрест, напис на якому засвідчив, що в ній спочивав прах Л. Полуботка[34].

Г. Милорадович, як і його сучасники – власники старовинних маєтків, усвідомлював значення своєї любецької садиби як пам’ятки історії, культури й природи[35]. Він дбайливо доглядав розташовані у цій місцині кілька курганів, рештки земляних укріплень, печеру

---

[24] Будзар М. Приватні бібліотеки в культурній спадщині панської садиби в Україні XVIII – поч. XX ст. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2010. С. 200.
[25] Тарунцова М. Портрети Червоної вітальні. Чернігів: Держдрукарня, 1930. С. 5–8.
[26] Милорадович Г.А. Малороссийское дворянство. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1890. 63 с.
[27] Там же. С. 6–9.
[28] Милорадович Г.А. Сфрагистическая заметка. *Черниговские губернские ведомости*. 1858. № 9. Часть неофициальная. С. 77–78.
[29] Милорадович Г.А. Родословная книга… Т. II. Дополнения к 6-й части. С. 311–314.
[30] Милорадович Г.А. Местечко Боровичи. Историческое, статистическое и этнографическое описание. Чернигов: В Губернской тип-фии, 1856. 20 с.
[31] Там же. С. 4–6.
[32] Милорадович Г.А. Родословная книга… Т. II. С. 311–312 окремої пагінації.
[33] Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: Зб. док. і мат. Відп. ред. Р.Б. Воробей. Упоряд. А.В. Морозова, Н.М. Полетун]. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. С. 30.
[34] Тимошенко В.І., Ватау Н.В. Знахідки з поховання Леонтія Полуботка. *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів, 1992. С. 117–119; Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»: 50 років діяльності. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. С. 174, 179–180.
[35] Докладніше див.: Будзар М. Панська сільська садиба як культурна форма (на матеріалах Полтавщини та Чернігівщини). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2005. Вип. 29. С. 230–236; Коваленко О.О. Садиба Милорадовичів у Любечі. *Днепровский паром: природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья*: Мат. Международной конф. Минск, 2018. С. 82–89.

св. Антонія і кам'яницю П. Полуботка[36]. Слід зазначити, що до наших днів ця пам'ятка архітектури національного значення збереглася у напівзруйнованому стані. Але на підставі архітектурно-археологічних досліджень, які проводилися у 2009, 2012–2013 та 2016 рр., кам'яницю було реставровано, і в ній передбачено створити меморіальний музей П. Полуботка[37]. Це сприяло формуванню особливого «музейного» бачення і сприйняття явищ матеріальної та художньої культури минувшини й сьогодення[38].

У культурний побут дворянських садиб органічно входило образотворче мистецтво, передусім у вигляді фамільних портретів. Обрастаючи легендами, вони перетворювались у головне джерело міфологізації часопростору, яка стала невід'ємною складовою садибної культури[39]. При усьому розмаїтті фамільних галерей, у їх формуванні спостерігались і певні закономірності. До складу таких зібрань зазвичай належали портрети персон імператорського дому, власників, їхніх пращурів і дітей, родичів та подекуди друзів[40]. Усім цим критеріям цілком відповідала фамільна галерея Милорадовичів, яка частково зберігалася в Любечі. Вона складалася з майже 30 портретів російських царів, представників родини Милорадовичів, а також споріднених сімейств Полуботків, Кочубеїв, Туманських, Безбородьків та ін.[41] Цікаво, що у 1870 р. шанувальник образотворчого мистецтва, Г. Милорадович власноруч скопіював портрет П. Полуботка із фамільного зібрання, що зайвий раз засвідчує його шанобливе ставлення до предка й улюбленого історичного героя.

Частина колекції художніх творів Г. Милорадовича, зокрема численні портрети пращурів і родичів, антикварні меблі, статуї, мармурові вази, стародавнє срібло П. Полуботка, зберігалася в його великому дерев'яному будинку, спорудженому наприкінці XVIII ст. у Чернігові[42]. На жаль, будинок Милорадовичів у Любечі був зруйнований під час пожежі у 1921 р., а їхня резиденція в Чернігові знищена в роки Другої світової війни. Тоді ж загинули і фамільні портрети та інші реліквії родини Полуботків, що зберігалися у Чернігівському історичному музеї.

Г. Милорадович також підтримував стосунки й обмінювався пам'ятками з іншими збирачами старожитностей, зокрема з В. Тарновським-молодшим. Г. Милорадович подарував йому низку своїх книг, а також справжню реліквію – автентичний портрет П. Полуботка, який зберігався у маєтку Милорадовичів у Любечі[43]. Публікація цієї «парсуни» П. Полуботка у грудневому номері «Киевской старины» за 1890 р., здавалося, мала б покласти край плутанині довкола портретів П. Полуботка та його батька Л. Полуботка, але, на жаль, вона триває й досі[44].

Г. Милорадович також долучився до дискусії щодо так званої спадщини П. Полуботка, яка неодноразово потрапляла на шпальти тогочасної періодики й бентежила сучасників. У січні 1888 р. петербурзький часопис «Новое время» передрукував кореспонденцію газети «Киевлянин» про те, що в Лубенському повіті Полтавської губернії якийсь авантюрист під виглядом «спеціального повіреного нащадків Полуботка» почав збирати кошти серед місцевих мешканців – носіїв цього гучного прізвища. Відтак «несколько десятков казачьих семейств ждут присылки из Лондонского банка 100-миллионного наследства»[45]. На цю публікацію вже за кілька днів оперативно відгукнувся Г. Милорадович, який направив лист до редакції «Нового времени» під назвою «По поводу наследства Полуботка». Передусім він чітко окреслив коло нащадків П. Полуботка по жіночій лінії, які б мог-

[36] Милорадович Г.А. Любеч и его святыня. Санкт-Петербург: Тип-я Альтшулера, 1905. С. 76; Коваленко А.Б., Веремейчик Е.М. Камяница П. Полуботка XVIII в. в Любече – святыня рода Милорадовичей. *Память в веках: от семейной реликвии к национальной святыне*: Тезисы докладов и сообщений XII Международной Крымской конф. по религиоведению. Севастооль, 2010. С. 12–13.

[37] Заліський С.В., Коваленко О.Б., Федорченко А.А., Зарецький О.С. Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч»: кроки становлення роботи з охорони пам'яток культурної спадщини. *Охорона культурної спадщини історико-культурними заповідниками Чернігово-Сіверщини*. Київ, 2017. С. 75–77.

[38] Каждан Т.П. Русская усадьба. *Русская художественная литература второй половины XIX в. Картина мира*. Москва: Наука, 1991. С. 366.

[39] Стернин Г.Ю. Русская художественная культура второй пол. XIX – начала XX в. Москва: Советский художник, 1984. С. 193.

[40] Евангулова О.С. «И в память на портрете я написал…». *Вестник Московского университета*. 1996. Сер. 8. История. № 6. С. 29; Суховарова-Жорнова О. До питання іконографії чернігівського роду Полуботків. *Історико-географічні дослідження в Україні:* Зб. наук. пр. Київ, 2003. Ч. 6. С. 252–269; Її ж. Родинні портрети Лівобережної України XVIII–XIX ст. у колекції Національного музею історії України. *Історико-географічні дослідження в Україні:* Зб. наук. пр. Київ, 2009. Ч. 11. С. 210–220.

[41] Милорадович Г.А. Любеч и его святиня… С. 72–73; Тарунцова М. Портрети Червоної вітальні. Чернігів: Держдрукарня, 1930. С. 5–8.

[42] К столетию дома графа Милорадовича в Чернигове. 1-го октября 1790 – 1-го октября 1890 г. *Черниговские губернские ведомости*. 1890. № 77. Часть неофициальная. С. 4.

[43] Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского / составил Б.Д. Гринченко. Чернигов: Тип-я Губернского земства, 1900. Т. II. С. 65.

[44] Коваленко О.Б. Павло Полуботок… С. 23–24.

[45] *Новое время* (Санкт-Петербург). 1888. 13 января. № 4265. С. 2.

ли претендувати на його спадщину. До них добре поінформований історик і генеалог відніс представників родин Милорадовичів, Капністів, Забіл, Миклашевських, «а вовсе не потомков казаков-однофамильцев Полуботка». Крім того, за словами Г. Милорадовича, «рассказ о том, что Полуботок оставил в Амстердамском (sic!) банке на сохранение несколько миллионов», він чув у дитинстві. Але «по справкам, взятым лет 25 тому назад у нашего консула Штофрегена, который долго жил в Амстердаме, ничего не оказалось»[46]. Принагідно зауважимо, що ця дражлива історія неодноразово і з різних причин актуалізувалася протягом XX – початку XXI ст. Її підсумки підвів у 2012 р. у своїй ґрунтовній студії В. Прокопенко[47].

Загалом, Г. Милорадовичу вдалося створити колоритний груповий портрет кількох поколінь родини Полуботків, яка відіграла важливу роль в історії України. Його студії у цій царині мали істотну специфіку і являли собою певний симбіоз сімейної історії, генеалогії, геральдики та археографії. Одразу ж впадає у вічі їх насиченість фактичним матеріалом і апологетичний характер, що було властиве усій історико-генеалогічній літературі другої пол. XIX – початку XX ст.

References

Budzar, M. (2005). Panska silska sadiba yak kulturna forma (na materialakh Poltavshhini ta Chernigivshhini) [Gentlemens' rural estate as a cultural form (on the materials of Poltava and Chernihiv regions)]. *Literatura ta kultura Polissya – Literature and culture of Polissya*. Nizhyn, Ukraine.

Budzar, M. (2010). Privatni biblioteki v kulturnij spadshhini panskoyi sadibi v Ukrayini XVIII – pochatku XX st. [Private libraries in the cultural heritage of the manor in Ukraine in the XVIII – early XX c.]. *Literatura ta kultura Polissya – Literature and culture of Polissya*. Nizhyn, Ukraine.

Kovalenko, O.B. (1996). Pavlo Polubotok – politik i lyudina [Pavlo Polubotok is a politician and a man]. Chernihiv, Ukraine.

Kovalenko, O.B. (1998). Praczya P.K. Fedorenka «Arkhiv Miloradovichiv» [The work of P.K. Fedorenko «Archive of Miloradovich»]. *Studiyi z arkhivnoyi spravi ta dokumentoznavstva – Studies in archival affairs and document science*. Kyiv, Ukraine.

Kovalenko, O.O. (2018). Sadiba Miloradovichiv u Lyubechi [Myloradovychs' manor in Lyubech]. *Dneprovskij parom: prirodnoe edinstvo i istoriko-kulturnoe vzaimodejstvie belorussko-ukrainskogo pogranichya – Dnieper ferry: natural unity and historical and cultural interaction of the Belarusian-Ukrainian people*. Minsk, Belarus.

Papakin, G.V. (2004). Arkhiv Skoropadskikh: Familni arkhivi ukrayinskoyi rodovoyi eliti drugoyi polovini XVII – XX st. ta arkhivna spadshhina rodu Skoropadskikh [Archive of Skoropadsky: Family archives of the Ukrainian tribal elite of the second half of the XVII – XX c. and the archival heritage of the Skoropadsky family]. Kyiv, Ukraine.

Sukhovarova-Zhornova, O. (2003). Do pitannya ikonografiyi chernigivskogo rodu Polubotkiv [On the question of iconography of the Chernihiv Polubotkiv family]. *Istoriko-geografichni doslidzhennya v Ukrayini – Historical and geographical research in Ukraine*. Kyiv, Ukraine.

Sukhovarova-Zhornova, O. (2009). Rodinni portreti Livoberezhnoyi Ukrayini XVIII – XIX st. u kolekcziyi Naczionalnogo muzeyu istoriyi Ukrayini [Family portraits of the Left Bank Ukraine in the XVIII – XIX c. in the collection of the National Museum of History of Ukraine]. *Istoriko-geografichni doslidzhennya v Ukrayini – Historical and geographical research in Ukraine*. Kyiv, Ukraine.

Timoshenko, V.I., Vatau, N.V. (1992). Znakhidki z pokhovannya Leontiya Polubotka [Finds from the burial of Leontiy Polubotko]. *Arkhitekturni ta arkheologichni starozhitnosti Chernigivshhini – Architectural and archaeological antiquities of Chernihivschina*. Chernihiv, Ukraine.

Zaliskij, S.V., Kovalenko, O.B., Fedorchenko, A.A., Zarecz`kij, O.S. (2017). Istoriko-arkheologichnij muzejnij kompleks «Drevnij Lyubech»: kroki stanovlennya roboti z okhoroni pamyatok kulturnoyi spadshhini [Historical and Archaeological Museum Complex «Ancient Lyubech»: steps to establish work on the protection of cultural heritage]. *Okhorona kulturnoyi spadshhini istoriko-kulturnimi zapovidnikami Chernigovo-Sivershhini – Protection of cultural heritage by Chernihovo-Siverschina historical and cultural reserves*. Kyiv, Ukraine.

Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Kovalenko Olha O. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History and International Relations of the O.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-humanitarian Disciplines of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium».

E-mail: olgakovv5@ukr.net

[46] Милорадович Г.А. По поводу наследства Полуботка (письмо в редакцию). *Новое время*. 1888. 15 января. № 4267. С. 3.

[47] Прокопенко В. Сокровище: Историческое расследование. Київ: Український письменник, 2012. 441 с.

POLUBOTOK FAMILY IN SCIENTIFIC HERITAGE AND COMMEMORATIVE PRACTICES OF G.O. MILORADOVICH

The purpose of the publication *is to clarify the place of Cossack-officer Polubotok family in scientific heritage and commemorative practices of famous public figure and historian Count G.O. Miloradovich (1839–1905).* ***The scientific novelty*** *of the study is determined by the formulation of the problem and the involvement of a wide range of historical and historiographical sources. The article analyzes researches and archeographic articles of G.O. Miloradovich, as well as his activities related to the perpetuation of memory of Polubotok family, from the standpoint of theoretical and methodological principles of historicism, objectivity and comprehensiveness. Biographical and prosopographic* ***methods*** *were used in the research process, which allowed to reveal all the components of the problem.* ***Conclusions.*** *Descendant of Chernihiv colonel and acting hetman of the Left-Bank Ukraine P.L. Polubotok on the female line, G.O. Miloradovich all the time collected and published information about his ancestors. For the first time, he introduced a significant amount of documentary and narrative sources related to the life and work of Polubotok family members into scientific circulation. G. Miloradovich paid considerable attention to perpetuating of memory of them, preserved family relics and portraits, installed memorial plaques in the temples where they were buried, carefully cared for the so-called Polubotok stonehouse – a monument of civil architecture of the early XVIII c., located on the territory of Miloradovich estate in Liubech. In general, G.O. Miloradovich managed to create a colorful group portrait of several generations of the Polubotok family, which played an important role in the history of Ukraine.*

Key words: *Polubotok family, G.O. Miloradovich, Chernihiv, Liubech, genealogy, family history, commemorative practices.*

Дата подання: 12 листопада 2021 р.
Дата затвердження до друку: 18 листопада 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коваленко, О. Родина Полуботків у науковій спадщині та комеморативних практиках Г.О. Милорадовича. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 137–143. DOI: 10.5281/zenodo.5802261.

Цитування за стандартом APA

Kovalenko, O. (2021). Rodyna Polubotkiv u naukovii spadshchyni ta komemoratyvnykh praktykakh H.O. Myloradovycha [Polubotok Family in scientific heritage and commemorative practices of G.O. Miloradovich]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 137–143. DOI: 10.5281/zenodo.5802261.

Вадим Василенко

●

«НЕБО НАД БОГОМ»: РУСЬКІ ПАРАФІЇ ВІННИЦІ У XVIII СТОЛІТТІ

●

Зінченко А. Руські парафії міста Вінниці у XVIII ст. / Центр історії Вінниці. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 492 с.

DOI: 10.5281/zenodo.5799582

© В. Василенко, 2021. CC BY 4.0

Книга Арсена Зінченка «Руські парафії міста Вінниці у XVIII столітті» (Вінниця, 2020) – це, безперечно, подія в українському інтелектуальному житті: за складом джерельної бази, значущістю проблем і способами їхнього розв'язання, насиченістю фактами та виваженістю аргументації ця праця – нове й вагоме слово в сучасній історичній науці. Вона вперше в українській історіографії виводить руські парафії як самодостатніх історичних акторів на сцену національної історії, робить їх символічними репрезентантами руської (української) людності XVIII ст., а церковне життя (зокрема, його вінницький сюжет) – однією з важливих тем наукового дискурсу. Розгортаючи масштабну панораму церковно-релігійного життя Вінниці XVIII ст., А. Зінченко висвітлює історико-географічне, соціокультурне, державно-політичне тло проблеми, доводячи, що без знання та розуміння історії Церкви (зокрема, її регіонального виміру) неможливо вповні осягнути й повноцінно реконструювати національну історію. Історія руської (української) Церкви, а вірогідніше – динаміка змін, що мали вирішальне, іноді фатальне значення для її майбутнього (як і для уявлень про її минуле), стає для автора синонімом національної історії (чи історій: політичної, соціальної, культурної), а топос Вінниці – символом цієї історії: динаміка й масштаби загальноісторичних процесів українського Правобережжя відображаються тут в усій їхній складності й суперечності.

XVIII ст. – час надзвичайно цікавий і складний – особливо імпонує А. Зінченку як белетристу й історику (цьому періоду присвячено декілька його історичних і художніх книг, зокрема: «Храми Якима Погрібняка» 2016 р., «Цвіт півонії» 2016 р., «Данте в Гуманю» 2019 р., «Роздоріжжя» 2020 р.). Загалом зв'язок деяких наукових сюжетів А. Зінченка з художніми (почерпнутими здебільшогоз архівних документів), як-от у «Роздоріжжі», – тема окремої розмови. Хоча в певних розділах А. Зінченко звертається до XVII ст. (яке заклало початок багатьом політичним і культурним подіям і процесам, що розвивалися згодом), хронологічні межі його дослідження охоплюють XVIII ст. (передусім його другу половину). Очевидно, цей період привабливий і тим, що, на відміну від не менш складних (і більш драматичних) XVI і XVII ст., краще репрезентований документально. А. Зінченко показує XVIII ст. як час перехідний в ідеологічному, культурно-політичному смислах, а тому важливий для розуміння української колективної ідентичності; зокрема витворення її проміжного (серединного) становища між польсько-республіканською (європейською) і російсько-імперською (азіатською) традиціями. Становлення української ідентичності (зокрема, церковно-релігійної) супроводжувалося болісними (нерідко трагічними) процесами асиміляції (національної, культурної, мовної – їхню глибину та незворотність нині важко недооцінити) так само, як і політично-адміністративного підпорядкування: ідеться про польську, а згодом і російську колонізації (полонізацію і росіянізацію), які, попри загальні відмінності, були однаково масштабними й усеохопними, пронизували всі виміри суспільного життя, усі рівні соціальної ієрархії. А. Зінченко показує, як ці довготривалі колонізаційні процеси політично й культурно відобразилися на найуразливішій – духовній сфері національного життя, призвівши до занепаду, а згодом і втрати українцями своєї Церкви або її розполовинення в межах двох антагоністичних – католицької (у формі унії)

й московської (російсько-синодальної) Церков. Існування, а вірогідніше – виживання української (руської) Церкви в межах різних держав (польської та російської), за різних політичних режимів (шляхетської республіки й самодержавства), і пов'язані з ними зміни, що відбулися в її структурі, – це основний дослідницький сюжет «Руських парафій».

Фактично А. Зінченку йдеться про три суттєві зміни (чи зміщення), що відобразилися на різних рівнях соціального й духовного життя Вінниці й вінничан: занепад і животіння української Церкви (а вірогідніше – її уламків, збережених із давньокиївського часу), її витіснення унійною й католицькою, а згодом російсько-синодальною (московською) Церквами: конфлікт цих трьох церковних моделей, який був частиною значно глибших – політичних (державних) і, що важливіше, світоглядних, цивілізаційних протистоянь, цікавить дослідника як визначальний для всієї української історії (а отже, такий, що має значення для української сучасності). Історії руських парафій у праці А. Зінченка репрезентовані як цілісна, наділена власними, унікальними й водночас типовими рисами, складова соціокультурної історії Вінниці й усього українського Правобережжя XVIII ст. Ця особливість виводить його працю за рамки історичного краєзнавства і вводить її в загальнонаціональний наратив, опертий на перервану, однак суттєву за обсягом і змістом, українську історіографічну традицію.

Книга тематично, проблемно і хронологічно структурована: крім *Передмови* та об'ємного *Вступу* (який охоплює *Історіографію* і *Джерельну базу* дослідження), вона поділена на чотири концептуально завершені розділи, кожен із яких – на частини та параграфи, що розкривають різні аспекти досліджуваної теми й містять аргументовані відповіді на питання, порушені у *Вступі*. Крім *Висновків*, *Списку джерел і літератури*, іменного й географічного покажчиків, привертають увагу *Додатки* (упорядковані реєстри парафіян вінницьких церков Святих Покрови, Козьми і Дем'яна другої половини XVIII ст., численні таблиці з різними соціально-економічними, демографічними та ін. відомостями), а також низка ретельно й фахово підібраних ілюстрацій (здебільшого документів і мап, віднайдених автором і його колегами-істориками в українських і польських архівах).

Методологічний, історичний, культурологічний, біо- й бібліографічний контексти праці А. Зінченка доволі різноманітні – у ній запропоновано чимало нового, а також переглянуто дещо зі, здавалось би, добре відомого. Загалом висновки вченого ґрунтуються на об'ємній історіографії (здебільшого це праці класиків української історичної думки, дослідженнях польських істориків), величезному джерельному матеріалі, зокрема й архівному (маловідомі імена, події, факти), який він уперше вводитьу науковий ужиток. Аналіз української та зарубіжної історіографії засвідчує глибоку обізнаність А. Зінченка з темою і матеріалом дослідження, а також – із низкою проблемних місць у висвітленні тих або тих сюжетів з історії української Церкви XVIII та попередніх століть. Так, він указує на потребу багатоаспектного підходу, який би подавав історію (зокрема, церковну) як цілісність (замість її фрагментизації), виявляє деяку залежність позицій істориків (єпархіальних або академічних) від їхніх політичних поглядів, ідеологічних або конфесійних установок, які впливають на форму і зміст творених ними наративів. Власну позицію А. Зінченко маніфестує через дискусію зі своїми сучасниками, підважуючи їхні аргументи, виявляючи підміну – невідповідне висвітлення фактів (як-от твердження про Житомирський Собор 1715 р. у праці І. Скочиляса, перебільшений ним статус унійної Церкви як «третього рівноцінного партнера Речі Посполитої», яким вона, законодавчо не репрезентована, звісно, не була, чи його узагальнення про те, що «унійна церква стала чи не єдиною виразницею духовності руських мешканців Речі Посполитої» та ін.). Важливим є і наголошування А. Зінченком на відмінних, загалом неспівмірних ролях самої унійної Церкви в українському політичному, культурному житті XVII–XVIII ст. і другої половини XIX ст. Із притаманною йому скрупульозністю, розглядаючи різні за обсягом і змістом праці (від статей до монографій), А. Зінченко встановлює низку невідповідностей (аберацій) (наприклад, думку про ненасильницький характер поширення унії чи спробу подати її як єднальний чинник у бутті руської спільноти), прагнучи з'ясовувати природу цих аберацій: політичну чи конфесійну заангажованість, правило групової консолідації та ін. Заслугою А. Зінченка є те, що, критикуючи проконфесійну чи ідеологічну спрямованість своїх опонентів, він зумів абстрагуватися від спокуси протиставлення унії православ'ю чи навпаки: загалом опозиції, які він вибудовує, мають не релігійне (православ'я – католицизм, різні течії православ'я: києво-руське – московське) або національне (українсько-польське, українсько-московське), а політичне (імперське – колоніальне) підґрунтя.

Джерельна база дослідження складається з люстрацій, у яких описується Вінницьке староство, актів візитацій унійних парафій (візитаційних протоколів), які почали використовувати вже в XIX – на початку XX ст. єпархіальні історики, метричних книг, документів різних за часом і походженням, що проливають світло на ті чи ті події і процеси подільського церковного життя XVIII ст. (серед найважливіших – літопис Вінницького

капуцинського монастиря, який охоплює події з вересня 1746 до початку листопада 1859 рр.). На основі цих та інших джерел (написаних переважно церковнослов'янською, давньоукраїнською та старопольською мовами) А. Зінченко відтворює стан і особливості української культури XVIII ст. (зокрема, її подільського варіанту).

У першому розділі *«Мережа руських парафій та їхній статус»* А. Зінченко охоплює низку проблем, пов'язаних із формуванням мережі парафій і монастирів у Вінниці, місцем і статусом латинських костьолів і руських церков, чисельністю вірян і межами вінницьких парафій, місцем руських церков у міському краєвиді Вінниці, їхнім зовнішнім і внутрішнім виглядом тощо. Саме поняття парафії, винесене в центральну позицію, у праці А. Зінченка виходить за межі власне конфесійного потрактування та набуває значення спільноти, об'єднаної не лише релігійними (визнаннєвими), а й соціальними, культурними, національними та іншими зв'язками: таким способом руські парафії постають репрезентантами української людності в межах Речі Посполитої, а після її поділу – Російської імперії. Життя парафіян у Вінниці XVIII ст. зображене в праці А. Зінченка доволі різноманітним (і не безконфліктним): співіснування в одному просторово-часовому континуумі різних віровизнань (із відмінністю їхніх історій і традицій), їхнє протиборство, яке було частиною загальних соціально-політичних, культурно-національних конфліктів, демонструє зародження і розвиток історичних процесів доби, сам хід історичного часу.

Звертаючись до джерел, першу згадку про присутність руської Церкви у Вінниці автор виводить із записів середини XVI ст. (церкви Покрови, Святих Козьми і Дем'яна та ін.). Розростання руських парафій, зміну їхніх топографічних меж і соціального складу парафіян автор пов'язує з динамікою заселення Вінниці та її передмість, іншими суспільно-політичними, демографічними процесами в житті міста й краю. Відносини руських (православної та унійної) і католицької (латинської) Церков – один із центральних конфліктів доби – автор трактує як несиметричні, заперечуючи, зокрема, думку А. Гіля та І. Скочиляса про структурне домінування обох католицьких обрядів: «насправді ж панівною була Церква латинська», – наголошує він, а в іншому місці супроводжує свої міркування цитатою польського вченого Л. Беньковського: «у думці вищого латинського духовенства Унійна Церква була, попри все, Церквою другого класу» (с. 101). Це домінування А. Зінченко пояснює привілейованим (закріпленим сеймовими конституціями й королівськими привілеями) статусом і підтримкою латинської Церкви вищою знаттю. Руські ж Церкви, наголошує він, мали статус нижчий (унійна), а православна опинилася поза законом. Значно складніші відносини між унійною (все ж толерованою владою) і православною (нелегальною) Церквами в XVII й XVIII ст., які, на думку А. Зінченка, стали «драматичною складовою і внутрішньої політики Речі Посполитої, і міжнаціональних протистоянь, і життя самої руської спільноти» (с. 95). Ця драма мала різні соціальні та політичні виміри, а її витоки крилися в поступовому, проте неухильному вигасанні української (руської) шляхти, її занепаді й асиміляції (латинізації й полонізації), внаслідок чого руська (зокрема, православна) Церква (як і спільнота) виявилася Церквою політично безправних і соціально упосліджених (незаможних міщан, різночинців, селян), Церквою «без голови», а її члени – парафіяни руських церков Вінниці – «мовчазним елементом релігійно-громадського життя міста» (с. 189). Безправність і упосліджeність стосувалися умов життя, освітньо-культурного рівня (низької грамотності чи загалом безграмотності парафіян і священників), зовнішнього вигляду церков (демонстративний факт – закриття в 1778 р. вінницької братської школи – чи не єдиної, в якій навчання було руською мовою).

Відомості про чисельність, соціальний склад, демографію, інші кількісні (статистичні) показники А. Зінченко черпає з метричних книг церков Покрови Богородиці та Святих Козьми і Дем'яна, детально розглядаючи ці історичні пам'ятки в різних аспектах: соціальному, віковому, мовному та ін. Здійснюючи історично вірогідну реконструкцію зовнішнього вигляду (міського краєвиду) Вінниці XVIII ст., автор з'ясовує місце (топографічне й символічне) і вигляд (зовнішній і внутрішній) руських церков у ньому: «характер міського краєвиду формувався не лише під впливом містобудівничих традицій місцевої спільноти, але й залежав від статусу цієї спільноти, – стверджує він і додає: – Панівний статус польської спільноти визначав відповідне місце її храмових споруд у міській панорамі» (с. 117). Серед джерел, що дозволяють автору правдоподібно описати загальну панораму Вінниці кінця XVIII ст. і з'ясувати місце в ній руських Церков, а відповідно і статус їхніх громад, – об'ємна «Люстрація староств і королівщин у Брацлавському воєводстві» за 1789 р. (зокрема, люстрація Вінницького староства, у якій описано Вінницю), і «План міста Вінниці Брацлавської губернії» за 1793 р. На основі цих двох документів, складених приблизно в один і той самий час, але різними людьми (з різним підданством – польським і російським), А. Зінченко подає масштабну міську панораму Вінниці – розташування будівель, їхню кількість, призначення, характер забудови тощо. До свого аналізу він залучає й інші, дещо пізніші документи, як-от: «Топографічний опис Подільської губернії» за

1799 р. тощо. У цьому й інших розділах своєї праці А. Зінченко підходить до вивчення руських парафій і пов'язаних із ними Церков на інституційному рівні, з'ясовуючи їхню територіально-адміністративну й організаційну структури: діяльність православних і унійних митрополій, єпархій, деканатів, парафіяльної мережі, системи братств і шкіл тощо.

У другому розділі *«Духовенство вінницьких парафій»* А. Зінченко досліджує імена (особистості) й ролі вінницького руського духовенства, рівень його освіченості, служіння й переступи, духовну мобілізацію вірян (характер їхньої побожності), процеси хрещення, одруження, погребання в родинах вінницьких священників і парафіян, ведення священниками господарства тощо. Автор нагадує про певною мірою демократичну процедуру обрання громадою (парафіянами) священика (пароха), яка в кожній із парафій мала свої особливості, й участь у ній (як дорадчого чи вирішального голосу) влади (старости). На основі зібраних (і відповідно систематизованих) документів (передусім метричних книг, актів візитацій XVIII ст.) А. Зінченко відтворює реєстр імен (із елементами біографій, датами їхнього висвячення, основними етапами служіння, отже – здійснюючи певну ідентифікацію) парохів деяких вінницьких церков, як-от: церкви Пресвятої Богородиці, Святого Миколая, Святого Великомученика Юрія, Святих Козьми і Дем'яна, Благовіщення Діви Марії та ін. Як очевидно і з цитованих автором документів, і з його висновків, парохи виступали певними посередниками між владою й громадою, а в обранні того чи іншого кандидата були однаково зацікавлені старости й містяни. Також автор з'ясовує парафіяльні й церковні обов'язки різного рівня духовенства (парохів, дяків та ін.), участь громад (зокрема, братств) у побудові й облаштуванні церков, шкільництві тощо.

Рівень освіченості вінницького духовенства А. Зінченко оцінює як досить низький (хоча і визнає, що ця оцінка не підкріплена належною кількістю джерел), а також вказує на перешкоди в здобутті освіти (мізерність доходів священиків і податків парафіян), причиною й наслідком чого було те, що «статусне становище руської спільноти, а відтак і руських парафій і священників було помітно нижчим від панівної польської спільноти та духовенства державної Римо-католицької Церкви» (с. 165–166). Свої знання про рівень освіченості, місця навчання, освітні програми тощо А. Зінченко черпає і з документів (записів у клірових відомостях), і з досліджень, переважно праць польських істориків (Я. Бистроня, П. Станішевського, І. Водзяновської та ін.). У статистичному співвідношенні рівні освіченості духівництва Вінниці та її околиць виглядають так: академічний (вихідці з Київської академії, знавці класичних, польської і руської мов, священної історії, філософії, теології – 13,3%), високий (навчені латини й руської мови – 10%), середній (латина і руська з курсом риторики – 23,3%), задовільний (латина і руська – 16,7%), низький (домашня освіта чи навчання в прицерковній школі – 36,7%). Окрему увагу в праці присвячено питанням служіння й переступів вінницького духовенства, фактам виконання ним наставницької ролі щодо своєї пастви або, як те виявляли візитатори, недбалого ставлення до своїх пастирських обов'язків, грубості в спілкуванні з вірянами, пияцтва, бійок, відбування священиками реколекцій (виправних покарань) тощо. У параграфі про духовну мобілізацію вірян А. Зінченко досліджує способи поширення унії у XVIII ст., зокрема діяльність одного з чільних представників духовенства того часу – унійного єпископа, а згодом митрополита Леона Кишки. Водночас автор погоджується з думкою єпархіальних істориків, які зазначали, що успішне просування унії було пов'язане не лише з її підтримкою державними інституціями Речі Посполитої та польською шляхетською верствою, а й із тим, що «унійна ієрархія зуміла розгорнути систему організаційних, навчальних і пропагандивних заходів, які охоплювали значну частину вірян» (с. 183). Окрему увагу приділено ролі вінницьких братств і їхньої діяльності в розбудові церков, шкіл тощо.

Третій розділ *«Вінницькі парафії в соціокультурному помежів'ї Правобережної України»* присвячений комплексу історико-культурних питань про Брацлавщину як простір конкурентності, унійну ієрархію й статус руської спільноти, релігійно-політичні особливості русько-польського помежів'я, болісної трансформації руської Церкви в Церкву російську. Історичну Брацлавщину з її осередковим містом Вінницею XVIII ст. А. Зінченко розглядає як географічно-культурний фронтир або, за його визначенням, помежів'я – «зону конкурентності спільнот, розмежування та протистояння, конфлікту і водночас взаємодії та культурних запозичень, відносного розмивання граней, у результаті чого відбуваються складні трансформації соціокультурних орієнтирів і соціально-рольових статусів спільнот» (с. 248). У випадку Брацлавщини, як і всієї Правобережної України XVIII ст., поняття помежів'я потребує певних уточнень, бо внутрішні відносини між національно-визнаннєвими спільнотами в Речі Посполитій (зокрема, українсько-польські), окрім соціальних, містили низку інших диспропорцій (культурних, мовних, релігійних та інших) і базувалися на імперсько-колоніальній моделі (як і згодом українсько-російські). «У багатонаціональній і багатовизнаннєвій Речі Посполитій панівною релігією був рим-

ський католицизм, а домінуючою культурою – польська культура» (с. 248), – цитує А. Зінченко польську історикиню Д. Вереду. Утвердження панівної релігії й домінуючої культури, окрім адміністративного тиску, а вірогідніше – витіснення (включно із задіянням репресивних механізмів) релігії й культури підпорядкованої, відбувалося через дискримінації за різними ознаками: мовною, культурною, етнічною та ін. (на дискримінаційні елементи релігійної політики Речі Посполитої А. Зінченко вказує в різних розділах). Дослідження А. Зінченка значною мірою руйнує усталене – у згоді з «політикою коректності» (насправді ж підчищення та підміни фактів і понять) – міф про гармонійне співжиття різних культур, націй і станів – і наголошує на його внутрішніх протиріччях не лише між спільнотами, а й усередині самих спільнот (наприклад, унійної). Зокрема, він зауважує глибоку неоднорідність унійної спільноти, її соціальну й культурну підпорядкованість, світоглядну роздвоєність і загалом говорить не про абстрактну «унійну церкву», а про різні соціальні прошарки всередині унійного духовенства. Хоча реальний соціальний статус вищого унійного духовенства й визначали його належністю до шляхти (переважно сполонізованої), а отже, польської спільноти, всередині цієї спільноти воно мало статус другорядний. Авторитет унійних ієрархів не виходив за межі місцевих середовищ (шляхти й міщан), жоден із них не був наближений до королівського двору, не брав участі в його житті, а унійний митрополит як оборонець інтересів цієї Церкви перед державою й королем не мав місця (а отже, й голосу) в сенаті.

У контексті політики зросійщення кінця XVIII ст., яка несла «розчинення, поглинення, асиміляцію русько (українсько)-православної етноконфесійної самобутності російсько-православним обрядовірством» (с. 294), А. Зінченко вказує на суттєві відмінності руського (українського) православ'я від московського й говорить про Руську православну Церкву як про традиційну історичну Церкву руського (українського) народу: «православні віряни Правобережної України орієнтувалися на традиційну ідейно-обрядову систему Руської православної церкви, до якої належали їхні предки. Але організаційна та ідейно-обрядова системи Російської синодально-православної церкви були іншими» (с. 293), – стверджує він. Серед істотних відмінностей цих систем А. Зінченко вказує на мову богослужіння (у руській Церкві це грецька, церковнослов'янська, себто староболгарська з украпленнями «живої» розмовної мови), ідеї Христа-Спасителя і Матері Божої як Матері Руського краю (які суттєво відрізняються від московської ідеї православного Царя-богоносця і Москви як Христового царства), культ Богородиці і Святого Миколая, традицію іконопису та ін. Зокрема, щодо останнього він зазначає: «Українській іконі не властиві надмірні аскетизм і символізм, типові для грецького та московського іконописань. Похмурий образ московського іконописання своєю суворістю нагадує щораз про необхідність скоритися вищій волі, втіленій в ідеї Царя-богоносця. Ця символіка помітно відрізняється від світлого, сповненого євангельської молитовності руського іконописання, у кращих зразках якого втілено ідею сердечної молитви до Христа і Матері Божої» (с. 293).

Розділ четвертий *«Руські парафії Брацлавщини у протистоянні церковних імперій»* найбільший за обсягом і змістом: тут розглядаються комплекс проблем, пов'язаних зі складністю і своєрідністю міжвизнаннєвих відносин на Правобережжі наприкінці XVII – на початку XVIII ст., досліджуються характерні риси діяльності церковно-адміністративних структур, участь Російської імперії в міжрелігійних конфліктах Речі Посполитої, акції Барської конфедерації у Вінниці, наслідки російської анексії міста і краю і, відповідно, поглинення вінницьких руських парафій Російською синодально-православною Церквою, долі організаторів приєднання і «тих, що не перейшли». Аналізуючи міжвизнаннєві відносини Брацлавщини, А. Зінченко розглядає їх у широкому історичному контексті XVII–XVIII ст., коли вся Правобережна Україна була ареною військово-політичних змагань російської, польської, турецької держав, а також внутрішніх – міжрелігійних і міжстанових конфліктів, які спалахували з неймовірною швидкістю й охоплювали значні території та групи населення. Зокрема, він характеризує діяльність козацьких полковників Семена Палія та Самійла Самуся, волинського шляхтича Данила Братковського – останнього шляхтича-патріота Руського краю, за визначенням В. Антоновича; гетьмана Пилипа Орлика та ін. Перше десятиліття XVIII ст. А. Зінченко трактує як період нетривалої, однак суттєвої консолідації руської людності краю, коли «політична думка пасіонарної частини руського люду Правобережної України демонструвала низку радикальних ідей, спрямованих на ліквідацію польського панування в краї, відновлення козацького політичного устрою, ліквідацію шляхетського свавілля та релігійних утисків, а найрішучіша частина козацтва на чолі з полковником Самусем зрештою підтримала антимосковський визвольний похід гетьмана Пилипа Орлика» (с. 304). Згортання козацьких політичних проєктів, розгром повстань Палія й Самуся силами російського й польського військ, поразка походу Орлика та масові страти козацької старшини «створили нову соціально-політичну ситуацію в краї й уможливили реставрацію тут шляхетської маєткової системи, польського адміністрування

в різних царинах життя» (с. 306). Щоб пояснити низку подій, які відбулися наприкінці XVIII ст., А. Зінченко розглядає роль руської Церкви в загальних історичних процесах від 1620 р. (висвячення патріархом Теофаном православних єпископів), реформ Петра Могили до її поглинання Російською синодальною Церквою після російської анексії Речі Посполитої. Окремий сюжет його дослідження – процеси запровадження, а згодом – ліквідації унії, які він розглядає в рамках «культового імперіалізму», а також діяльність унійних єпископів (Анастасія Шептицького, Флоріяна Гребницького, Філіпа Володковича та ін.). Загалом А. Зінченко говорить про дискримінаційний характер релігійної політики Речі Посполитої, а про діяльність унійної Церкви – як про одну зі складових польського колоніального проєкту – «імперського панування над широкими східними теренами, їхніми земельними, людськими та природними ресурсами» (с. 322), пояснюючи, як і чому переслідування і дискримінації використовували як приводи для російської інтервенції, а ідея «захисту православ'я» стала чільною ідеологемою та політичним інструментом Російської імперії. Автор простежує ґенезу цієї ідеологеми, висвітлює низку втручань російських царів, від Петра Першого, у внутрішнє життя Речі Посполитої під егідою «захисту православ'я», указуючи на низьку внутрішню опірність руської спільноти цій і подібним ідеологемам: «руська спільнота Брацлавщини, як і всієї Правобережної України, не була здатною до самостійно організованої далекосяжної дії, хоча подеколи й брала участь у хаотичних чи навіть вибухових протестних акціях», – підсумовує він. І додає: «Так і не сформувавши відповідних часові власних орієнтирів, вона перебувала у стані спільнотної ембріональності, в якому перетравлювала давні квазіполітичні видіння, й тому дедалі більше потрапляла від уплив російської імперської пропаганди» (с. 341). «Культовий імперіалізм» польської релігійної політики й породжена ним система соціального й релігійного принижень стали значними психологічними стимулами до насильства в добу Коліївщини, і це насильство, наголошує автор, мало потрійну природу (релігійну, соціальну, національну) і зворотний зв'язок.

Прикінцеві підрозділи дослідження присвячені участі духовенства Брацлавщини в релігійно-політичних протистояннях (польсько-українських, польсько-російських) 60–80-х рр. XVIII ст., що спричинили зміну релігійно-визнаннєвої панорами всього українського Правобережжя. Зокрема, автор з'ясовує ролі чільних агентів православної й унійної Церков, як-от: переяславського єпископа Мельхиседека Значко-Яворського, київського митрополита Феліціяна Володковича, офіціяла Григорія Мокрицького та ін., пов'язуючи релігійно-політичні процеси з індивідуально-біографічними чинниками (до того ж у діях і вчинках цих ієрархів, стверджує А. Зінченко, було багато нерозгаданого та суперечливого, а це завжди викликатиме зацікавлення й породжуватиме контраверсійні інтерпретації). Форми й методи боротьби між церковними ієрархами, як показує А. Зінченко, мало чим різнилися від феодальних війн, а сама боротьба, у якій були задіяні різні механізми (церковні, шляхетські, королівські інституції, військові підрозділи, суди різних інстанцій тощо), вирізнялася надзвичайною жорстокістю. Перекроювання, а згодом і остаточна зміна релігійно-визнаннєвої мапи Правобережжя відбулися після залучення до релігійних війн російських військ і їхньої участі в переведенні унійних парафій на православ'я (зокрема, через низку адміністративно-поліційних заходів). Це переведення, підсумовує автор, «не було поверненням до давньої Руської православної Церкви, а включенням до державної церковної структури, яка мала найпершим завданням утвердження лояльності до імперії та загальне зросійщення» (с. 413).

Аргументований і різнобічний аналіз історичних документів, явищ, подій і процесів із увагою до найменших, здавалось би, непомітних деталей, поданий у порівнянні, протичи зіставленні з висновками інших учених (попередників або сучасників) або через дискусію з ними, вигідно вирізняє працю А. Зінченка серед сучасних досліджень із історії Церкви. Як підсумок напрацювань у галузі церковної історії, багаторічної праці історика й архівіста, ця праця – одне з досягнень української історичної науки, що проливає світло на низку подій і процесів минулого та наближає нас до розуміння власної національно-культурної ідентичності.

Дата подання: 29 вересня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 6 жовтня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Василенко, В. Рецензія : «Небо над Богом»: руські парафії Вінниці у XVIII столітті. Зінченко А. Руські парафії міста Вінниці в XVIII ст./ Центр історії Вінниці. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 492 с. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 144–150. DOI: 10.5281/zenodo.5799582.

Цитування за стандартом APA

Vasylenko, V. (2021). Retsenziia : «Nebo nad Bohom»: ruski parafii Vinnytsi u XVIII stolitti. Zinchenko A. Ruski parafii mista Vinnytsi v XVIII st./ Tsentr istorii Vinnytsi. Vinnytsia: TVORY, 2020. 492 s. ["Heaven over God": Russian parishes of Vinnytsia in the XVIII century. Zinchenko A. Russian parishes of Vinnytsia in the XVIII century. / Center of the Vinnytsia History. Vinnytsia: WORKS, 2020. 492 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6. P. 144–150. DOI: 10.5281/zenodo.5799582.

Сергій Павленко

●

ЛІТОПИС ВИБЛІВ ВРАЖАЄ!

DOI: 10.5281/zenodo.5730311

© С. Павленко, 2021. CC BY 4.0

У грудні цього року побачив світ другий том нотаток про історію рідного села відомого чернігівського краєзнавця та релігійного діяча архімандрита Никодима (Силка) (**Вабить серце село Виблі. Документально-історичні нариси**. Харків. ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2021. 784 с.). Формат та обсяг цієї книги вражає! Фактично вона за інформаційним потенціалом, фактонаповненістю вийшла на перші позиції серед подібних робіт. Наскільки нам відомо, автор не тільки пильно слідкує за всіма історичними новинками про Чернігівщину, Україну, а й збирає літературу про населені пункти місцевих авторів. У новій книзі відчувається позитивний досвід, надбаний попередниками в осмисленні буття, звичаїв поліського села.

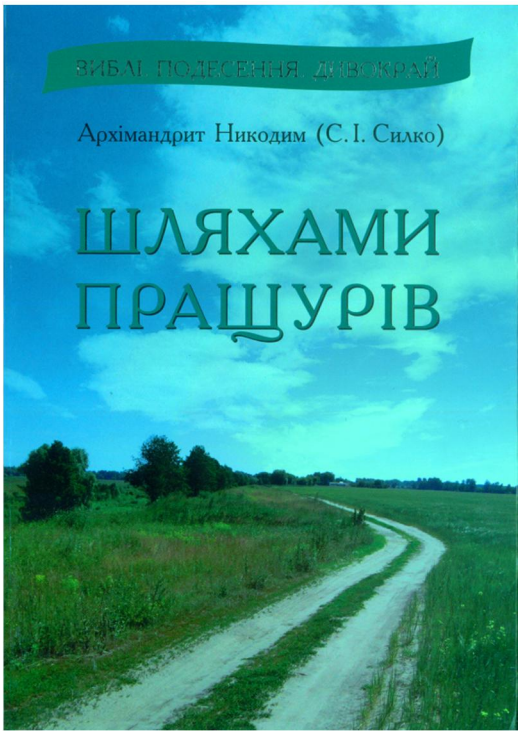

Уже перша солідна праця нашого земляка (**Шляхами пращурів. Історико-краєзнавчі, духовно-просвітницькі нариси**. Харків: ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2017, іл. 540 с.) свідчила про появу вдумливого, прискіпливого дослідника, який перед початком узагальнень, аналізу переглянув буквально тисячі одиниць архівних справ, документальних свідчень. Саме завдяки цьому його нотатки були позитивно сприйняті навіть у науковій спільноті: адже на відміну від деяких сільських літописців, які здебільшого не утруднюють себе пошуком фактажу в архівах, у новітній історичній літературі, в опублікованих джерелах, а більше послуговуються радянськими напрацюваннями, хибними байками-версіями місцевих «знавців», у двох томах архімандрита Никодима на передньому плані – документальна основа. Вона диктує й визначає композицію книг. У проміжку часу між підготовкою та написанням першого та другого томів (це ми так умовно їх назвали! – *С.П.*), до речі, з'явилися ще три важливі невеличкі видання краєзнавця у співпраці з істориком Сергієм Горобцем: «Сповідні розписи Свято-Троїцької церкви села Виблі 1812 рік», «Сповідні розписи: історія і пам'ять», «Метрична книга села Виблі».

Новий том хоч і подає матеріал у традиційній схемі періодизації минулого населеного пункту, але його великим плюсом є багатющий документальний фактаж, спогади свідків, учасників подій. Наприклад, інтригуючи подано захоплення гітлерівцями Виблів, застосування ворогами аеростатів біля нього, жорстокі бої на Виблівському плацдармі, полон великої червоноармійської частини. Автору вдалося записати спомини виблівців про це, розшукати свідчення як німців (кулеметника Гетца), так і радянських солдат. Деякі сюжети ніби й не стосуються Виблів. Наприклад, хімічна атака в роки Першої світової війни чи вибух у 1916 р. лінкора «Імператриця Марія» у Чорному морі. Проте вони все ж пов'язані з цим селом, адже і в першому, і в другому випадках виблівці змогли вижити у тих непростих ситуаціях та донести землякам свої враження про побачене, пережите. У метричній книзі виблівської церкви зберігся запис за 7 травня 1904 р. про хрещення єврейської дівчини Ребекки Лазерсон, хрещеним батьком якої став відомий письменник Михайло Михайлович Коцюбинський!

Отець Никодим ретельно зафіксував подробиці життя, біографічні деталі більшості жителів рідного села. Таке враження, що він не оминув жодної душі! Бодай словом, реченням її згадав! Він відшукав навіть фото полонених земляків у війну 1941–1945 рр., присвятив кожному загиблому фронтовику кілька рядків. Ще розлогіші вийшли розповіді про тих ветеранів, яких автор мав можливість бачити живими. Світлини виблівців початку XX ст., 1920-х рр., а потім 1950–1960-х рр. чудово доповнили текст книги. На них добре видно стиль святкового та робочого одягу, прикраси односельців автора, їхні житла. Це така собі вийшла захоплива візуальна мандрівка в ті часи! Архівні розшуки краєзнавця дали вражаючий фактаж про репресованих сталінським режимом земляків (70 осіб!!!). Автор опублікував два красномовні документи 1924 р., згідно з якими 90 жителів Виблів були занесені у «чорну» книгу як «не имеющие права избирать и быть избранными согласно Конституции У.С.С.Р». У списку – члени церковної ради, священнослужителі, а ще ті, кого занесли у графу «политический бандитизм», тобто неблагонадійні, з точки зору влади, громадяни. Це була така попередня репетиція перед майбутніми їх арештами, репресіями.

Багато сторінок книги присвячено простим сільським трударям. Саме завдяки їм місцевий колгосп був одним з найкращих на Чернігівщині.

Отримавши загалом позитивне враження від книги, усе ж хочемо зробити і кілька зауваг. Як на нашу думку, розділ «Нашестя Наполеона» є непоганою студією про участь чернігівців у війні 1812 р. Але, як зазначає автор, «історія не зберегла імен наших земляків-виблівців учасників війни з французами» (с. 100). Тим паче, війська Наполеона не проходили Виблі. Отже, виникає закономірне питання: навіщо ця війна потрапила в історію села?

Двадцять жителів Виблів загинуло під час бомбардування 20 вересня 1943 р. Про це можна дізнатися з їхніх біографічних довідок у розділі «Жертви окупаційного режиму». Ще більше, схоже, тоді ж пішло на той світ солдат (у селі їх поховано 58). Потім 26 вересня знову було бомбардування (згоріло 50 дворів). На жаль, ці екстремальні дні не відображені у літописі села. Автор позитивно пише про командування, що керувало звільненням Чернігівщини від ворога. Проте розділ «Список загиблих воїнів-виблівців» з біографічними довідками рясніє вбивчими рядками «Пропав безвісти в листопаді 1943 р.» (ось на початку цього списку с. 326 – 5 таких, на с. 327 – теж 5, на с. 328 – 2 + 2 загиблих у ті дні, с. 329 – 6, с. 330 –5, с. 331 – 7…). Фактично кожен другий вибелець невдовзі після мобілізації загинув! Автор, мабуть, не усвідомлюючи того, фактично підтвердив версію сучасних істориків про те, що лівобережців без належної підготовки, часто без зброї кидали під кулемети ворога при форсуванні Дніпра. Штабне фронтове командування, аби догодити Сталіну, не шкодувало життя тисяч сільських хлопців з Чернігівщини, Полтавщини... Новобранців гнали під кулі, щоб до роковин Жовтневого перевороту прорапортувати про значну перемогу.

У розділі «Майновий стан селян» багато слушних зауваг, але підрозділ «Жителі», як мовиться, не «тулиться» до його підрозділів «Будівлі», «Інтер'єр», «Хижа», «Їжа». Тим паче, що у ньому йдеться про «сановних мешканців» – губернських секретарів, губернських радників, прапорщиків. Недоречний тут і абзац про місцеву топоніміку. Тобто цю частину краєзнавчих нотаток слід було б виділити в окремий тематичний розділ, не змішуючи його зміст зі спостереженнями про харчі, будівлі, скрині.

Попри ці упущення, видання все ж буде корисним не тільки тим, кому воно адресоване, а й для краєзнавчої спільноти, усім, хто любить вивчати минуле рідного краю. Двотомний літопис Виблів – чудовий зразок, як потрібно писати історію кожного села: згідно з науковими стандартами оформлені посилання; зроблено у кінці книги іменний покажчик, вміщено бібліографію, перелік архівних справ (останній займає 4 сторінки!). Отже, маємо книгу, яка, сподіваємося, стане у пригоді усім, хто з нею ознайомиться.

Дата подання: 10 грудня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 13 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Рецензія : Літопис Виблів вражає! *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 151–153. DOI: 10.5281/zenodo.5791884.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2021). Retsenziia : Litopys Vybliv vrazhaie! [Review : The Chronicle of Vybly is impressive]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 151–153. DOI: 10.5281/zenodo.5791884.

Сергій Шумило

●

ЕКСПЕДИЦІЯ НА СВЯТУ ГОРУ АФОН: ЗАБУТИМИ СТЕЖКАМИ ЧЕНЦІВ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XVII–XIX СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.5791849

© С. Шумило, 2021.CC BY4.0

Із 24 серпня по 3 вересня 2021 р. в рамках проєктів Міжнародного інституту афонської спадщини та Інституту історії України НАН України проведено експедицію на Святу Гору Афон – забутими стежками ченців з українських земель XVII–XIX ст. Зокрема, в рамках цьогорічної експедиції було досліджено найвіддаленіші місця афонського поселення Капсала, де досі серед гірських лісів зустрічаємо чимало старовинних келій і калив, у яких подвизаються ченці-відлюдники.

Чернечі келії Капсали хоч і перебувають неподалік від адміністративного центру Афону – Карієсу, та досі недостатньо досліджені. Найменше відомо про проживання у цій пустельній частині Афону, густо порослій лісами, українських ченців у XVIII–XIX ст. Інтерес експедиції до цього місця був зумовлений, з-поміж іншого, ще й тим, що коли наш видатний земляк прп. Паїсій Величковський у 1746 р. вперше прибув на Афон, то спочатку вирушив саме в цю пустельну місцевість, адже там подвизалося чимало вихідців з українських земель. Також були келії ченців з України і в XIX ст.

У рамках експедиції з пошуку слідів давнього українського афонського чернецтва спершу було відвідано пустинну обитель «Аксіон Естін» («Достойно є»), з якою пов'язаний переказ про чудесне явлення Архангела Гавриїла. Саме тут явилася найшанованіша афонська чудотворна ікона Божої Матері. Після перенесення образу в протатський храм Афону в Карієсі стародавню обитель на Капсалі призабули. Зараз у ній подвизаються грецькі ченці. Проте колись ця видатна святогірська пустельна обитель була тісно пов'язана із вихідцями з України. Зокрема, нащадок козацького шляхетського роду з Катеринославщини ієросхимонах Йосиф у 1841 р. власноруч відновив та відбудував цю славетну келію, яка тривалий час стояла занедбаною та напівзруйнованою. Свідчити про присутність українців може й ікона прпп. Антонія і Феодосія Києво-Печерських, створена на поч. XIX ст. – я виявив і оглянув її в цій обителі.

На Капсалі вдалося виявити й інші сліди присутності монахів з України. Так, у гірських лісах вдалося відвідати келію свт. Димитрія (Туптала), яку в XIX ст. заснував колишній козак із Катеринославщини отець Симеон (Сахно). Навколо цієї пустельної обителі тоді зібралося братство до 10 осіб. Серед них – схимонах Симеон (Назаренко), схимонах Феофан (Поворознюк), монах Косьма (Коваленко) з Волині та інші. До XX ст. обитель занепала й була покинута, поки в ній нещодавно не оселився румунський монах-відлюдник о. Паїсій, який почав її відбудовувати буквально з руїн.

Також вдалося відвідати на Капсалі іншу стародавню Микільську келію, яка колись була «руською». Поспілкувавшись із грецьким відлюдником старцем Аліпієм, який зараз там подвизається, вдалося дізнатись, що недалеко звідси в XIX ст. були й інші келійні обителі, де подвизалися українські ченці. Зокрема, в XIX ст. чернець Іллінського скиту Варсонофій (у миру Василь Бойко) з Харківщини за власний кошт придбав на Капсалі закинуту стародавню келійну обитель прп. Сави Освященного, яка була заснована близько 800 років тому і в якій до того подвизалися болгарські ченці. Згодом до нього з Іллінського скиту приєднався монах Веніамін, якого о. Варсонофій благословив бути настоятелем келії. При цій обителі жили схимонах Арсеній (Сандига) з Черкащини, схимонах Іконій (Колгащенко), о. Василь (Кранга) з Бессарабії та інші. Також у районі Капсали в XIX ст. діяла келійна обитель на честь ікони Богородиці «Скоропослушниця», старцем якої був ієросхимонах Іоан (Матюкаченко) з Чернігівщини. Разом із ним жив схимонах Пантелей-

мон (Семченко) та інші. Ця келійна обитель збереглася й донині, дуже маленька, з двома невеличкими хатинками та мікроскопічною церковцею (параклісом).

У лісах Капсали цього разу вдалося відшукати серед гірських пустель Афону й іншу старовинну келію – на честь Архангела Михаїла, у якій в XIX – на поч. XX ст. подвизалися вихідці з Кубані, зокрема й колишні кубанські козаки. Кілька років я намагався її відшукати, але все було марно, місцеві отці-старожили з Капсали навіть не знали вже, де вона розташовувалась. У її пошуках довелося обійти з розпитами чимало пустельників. Колись дуже славна обитель після смерті в 1972 р. останнього її старця о. Євгена (Жукова) з Кубані занепала й поступово руйнувалася, позаростави чагарниками й деревами.

У рамках експедиції на Афон цього разу також вдалося відвідати монастирі Зограф, Св. Пантелеймона, Костамоніт, Дохіар, Ксенофонт, Іверон, Пантократор, а також колишні українські скити Св. Пророка Іллі та «Чорний Вир». Зокрема, в Іллінському скиті відбулася зустріч із архімандритом Филимоном, якого кілька місяців тому обрали скитоначальником. Він, гостинно прийнявши українських дослідників, люб'язно показав колекцію старовинної зброї, що збереглася ще від колишніх кубанських та задунайських козаків, які були ченцями в цьому «малоросійському скиті».

Також у рамках експедиції вдалося провести деякі обстеження всередині храму колишнього українського козацького скиту «Чорний Вир», заснованого запорожцями в 1740-ві рр. і який зараз повністю закинутий та руйнується посеред гірських лісів Афону. На жаль, із кожним роком стан святині все більше погіршується. Нове обстеження показало, що, порівняно з попереднім, яке було 5 років тому, фарба на залишках іконостасу та на настінних фресках через надмірну вологість поступово осипається. І якщо тоді лики на іконографічних зображеннях ще доволі добре проглядалися, то тепер усе значно гірше… Стала більшою й тріщина в стіні вівтарної частини храму. Тепер у неї майже повністю входить долоня, ширина тріщини складає бл. 2 см. Не виключено, що за 7–10 років цю унікальну пам'ятку української присутності на Афоні XVIII ст. буде втрачено. У храмі збереглися в іконостасі та на фресках зображення києво-печерських святих, що також засвідчує тісний історичний зв'язок скиту з Україною та Києво-Печерською лаврою зокрема. Збереглися черепи похованих тут ченців (можливо, це були колишні козаки). Завдяки зусиллям болгарських ченців не так давно на храмі скиту було постелено новий дах замість старого, який повністю обвалився.

Скит «Чорний Вир» на Афоні заснували в 1740-х рр. українські козаки. Очолював його нащадок запорозького гетьмана Оліфера Голуба, колишній бунчуковий товариш Ніжинського козацького полку ієросхимонах Григорій Голуб, а ктитором скиту був кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. Монахами в скиту в основному були колишні запорозькі козаки, а після ліквідації Запорозької Січі – козаки із Задунайської Січі в Румунії. Через це скит іноді ще називали «Духовним Запорожжям» на Афоні. Докладніше про цю пам'ятку козацької присутності на Афоні можна дізнатись із дисертаційного

дослідження автора цих рядків «Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст.»[1].

У рамках експедиції неподалік від Зографського монастиря було обстежено раніше невідому давню відлюдницьку печеру, яку вдалося відшукати за допомоги болгарських колег-спелеологів. Є підстави вважати, що саме у цій печері в затворі провів останні роки життя афонський старець і відомий письменник-полеміст межі XVI–XVII ст. прп. Іван Вишенський.

Ім'я цього славетного українця добре відомо з уроків української літератури, в радянські часи це був єдиний церковний автор, який дивом залишався у шкільній програмі, попри шалену атеїстичну цензуру та пропаганду. Проте Іван Вишенський був не просто письменником-полемістом, а й схимником, який на Афоні прожив понад 40 років. Свої останні роки він провів у затворі в печері поряд із Зографським монастирем, підписуючись у своїх посланнях як «Іоан Русин, печерник Зографський». Донедавна я вважав, що імовірна печера, в якій подвизався прп. Іван Вишенський, – та, де раніше подвизався прп. Косьма Зографський (XIV ст.), відома як «печера Косьми Зографського». Але поки що це припущення не вдалося підтвердити через те, що в печері не збереглося слідів тривалого проживання людей. Імовірно, Іван Вишенський міг бувати у цій печері, але не факт, що останок життя провів саме там. На відміну від неї, нововиявлена печера більше відповідає умовам суворого затворницького життя. Розташована вона вище від Зографського монастиря, по дорозі (стежці) від Зографу до монастиря Костамоніт, на крутому схилі над «Зографською річкою». Щоб дістатися туди від стежки, треба прив'язувати мотузки до дерев і по них спускатися по схилу до печери… Тобто подвижник, який ішов у затвор у цю печеру, справді був відрізаний від світу, і навіть їжу міг отримувати лише на мотузках, які мали йому спускати згори до печери… Усередині скельна печера природного походження була облаштована для життя, мала кілька невеличких «кімнат», обкладених камінням, скріпленим глиною, і навіть частково поштукатурених і побілених; також були віконні отвори, збереглася кіптява від вогнища. Усе свідчить про те, що у цій печері тривалий час жили й молилися затворники. Болгарські колеги виявили тут навіть залишки кераміки.

Незручність доступу до печери ускладнює її дослідження. Сподіваюсь, у подальшому зможемо дослідити її ретельніше. Зокрема й із метою з'ясування, чи справді там подвизався український старець і письменник-полеміст Іван Вишенський. Принаймні сам він залишив неспростовні свідчення, що останні роки життя провів у затворі в печері Зографського монастиря. Тож згадана ним печера однозначно має бути поруч (хоча не виключено, що в різні періоди він міг жити в затворі у різних печерах Зографського монастиря).

[1] Шумило С.В. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2021. 304 с. URL: https://www.academia.edu.

Окрім обстеження скиту «Чорний Вир» та невідомої печери, завдяки допомозі завідувача архівом та бібліотекою Зографу о. Атанасія та болгарського дослідника Олександра Жабова вдалося з'ясувати, що в бібліотеці Зографського монастиря на цей час зберігаються 28 стародруків, виданих Київською митрополією в XVI–XVII ст.: Євангеліє (Вільно, 1575); Острозька Біблія (Острог, 1581) –3 примірники; О єдиній істинній вірі (Острог, 1588); Адельфотес (Львів, 1591); Слова Василія Великого (Острог, 1594) – 3 примірники; Маргарит Златоустого (Острог, 1595) – 2 примірники; Учительне Євангеліє (Крилос, 1606) – видання єпископа Гедеона Балабана; Повчання св. Іоана Златоустого (Острог, 1607); Граматика Смотрицького (Ев'є, 1619); Вертоград душевний (Вільно, 1620) – 2 примірники; Толкованія Златоустого на апостола Павла (Київ, 1623); Авва Дорофей і Лимонар/Цвітник (Київ, 1623); Житіє Варлаама і Йоасафа (Кутейнинський монастир, 1637); Учительне Євангеліє (Київ, 1637); Євангеліє (Вільно, 1644); Требник Петра Могили (Київ, 1646); Лексикон славено-росский (Кутейнинський монастир, 1653); Діоптра альбо Зерцало духовне (Кутейнинський монастир, 1654), в одному книжковому тілі з «Рай мислений» (Іверський монастир, 1659); Отечник, Печерський (Київ, 1661); Небо нове з новими звездами (Львів, 1665); Мир Богу з человеком (Київ, 1669); Житіє св. Іоана Рильського (Київ, 1671).

Наявність у бібліотеці Зографу цих 28 стародруків, виданих Київською митрополією в XVI–XVII ст., засвідчує існування тісних духовно-культурних зв'язків між монастирями Київської митрополії та Зографським монастирем на Афоні у цей період, інтенсивні контакти між ними та перебування українських ченців у цій стародавній афонській обителі. Подальші дослідження вказаних стародруків із бібліотеки Зографського монастиря і, зокрема, приміток та інших записів у них, допоможуть з'ясувати канали надходження цих видань на Афон та імена їх власників, серед яких були українські ченці та церковно-культурні діячі, які подвизались при Зографському монастирі.

Проведена із 24 серпня по 3 вересня 2021 р. експедиція на Святу Гору Афон допомогла виявити маловідомі та забуті сліди української чернечої присутності на Афоні в XVII–XIX ст. Її результати засвідчують, що українську чернечу присутність на Афоні слід розглядати як окремий духовно-культурний феномен. Такі українські духовні осередки на Афоні, як Іллінський скит, «Чорний Вир» та інші, є важливою складовою історії, духовної культури, традиції й спадщини українського чернецтва та козацтва, свідченням тісних духовно-культурних зв'язків Запорозької Січі зі світовим центром східнохристиянського чернецтва та ісихазму на Афоні. Ці пам'ятки української присутності на Святій Горі мають духовно-культурну, архітектурно-мистецьку й науково-історичну цінність. Результати дослідження засвідчують, що подальше вивчення феномену української присутності на Афоні є одним із перспективних напрямків у сучасній українській науці. Це сприятиме формуванню українського афонознавства як окремого наукового напрямку. Подальше опрацювання документів із афонських архівів та бібліотек дозволить виявити додаткові невідомі факти й документи як із історії Київської митрополії, так і духовно-культурних зв'язків афонських монастирів з українськими землями, а також з існування на Афоні українських чернечих осередків, таких як скити «Чорний Вир», Пророка Іллі та інших обителей. З огляду на це здійснення українськими вченими подальших наукових експедицій на Святу Гору Афон набувають особливої актуальності, що допоможе не тільки відкрити невідомі раніше факти та джерела, а й по новому поглянути на деякі процеси в історії Київської митрополії та українського православ'я.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (вул. Велика Васильківська, 126, м. Київ, 03150, Україна).

Shumylo Serhii V. – candidate of Historical Sciences, Editor-in-Chief of the scientific anthology «The Athonite Heritage», Director of The International Institute of the Athonite Legacy (126 Velyka Vasylkivska Street, Kyiv, 03150, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

Дата подання: 7 грудня 2021 р.
Дата затвердження до друку: 10 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Експедиція на Святу Гору Афон: забутими стежками ченців з українських земель XVII–XIX ст. *Сіверянський літопис.* 2021. № 6. С. 154–158. DOI: 10.5281/zenodo.5791849.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. Ekspedytsiia na Sviatu Horu Afon: zabutymy stezhkamy chentsiv z ukrainskykh zemel XVII–XIX st. [Expedition to the Holy Mount Athos: by the forgotten paths of monks from the Ukrainian lands of the XVII–XIX centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 154–158. DOI: 10.5281/zenodo.5791849.

У ЧЕРНІГОВІ ВІДБУЛИСЯ ЮВІЛЕЙНІ «ДЕСЯТІ “РОЗУМОВСЬКІ ЗУСТРІЧІ”»

●

Рівень організації управління – єдине джерело багатства та запорука успіху держави. Суверенітет означає причетність українців до розвитку держави, освіта та саморозвиток громад – ключова умова зростання їхньої спроможності, – ключові меседжі конференції «Десяті “Розумовські зустрічі”», що проходила в Чернігові 9–10 грудня 2021 р. Уже вкотре вони зібрали експертів та працівників сфери державного управління, місцевого самоврядування, закладів підвищення кваліфікації, науковців та представників неурядових організацій з України, Білорусі та Польщі – більше 100 присутніх у реальному та віртуальному просторах.

Учасників зібрання привітали Голова національного агентства України з питань державної служби *Наталія Алюшина*, завідувач відділу комплексних проблем державотворення Інституту законодавства Верховної Ради України *Валерій Воротін*, керівник апарату Чернігівської облдержадміністрації *Наталія Мужикова*, заступник голови Чернігівської обласної ради *Дмитро Блауш* та директор Представництва Фонду Ганса Зайделя в Україні *Беньямін Боббе*.

Серед спікерів конференції – відомі українські та зарубіжні фахівці з питань сучасного державотворення та його історичного минулого: *Юрій Ганущак, Олексій Гарань, Ігор Коліушко, Пьотр Кульпа, Володимир Купрій, Євген Луняк, Віктор Мироненко* та ін.

«Чи пишаєтеся ви тим, що є громадянином України?», – таке запитання лунало під час першої дискусійної панелі «Україна за тридцять років незалежності: що далі?» Значною мірою – так: наша держава першою серед пострадянських країн створила правову основу для відновлення місцевого самоврядування, впродовж 2014–2020 рр. здійснила реформу базового та субрегіонального рівнів, посідає передові позиції у впровадженні технологій електронного врядування тощо.

Однак, серйозним викликом залишається незлагодженість владних структур центрального рівня, – на що звернув увагу в своєму виступі директор програми «Школа міністрів у Київській школі державного управління ім. С. Нижного», ексміністр праці Польщі *Пьотр Кульпа*. «Низький рівень державності означає низький рівень організованості. Дисфункції виконавчої влади зумовлюють дисфункції в інших галузях. Система має працювати як єдине ціле. Не може бути успішною держава, схожа на супермаркет, де на кожній касі діють свої правила. За такої організації країна довго не протягне, причому це аж ніяк не залежить від зовнішньої ситуації», – наголосив пан Кульпа.

В історичному контексті становлення України як незалежної держави зачепили також питання взаємин з сусідніми країнами. Зокрема, екскурс в історію «дружніх» російсько-українських відносин здійснив доктор історичних наук, професор НДУ ім. М. Гоголя, учасник АТО *Євген Луняк*: «Попри постійну загрозу від північного сусіда, варто пам’ятати вислів Публілія Сіра “Той, кого багато хто боїться, повинен боятися сам”».

Наступні дискусії охоплювали питання та виклики для системи підвищення кваліфікації, діяльності органів місцевого самоврядування за умов, що змінилися. Одним із ключових питань є безперервність професійного розвитку та впровадження культури професійного навчання в територіальних громадах.

«Громади – це критерій доступності (для жителів), райони – це зона відповідальності органів державної влади для виконання державних функцій», – наголошувалося під час обговорення законопроєктів про адміністративно-територіальний устрій, місцеві державні адміністрації та місцеве самоврядування. Мета – подолати розбалансованість органів влади та суперечності при утворенні територіальних одиниць. Ознайомлення з польським досвідом місцевого самоврядування виявило багато спільних проблем, як то значні видатки гмін на освіту, транспортне сполучення, байдужість жителів до справ самоврядування та прийняття рішень, тиск з боку приватних бізнесових структур.

В стінах Чернігівського колегіуму учасники конференції дізналися про витоки європейської освіти в Україні, діяльність вищих навчальних закладів, відомих вчених та викладачів XVII–XVIII ст. Також в рамках конференції відбулися презентації проєкту «Спільна спадщина» щодо конкурсу для учнів 6–8 класів з вивчення українсько-польської історії та книжок викладача Івано-Франківського центру підвищення кваліфікації *Богдана Волошинського* «У борні за чужі ідеали» і «Доля коломийського адвоката».

Герої цих видань – уродженці Коломиї, талановиті, але з різною траєкторією долі: один став професійним адвокатом, інший – професійним революціонером, більшовиком,

який згодом очолював військові трибунали. Як наголосив автор: «Незнання історії не звільняє від історичної відповідальності. Наш проєкт носить назву “Наша непроста історія в постатях коломийців”. На цих маленьких моделях ми можемо бачити картину історії країни та побачити багато історичних паралелей навіть між такими віддаленими регіонами, як Коломийщина та Чернігівщина».

Конференція «Десяті “Розумовські зустрічі”» організована Чернігівським центром підвищення кваліфікації та Сіверським інститутом регіональних досліджень у партнерстві з Національним агентством України з питань державної служби, Інститутом законодавства Верховної ради України за сприяння Чернігівської облдержадміністрації, обласної ради та за підтримки Фонду Ганса Зайделя.

Дмитро Казіміров

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ФЕНОМЕНИ КАЯТТЯ ТА СПОКУТИ В ІСТОРІЇ ТА ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ»

●

Міжнародна конференція «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі» пройшла на базі Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка 10 грудня 2021 року. Організаторами виступили Науково-дослідний центр вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича та кафедра української мови і літератури НУЧК. У заході взяло участь понад 40 учених із чотирьох європейських країн.

Тема конференції обумовлена роздумами організаторів про психологію сучасної людини в ковідному та карантинному просторі. Останні роки принесли світові багато втрат і випробувань, викликів цифрової реальності та усамітнення, тож міркування про каяття та спокуту актуальні для особистості, яка не просто виживає в цьому світі, але й працює, творить, досліджує. Запрошення до конференції мало потужний розголос, відгукнулося багато вчених, і конференція пройшла на гідному науковому рівні – у відповідності до зазначених умов – на платформі Zoom.

Пленарне засідання відкрили перший проректор НУЧК доктор історичних наук, професор **Володимир Олександрович Дятлов** та директор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського кандидат історичних наук, професор **Олександр Борисович Коваленко**. Обидва професори зазначили, що проведення історико-філологічних конференцій в останні десять років стало гарною традицією НУЧК та, зокрема, Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, який, завдяки його науковому секретареві **Віталію Вікторовичу Шумілові** та іншим співробітникам Центру, зокрема, **Світлані Михайлівні Шуміло**, щороку пропонує дві конференції: для вчених і для аспірантів і магістрів, надає можливість видати матеріали цих конференцій та в такий спосіб підтримує науковий потенціал істориків і філологів. Володимир Дятлов зауважив також, що тема конференції надзвичайно актуальна в нашому сьогоденні й закликає суспільство замислитися над проблемами особистості та її внутрішнім зростанням.

На пленарному засіданні виступили доктор філологічних наук, професор Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди **Наталія Микитівна Левченко**, у доповіді «Варіативність мотиву боротьби Христа з дияволом у творах давньої української літератури» йшлося про дидактичні настанови щодо протистояння добра і зла, духовного й тілесного, небесного й земного, високого й низького, сакрального й профанного у бутті людини, реалізовані давніми українськими письменниками старокиївського періоду в образах праведника й грішника – Авеля й Каїна; Бориса, Гліба й Святополка, світла й темряви. Доповідачка наголосила, що моральні настанови формувалися шляхом пізнання, тлумачення й розуміння Святого Письма, наслідування Христа, який є втіленням Слова Божого, Логосу й Бога-Отця.

Тетяна Леонідівна Вілкул, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України виступила з доповіддю «Терміни “покаяние” та “покаяти ся” у Повісті временних літ». Слова «покаяние» та «покаяти ся» трапляються у літописі порівняно в небагатьох статтях. Загалом нараховується лише трохи більше десятка контекстів, що означає, що ними не розмінювалися в буденних описах. Початковий давньоруський літопис, на відміну від джерел другої половини XII та XIII ст., практично не вживає слово «покаяние» в описах діянь князів. Єдиним винятком є фігура Володимира Святославича, коли освітлювалася найважливіша для історії Русі, з точки зору середньовічних авторів, подія хрещення. У всіх інших випадках книжники, схоже, намагалися уникати імен князів у тих пасажах, де експліцитно згадувалися «покаяние» та «покаяти ся».

Петро Васильович Білоус, доктор філологічних наук, професор, виступив із доповіддю «Символіка гріха і спокути у повчаннях Серапіона (XIII ст.)». Серапіону (пом. 1275 р.) належить 5 повчань, створених під впливом київських літературних традицій. У них ідеться про гріхи його сучасників: «розбійництво», «лихварство», «ненависть», «перелюб», «лихослів’я», «пияцтво», дотримання старої (поганської) віри. Проповідник застерігає грішників «карою Божою», але дає надію, що їхні гріхи можуть бути прощені, якщо вони «покаються сердечно». Означення гріхів та спокути у повчаннях Серапіона є символічними й витриманими у дусі середньовічної естетики.

Юрій Володимирович Пелешенко, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України виступив із доповіддю «Відгомони західноєвропейських покутницьких рухів в українському фольклорі». У XIV–XV ст. в Україні, як і в усій Європі, посилюється інтерес до творів есхатологічного характеру, що пов'язане як з епідеміями та природними катаклізмами, так і з очікуванням кінця світу наприкінці XV ст. У Західній Європі рухи покутників-флягелятів популяризують низку апокрифів, зокрема, «Лист небесний», «Сон Богородиці», «Плач Богородиці», «Слово про дванадцять п'ятниць». Відгомони цих апокрифічних текстів виразно виявляються в українських духовних віршах, деяких народних думах, піснях і легендах.

Богдана Семенівна Криса, доктор філологічних наук, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка виступила з доповіддю «Божий дар "вільної волі" в інтерпретації Кирила Транквіліона Ставровецького». У розвідці зроблено спробу розглянути проблему «вільної волі» як основний внутрішній сюжет творчости Кирила Транквіліона Ставровецького, що з особливою повнотою прочитується в його «Перлі многоцінному» (Чернігів, 1646). Означивши «вільну волю», або «самовластіє», як людську можливість вибирати добро, Кирило наголошує на двоякій природі цього Божого дару, в якому таїться і життя, і смерть людини, тому розумна сила людської душі, за призначенням її Творця, сторожує над людським вибором. І якщо загальний контекст богословської й риторичної традицій завжди опосередковував зв'язок автора зі Святим Письмом і з реальністю, у якій йому доводилося писати й видавати свої праці, то вишукана композиція останньої книги забезпечує і виразне відлуння традиційних мотивів, і їх авторський вибір, у якому, власне кажучи, проявляється його «амовластіє».

Архиєпископ Ігор Ісіченко, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри історії української літератури Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна виступив із доповіддю на тему «Покутні вірші "Богогласника"» (1790)». Видана у Почаївському василіянському монастирі збірка метафізичних віршів «Богогласник» містить дев'ять покутних віршів. Вони засвідчують послідовну орієнтацію авторів на східну, візантійську духовну традицію. Розробляються мотиви 50-го псалма «Помилуй мене, Боже», приписуваного пророкові Давиду, вводиться мотив покарання грішників у пекельній безодні, а самоаналіз персонажа набуває форми діалогу душі й тіла. Порятунок від пекельного вогню шукається в дарі сліз, пролитих у покаянній молитві.

Тетяна Олександрівна Ісаченко, доктор філологічних наук, головний науковий співробітник сектору вивчення особливо цінних фондів Центру дослідження проблем розвитку бібліотек Російської державної бібліотеки виступила із доповіддю «В сущности, весь мир уже находится в "Обществе Достоевского…" (К 200-летию со дня рождения писателя)» (доповідь було виголошено російською мовою). Виступ присвячено «мові думки» Ф.М. Достоєвського (вираз Б.Н. Тихомирова). Аналізувалися концепти «покаяння», «каяття», «еволюція» та «перетворення», які в «Пушкінській промові» Достоєвський переломлює у рух, пов'язаний з пошуком національного ідеалу. Події столітньої давності, що «приголомшили світ», змушують звертатися до пророцтв Достоєвського, які у Великодньому квітні 1923 р. майже дослівно були повторені генералом М.К. Дітеріхсом у зверненні до військових частин та цивільних біженців військового табору в Північному Китаї, які вимушені були рятуватися від більшовицької влади.

Після пленарного засідання учасники конференції розділилися на п'ять секцій за історичними періодами: «Феномени каяття та спокути в середньовіччі», «Феномени каяття та спокути в літературі та історії доби Бароко», «Феномени каяття та спокути в літературі XIX – початку XX ст.», «Феномени каяття та спокути в літературі другої половини XX – початку XXI ст.» та секція «"Подолання минулого" на пострадянському просторі». На останній секції особливо актуально прозвучала доповідь **Надії Георгіївни Колошук**, доктора філологічних наук, професора, професора кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету ім. Лесі Українки на тему «Чи можливе каяття "червоної людини" у час second-hand?» Мотиви каяття та спокути у нефікційних текстах є виразними маркерами радикальної зміни епох, а саме ментальної зміни – метанойї. У їхньому питомому значенні ці мотиви наявні практично в кожному значному нефікційному тексті від початків розвитку європейської літератури. Розуміння таких текстів не завжди адекватне, оскільки провокує звинувачення проти автора, який наважився зізнатися в чомусь неблаговидному й засудити своє минуле та не визнані суспільством злочини (це й породжує дисидентство). Нові книги табірної прози (зокрема книги О. Сенцова та С. Асєєва) продовжили цю традицію. Їхні оповіді не пропонують читачам простих відповідей на одвічне питання, звідки береться в людині зло, чому воно вибухає у виявах масового насильства, у злочинах проти людяності. Однак нинішня поява цих книг одразу

після подій відкриває обнадійливу перспективу – раніше в нашій історії такі свідчення десятиліттями залишалися невідомими ширшому загалові. Мотиви каяття і спокути у значенні метанойї – на першому плані у нефікційних свідченнях наших сучасників.

Після секцій пройшов круглий стіл, на якому, окрім підбиття підсумків роботи кожної секції та заходу в цілому, було оголошено про видання матеріалів конференції у фаховому з історії та літературознавства журналі «Сіверянский літопис» протягом 2022 року.

Марина Каранда

ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

30 липня 2021 р. передчасно пішов з життя відомий історик, археолог, педагог, член Спілки археологів України Андрій Леонідович Казаков.

Він народився 29 червня 1961 р. в родині службовців у м. Чернігові. У 1978 р. закінчив Чернігівську середню школу № 2, через два роки вступив на історичний факультет Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка. Під впливом викладачів Е.В. Яковенко та В.П. Коваленка він поринув у світ давньої історії України та археології. Після першого знайомства з польовими дослідженнями на території літописних міст Оргоща, Сновська та Новгорода-Сіверського, А.Л. Казаков закохався «у матір історії – археологію». Цей вибір зміцнила посада командира науково-дослідного студентського загону «Археолог» у 1984 р. й водночас керівника розкопу на території стародавнього Чернігівського дитинця. Вже студентом Андрій Леонідович став активним учасником наукових конференцій, окресливши напрям своїх подальших студій, присвячених посадам літописних міст Чернігово-Сіверської землі. З 1984 р. А.Л. Казаков працював науковим співробітником, а з 1986 р. – завідувачем сектора охорони та вивчення археологічних пам’яток Чернігівського історичного музею.

Протягом 1987–1990 рр. співробітники сектору О.М. Веремейчик, Т.П. Валькова, В.В. Простантинова, Ю.М. Ситий, П.М. Гребінь, В.М. Марченко під керівництвом А.Л. Казакова завершили дослідження північно-східної ділянки Чернігівського дитинця, а на території Верхнього замку (південна ділянка Валу) виявили рештки оборонних споруд IX–XIII ст., у тому числі різночасових бойових веж, та фундаменти невеликого безстовпного храму першої половини XII ст. У зв’язку з розбудовою центральної частини Чернігова, А.Л. Казакову вдалося активізувати археологічні дослідження посадської території. Охоронні роботи, які проводилися по вул. Воровського (зараз – Хлібопекарська), Комсомольської (Ремісничa), Коцюбинського, Куйбишева (Магістратська), Леніна (пр. Миру), Папанінців (Бакуринського), дозволили визначити локальні групи Чернігівського некрополя – як ґрунтового, так і курганного – та садибну забудову міста з вуличною мережею.

Значну увагу А.Л. Казаков приділяв вивченню посадів літописних міст Чернігово-Сіверщини. Під його керівництвом були проведені охоронні археологічні дослідження на

посадах літописних Білої Вежи (1986), Лутави (1989 р.), Оргоща, Сновська, Сосниці, Всеволожа (1985–1986 рр.), Остра (1987–1988 рр.), Виповзова та Прилук (1989 р.), Любеча (1989–1990 рр.), Радичева (1991–1992 рр.). Здобуті матеріали дозволили уточнити час формування посадських територій та вивчити систему оборонних споруд.

А.Л. Казаков був співорганізатором краєзнавчих науково-методичних конференцій, історико-археологічного семінару «Чернігів та його округа в IX–XIII ст.». У червні 1989 р. до Чернігова завітали директори Інститутів археології Болгарії, Чехословаччини, Румунії, Росії та України, які оглянули, зокрема, архітектурні пам'ятки Чернігова і познайомились з роботою сектора охорони та вивчення пам'яток археології, яким керував А.Л. Казаков.

Під керівництвом А.Л. Казакова були продовжені роботи по складанню паспортів на пам'ятки археології. У процесі їх підготовки зафіксовано нові археологічні старожитності та проведено обстеження вже відомих пам'яток. Водночас було започатковано розробку охоронних зон літописних міст Чернігово-Сіверщини.

У листопаді 1989 р. зі складу сектора охорони та вивчення пам'яток археології відокремилася значна група співробітників, котрі увійшли до Археологічного центру Лівобережжя Інституту археології АН України, який очолив А.Л. Казаков.

Напрацьовані матеріали багаторічних археологічних розкопок дозволили А.Л. Казакову у лютому 1993 р. захистити в Інституті археології НАН України кандидатську дисертацію на тему «Формування посадів міст Чернігово-Сіверської землі в IX–XIII ст.» (науковий керівник – доктор історичних наук, професор О.П. Моця).

Після захисту дисертації А.Л. Казаков перейшов на викладацьку роботу спочатку на посаду старшого викладача кафедри історії та археології України Чернігівського педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка, а з вересня 1994 р. і до жовтня 2005 р. – старшого викладача, доцента кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Працюючи на викладацькій ниві, керуючи археологічною практикою студентів, він зосередив свої інтереси на дослідженні пам'яток літописних сіверян. Протягом 1994–1999 рр. А.Л. Казаков був організатором та керівником Новгород-Сіверської археологічної експедиції, співробітники якої досліджували Домотканівське городище (1996 р.), а в 2001–2004 рр. – територію Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

У 2002 р. А.Л. Казаков став керівником охоронних археологічних досліджень у зонах новобудов Чернігова. Результати новітніх розкопок дозволили йому разом із О.П. Моцею переосмислити археологічну спадщину міста, що знайшло відображення в їхній монографії «Давньоруський Чернігів» (2011 р.).

Протягом 2003–2005 рр. він зосередив увагу на вивченні старожитностей Прилук та Ніжина й водночас очолив Сумську археологічну експедицію (2003–2007 рр.). Починаючи з 2003 р., А.Л. Казаков – керівник Чернігово-Сіверської археологічної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

У 2005 р. він вступив до докторантури Інституту археології НАН України. У цей час А.Л. Казаков розширив хронологічний діапазон своїх досліджень. У його доробку з'являються матеріали археологічних досліджень у с. Пустовойтівці (батьківщина П. Калнишевського), літописних Седнева та Путивля (2007–2008 рр.), печерного монастирського комплексу на Луганщині (2012 р.). З 2011 р. і до кінця життя А.Л. Казаков був заступником керівника Лівобережної експедиції Інституту археології НАН України.

Світла пам'ять про Андрія Леонідовича Казакова назавжди залишиться в серцях його колег та учнів.

О.П. Моця, О.Б. Коваленко, Л.В. Ясновська

ПАМ'ЯТІ АНАТОЛІЯ ІВАНОВИЧА МЕЛЬНИКА

26 листопада 2021 р. після тяжкої хвороби передчасно пішов з життя відомий науковець, педагог і громадсько-політичний діяч Анатолій Іванович Мельник. Він народився 2 лютого 1953 р. у с. Троянів Житомирського району Житомирської області. Протягом 1971–1995 рр. перебував на військовій службі. У 1975 р. закінчив Курганське вище військово-політичне авіаційне училище, а у 1986 р. – Військово-політичну академію в Москві. У 1986 р. був призначений на посаду викладача, згодом старшого викладача, а у 1993 р. – начальника кафедри суспільних наук Чернігівського вищого військово-авіаційного училища льотчиків. У 1990 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, а у 1993 р. одержав учене звання доцента. У 1995 р. полковник А.І. Мельник був звільнений у запас і став деканом економічного факультету Чернігівського державного інституту економіки та управління. У 1997–2000 рр. перебував на посаді заступника голови Чернігівської обласної державної адміністрації з гуманітарних питань. Наступні десять років його життя були пов'язані з Чернігівським державним інститутом економіки та управління, в якому він обіймав посаду проректора, а згодом першого проректора. У 2009 р. А.І. Мельник захистив докторську дисертацію з філософії, а в 2011 р. одержав учене звання професора. У 2013 р. йому було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України». З листопада 2010 р. до лютого 2014 р. А.І. Мельник був головою вищого представницького органу регіону – Чернігівської обласної ради. Протягом 2014–2017 рр. працював на посаді професора кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету. У 2015–2020 рр. був депутатом Чернігівської обласної ради 7-го скликання. У 2017 р. він перейшов до Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка і працював на посаді професора кафедри філософії та культурології, а згодом – кафедри права, філософії та політології до останніх днів свого життя.

А.І. Мельнику належить понад 50 наукових праць з проблем новітньої історії, соціальної філософії та філософії історії. Як член Спеціалізованої вченої ради К 79.053.01 Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка він брав безпосередню участь у підготовці науково-педагогічних кадрів з історичних дисциплін.

Високопрофесійний викладач і комунікабельна людина, він користувався авторитетом і повагою серед колег і студентів.

Світла пам'ять про Анатолія Івановича Мельника завжди житиме в наших серцях.

О.С. Шеремет, О.Б. Коваленко, О.О. Чорний

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Літературний редактор К. Г. Борисенко.
Технічний редактор Я. О. Сінчук.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко.
Коректор В. В. Шуміло.

Підписано до друку 16.12.2021р. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 11,75. Обл.-вид. арк. 17,75. Тираж 100 прим. Зам. 006.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com